

ભૂદાન - ગંગા

[ત્રીજો ખંડ]

ખિહાર

૧-૬-૧૯૫૩ થી ૩૦-૧૨-૧૯૫૪

વિનોબા

સંપાદન : નિર્મળા દેશપાંડે : : અનુવાદ : સુનીલાર્ધ વૈદ્ય

પ્રકાશક :

નારાયણ દેસાઈ

મંત્રી : યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ,

રાવપુરા, વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ ૫૦૦૦ એપ્રિલ ૧૫૮

કીમત : એક રૂપિયે

મુદ્રક :

અબોધ ચૌહાની

યજ્ઞ મુદ્રિકા

ભૂતડી ઝોપા રોડ, વડોદરા

સંપાદિકાનું નિવેદન

પૂ. વિનોબાજીએ છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન આપેલાં ભાષણોમાંથી મહત્વપૂર્ણ પ્રવચનો અને કેટલાંક પ્રવચનોમાંથી મહત્વપૂર્ણ ભાગો ચૂંટીને આ સંકલન તૈયાર કર્યું છે. સંકલનમાં પૂ. વિનોબાજીનું માર્ગદર્શન મળ્યું છે, એમની જ સલાહથી પોચમપલ્લી ૧૮-૪-૫૧ થી પોચમપલ્લી ૩૦-૧-૫૬ સુધીની યાત્રાનો ગાળો પસંદ કર્યો છે, બાકી જગ્યા તો સદા વહેતી જ રહેશે.

સંકલન માટે બની રાકે તેટલી સામગ્રી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં કેટલોક ભાગ મળી શક્યા નથી.

ભૂદાન-આરોહણનો ઇતિહાસ, સર્વોદય-વિચારનાં તમામ પાસાંઓનું દર્શન તથા રાંકા-સમાધાન વગેરેનો ખ્યાલ રાખીને આ સંકલન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ક્યાંક ક્યાંક પુનરુક્તિ નજરે ચડશે, પણ રસ-હાનિ ન થાય એ દૃષ્ટિએ એ રાખવી પડી છે.

સંકલન વધારે પડતું મોટું ન થાય એનો પણ ખ્યાલ રાખવો પડ્યો છે. એક રીતે જોતાં આ સંકલન પૂર્ણ માની શકાય, છતાં એને પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે જિજ્ઞાસુ વાચકોએ થોડા બીજા ભૂદાન સાહિત્યનું અધ્યયન કરવું રહ્યું. સર્વોદય સંઘ તરફથી પ્રકાશિત (૧) કાર્યકર્તા-પાથેય, (૨) સાહિત્યિકોસે, (૩) સર્વોદયકે આધાર, (૪) સપત્તિદાનયજ્ઞ, (૫) જીવનદાન, (૬) શિક્ષણવિચાર, અને સરતા સાહિત્ય મંડળ તરફથી પ્રકાશિત (૧) સર્વોદયકા-પોષણપત્ર (૨) સર્વોદય કે સેવકોસે વગેરે જેવાં પુસ્તકોને આ સંકલનનાં પરિશિષ્ટ માની શકાય.

સંકલન માટે પૂ. વિનોબાજીનું સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે. આમ છતાં દરિયામાંથી મોતી વીંછવાનું કામ જેને માથે પડ્યું હતું તે એને માટે સર્વથા અયોગ્ય હતી. કુટિઓ માટે ક્ષમા માંડું છું.

—નિર્મળા દેશપાટે

પ્રાસ્તાવિક

કર્ણાણાં પુનરાવાનાં વાચં અર્થોઽનુધાવતિ ।

પોચમપદ્ધતીમાં ઇશ્વરી ઇચ્છાનું ઉચ્ચારણ એક સામાન્ય જનને મુખે થયું, વિનોબાએ એમાંથી મૂદાનવજનો મંત્ર તારવી લીધો અને ત્યારથી આજ સુધીમાં સ્વામિત્વમાંથી પૃથ્વીની સંપૂર્ણ મુક્તિને સિદ્ધ કરવા મથનારું પ્રામદાન આંદોલન હવે ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું છે. સર્વસામાન્ય જનમાં પ્રગટી રહેલી દિવ્યતાના અપ્રદૂત બનીને નિત્યવર્ધમાન વિનોબા હજી આગળ વધી રહ્યા છે.

પ્રથમ મંત્રાચ્ચાર થાય છે, અર્થો અનેક પછીથી રકુટ થાય છે. એક પછી એક અર્થો એ મંત્રમાંથી ભારતની ભૂમિપર પ્રગટ થઈ રહ્યા છે.

ભૂદાનગંગોત્રીના પ્રાકટ્ય પછી વિનોબાનો જાપ સતત ચાલતો રહ્યો છે. 'નિત-નવીન' નવનીત આપણને મળતું રહ્યું છે.

ભૂદાન એ કેવળ ભૂમિનાં દાન માગવાનું કે કેવળ ભૂમિનું સમન્વિતરણ કરવાનું આંદોલન નથી. એ એક સમગ્ર જીવન-દર્શન છે. વિનોબાને પગલે પગલે ભૂદાનનો જાપ ચાલે છે અને પ્રતિદિન જીવનનાં નવાં નવાં પાસાં આલોકિત થતાં જાય છે. એમાંથી શક્ય તેટલાંને આ પુસ્તક મારફત પ્રકટ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ બહેન નિર્મળા દેશપાંડેએ કર્યો છે.

ભૂદાન-આરોહણમાં આ છ વર્ષ દરમિયાન એક પછી એક તબક્કાઓ આવતા રહ્યા છે. એક એક તબક્કે વિચાર સ્પષ્ટપણે વિકાસ કરતો રહ્યો છે. ભૂમિનાં દાનથી માંડીને વિશ્વ સમગ્રને આવરી લેતા વિશ્વસંકલ્પ સુધીનો એનો વિકાસ અનેક તબક્કાઓમાં વહેંચાયેલો છે. આ અનુવાદ અમે હિંદી ખડો પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ નથી કરતા પણ ભૂદાનગંગાના વિવિધ તબક્કાઓ પ્રમાણે વધુ નાના ખડોમાં પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. હિંદીના પ્રથમ બે ખડે, અર્થાત્ બિહાર-ચાત્રાની સમાપ્તિ સુધીનાં પ્રવચનો, ગુજરાતીમાં ત્રણ ખડોમાં પૂરાં કર્યાં છે.

અનુક્રમ

બિહાર :

૧	નીતિનો પાયો ખેતી	...	૧
૨	ભિક્ષુક-વૃત્તિની જરૂરત	...	૭
૩	જમી ગયેલી સંસ્થાથી ક્રાંતિ નથી થતી	...	૧૩
૪	આજના યુગમાં આત્મીયમ	...	૧૪
૫	દેશના રાગની જડ અને તેનો ઉપાય	...	૧૭
૬	શાંતિમય-ક્રાંતિ ઉર્ફે સત્યાગ્રહ	...	૨૭
૭	ભૂદાનયજ્ઞ-ધર્મનું એક નવું પાસું	...	૩૨
૮	નવો અધ્યાય	...	૩૭
૯	સર્વોદયનો સંપૂર્ણ મંત્ર	...	૩૭
૧૦	અહિંસાથી જ ધર્મ-પ્રચાર થવો સંભવ	...	૪૬
૧૧	અપરિગ્રહમાં શક્તિ પાણ છે	...	૫૩
૧૨	જનતાની પ્રત્યક્ષ ધન્યતાથી જ સમસ્યાનો ઉકેલ	...	૫૮
૧૩	સખ્ય-ભક્તિનો જમાનો આવ્યો છે	...	૬૧
૧૪	બેદાસુરનો આખરી પછાડો	...	૬૭
૧૫	સામ્યયોગનું સમગ્ર દર્શન	...	૬૮
૧૬	જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સંયોગથી સામૂહિક અહિંસા	...	૭૪
૧૭	યુગના મુખ્ય ગુણો : નિર્ભયતા, સમતા અને સમાજ-નિષ્ઠા...	...	૮૨
૧૮	વાણિજ્ય એ ધર્મ છે, સંગ્રહ ધર્મ નથી	...	૯૨
૧૯	નિર્વૈર પ્રતિકારનો યુગ ધર્મ	...	૯૬
૨૦	વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજ-ચાત્ર	...	૧૦૫
૨૧	સમજન અને સત્યાગ્રહ	...	૧૧૮
૨૨	સત્તાનિરપેક્ષ સેવા	...	૧૨૩
૨૩	બેદાસ અને અહિંસાનો સમન્વય	...	૧

૨૪	મંદિર-અવેશઅધીથી મોટા ગુનો	...	૧૨૯
૨૫	ભૂદાનપત્રમાં હિસ્સો ન આપવો એ દેશદ્રોહ છે	...	૧૩૦
૨૬	જીવનદાન	...	૧૩૨
૨૭	રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન	...	૧૩૨
૨૮	અહિંસાના ત્રણ આધાર : સંયમ, અસ્તેય, અસંગ્રહ	...	૧૩૯
૨૯	ચોરી અને સગ્ન	...	૧૪૫
૩૦	ક્રાંતિનો ત્રિકોણ	...	૧૪૭
૩૧	ધંરેણુંએ બહેનોને દયાવી મારી છે	...	૧૫૨
૩૨	ક્રાંતિ સાદુ બહેનો વૈરાગ્યસંપન્ન બને	...	૧૫૨
૩૩	ધર્મરત્ન આ કામ પાર પડીને જ જંપશે	...	૧૫૭
૩૪	પહેલો મૂડીવાદી આપણું શરીર	...	૧૬૦
૩૫	ઈસુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે	...	૧૬૧
૩૬	મહાયુદ્ધનાં મૂળ આપણાં જ જીવનમાં	...	૧૭૧
૩૭	અહિંસાના વિકાસમાં ખેતી અને સત્યાગ્રહની શોધ	...	૧૮૫
	શિર્ષકોનો અક્ષરાનુક્રમ	...	૧૯૪

ભૂદાન-ગંગા

[ત્રીજો ખંડ]

નીતિનો પાયો ખેતી

: ૧ :

મને મારી આ-યાત્રામાં ખૂબ જ પ્રીમતી અનુભવો થયા; અને માનવ-સ્વભાવનાં સુંદર દર્શન થયાં. આપણાં પુરાણો અને ધર્મગ્રંથોમાં દેવ-દાનવનાં યુદ્ધોની વાત આવે છે. આ દેવ તે કોણ, ને આ દાનવ તે કોણ? આજે એ ક્યાં રહેતા હશે? મનમાં આ સવાલો સહેજે થાય છે.

દેવ-દાનવ યુદ્ધ

આપણા શાસ્ત્રકારોએ સમજાવ્યું છે કે દેવ અને દાનવ બંને મનુષ્યમાં વસે છે. મનુષ્યનાં હૃદયમાં, મનમાં અને બુદ્ધિમાં જે ખૂરી ભાવનાઓ હોય છે તે જ રાક્ષસોનું સ્વરૂપ છે. એમની આ લડાઈ કેવળ પ્રાચીન કાળમાં જ થઈ હતી એવું નથી. એ લડાઈ તો હરહમેશ અને હૃદયે હૃદયે ચાલે છે. એને જ 'દેવ-દાનવ' યુદ્ધ કહે છે. આવી લડાઈઓમાં શરૂ શરૂમાં રાક્ષસોની જીત થતી ભલે દેખાતી, પણ અંતે દેવોની જ જીત થાય છે એમ તમામ પુરાણોમાં લખેલું છે. સાર એટલો કે મનુષ્યના હૃદયમાં પડેલી સારી ભાવનાઓ બળવાન હોય છે અને જે ખૂરી ભાવનાઓ છે તે ક્રમજોરે હોય છે. ખૂરી ભાવનાઓ થોડા વખત માટે પણ ઉપર તરી આવે છે ત્યારે ઘડીભર એવો ભાસ થાય છે કે આખો સમાજ બ્રહ્મ થઈ ગયો છે, અને સર્વત્ર અધર્મ ફેલાઈ ગયો છે. પણ મનુષ્યમાં છુપાઈને રહેલો દેવ તરત જ જાગી ઊઠે છે. એ જાગ્યો એટલે રાક્ષસો ભાગ્યાં સમજો. સૂર્યોદય થતાંની સાથે નક્ષત્રો ગાયત્ર થઈ જાય છે, અંધારું ઊભું નથી રહેતું. એવી જાણ

માંથી દેવ જાગે છે કે બધી ખૂરાઈઓ લાગવા માંડે છે. મનુષ્યના હૃદયના ગાંડાણમાં દેવ જ વસે છે, ત્યારે એનાં મન અને બુદ્ધિમાં રાક્ષસો લપાઈને પડેલા હોય છે.

દાનાત્ દેવઃ રક્ષણાત્ રાક્ષસઃ

બિહારની આ યાત્રામાં મને એવો જ અનુભવ થયો. હું ન્યાં ન્યાં ગયો ને બૃહાતનો સદેશો સંભળાવ્યો-ત્યાં સૌને એ પસંદ પડ્યો છે. કેટલાકોએ ખાસ દાન દીધું, કેટલાકોએ દિસાએ થતું દાન દીધું તો કેટલાક પૂજી એવા મળ્યા જેમણે 'આપવું નેમ' એવું સ્વીકારી વિચાર્યું કે મૂલ રાખ્યો. એનો અર્થ એ થયો કે સમય આવ્યે એમણે આપવાનું સ્વીકાર્યું. આજ સુધીમાં મને એકે જાણ્યું એવો નથી મળ્યો જેણે આપવાના કબૂલ કર્યું હોય. એનો અર્થ આપણે એટલો જ ઘટાવીએ કે સત્યયુગ આવી રહ્યો છે. પુરાણોમાં ચાર યુગની વાત આવે છે. એમનાં વર્ષો, કરેલાં હોય છે. એમ કહેવાયું છે. પણ એ યુગની અંદર પણ યુગ આવતા હોય છે. જેમ દિવસમાં અઝવાળું અને અંધારું આવે છે-દિવસ અને રાત આવે છે, શરીરમાં જેમ શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ બને સતત-ચાલતા હોય છે, જેમ ચંદ્રનાં ક્ષય અને વૃદ્ધિ પણ સતત ચાલતાં હોય છે તેમ એક યુગમાં બીજા યુગો પણ આવતા જતાં રહે છે. ત્યારે કલિયુગ ચાલતો હોય તોયે આજે એમાં સત્યયુગ આવી શકે છે. એ, અને સત્યયુગ ચાલતો હોય તોયે એમાં કલિયુગ આવી શકે છે. પુરાણોમાં જોશું તો રામના યુગમાં પણ રાવણ જેવો રાક્ષસ પાડ્યો હતો, અને આજના કલિયુગમાં પણ અસંખ્ય સત્પુરુષો પાડ્યા છે. એનો અર્થ એ થયો કે યુગ તો નામમાત્રનો હોય છે. ન્યોતિપશાસ્ત્રની ગણતરી પ્રમાણે જોમે તો ચાલતો હોય પણ લાવનાની દૃષ્ટિએ તો એક જ યુગમાં ચારે યુગ માતા હોય છે, અને બધું મળીને સત્યયુગ ખૂબ લાંબો હોય છે. કલિ એટલે એક, એનાથી બમણો દ્વાપર યુગ, એના ત્રેવડો ત્રેના યુગ અને ચારગણો કૃત-યુગ હોય છે. સંસ્કૃતમાં કલિ એટલે એક, દ્વાપર એટલે બે, ત્રેના એટલે ત્રણ અને કૃત એટલે ચાર. એનો અર્થ કલિયુગ, કરતાં સત્યયુગની

તાંકાત ચારગણી હોય છે, અને માણસમાં કલિયુગ કરતાં સત્યયુગની તાંકાત ચારગણી હોય છે. વચ્ચે વચ્ચે કલિનું ચઢી વાગતું હોય એમ લાગે છે, પણ સત્ય હમેશાં એના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. અને આપણે જોને 'માનવતા' કહીએ છીએ તે 'દેવી સંપત્તિ' પણ મનુષ્યના હૃદયમાં વધારે હોય છે. માણસમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય-પ્રધાન હોય છે, અને રજોગુણ તથા તમોગુણ જેવા રાક્ષસો ગૌણ હોય છે. બિહારમાં મને આનાં દર્શન થયાં.

લોક કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ચારે બાજુ બ્રહ્માચાર ફેલાયો છે અને અહીંનાં લોકો બગડી ગયાં છે. પણ વાત એમ નથી. મેં તો જોયું છે કે લોકોનાં હૃદય પવિત્ર છે. એ જોઈને મને આનંદ થયો એટલું જ નહીં, પવિત્રતાનો પણ અનુભવ થયો. એવા કેટલાયે બનાવો બન્યાં જેની પરથી હું કહું છું કે સત્યયુગ આવી રહ્યો છે. નાનાં નાનાં બાળકોએ પોતાનાં માથાં પાસે ત્યાગ કરાવ્યો અને જમીનો અપાવી છે. સ્ત્રીઓએ પોતાં દાન દીધાં, અને પુરુષો પાસે દેવરાવ્યાં. નાનાંઓએ ને મોટાંઓએ સર્વસ્વનાં દાન પણ દીધાં. આ બધું જોવાથી કહી શકું છું કે મનુષ્યમાં દેવ જ પ્રધાન છે, રાક્ષસો લપાંચેલા અને કમજોર છે. મનુષ્યનાં હૃદયમાં જેટલાં સારાં બાવો છે તે બધા દેવ છે અને ખરાબ બાવો છે તે બધા રાક્ષસ છે. સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે : 'દાનાત્ દેવઃ રક્ષણાત્ રાક્ષસઃ' એટલે દાન આપે છે તે દેવ છે, અને સંધરે છે-રાખે છે તે રાક્ષસ છે. બધા સહગુણોનાં સાર છે દાન દેવાની વૃત્તિ, અને બધા દુર્ગુણોનાં સાર છે સંધરવાની વૃત્તિ. સમઠથી મોટો રાક્ષસ નથી, દાનથી મોટો દેવ નથી.

સર્વોદયનાં છઠ્ઠાં પંખીઓ

આજની પરિસ્થિતિ જોઈને મારો ઉત્સાહ વધે છે. મને ખાતરી છે કે જે સામાજિક અને આર્થિક ક્ષતિની આપણે ધારણા રાખીએ છીએ તે થવાની જ છે. જે લોકો બૃહાનનાં કામમાં નિમિત્ત બની કાર્ય કરી રહ્યા છે તે ખૂબ નસીબદાર છે. જમાનો ધસમસતો આવી રહ્યો છે, આપણે એને લાવના નથી. પણ આપણે જો એની સાથે થઈ જઈએ તો એનો જશ આપણને મળવાનો છે. એટલે દુનિયાનો કર્તા તો ભગવાન જ છે.

પણ એના જશ એ એના લક્તોને આપે છે એ, એની ખૂબી છે. સૂર્યોદય તો થતો જ હોય છે, પણ ખંખીઓ એની છડી પોકારે છે એટલે સૂર્યોદય લાવવાનો જશ એમને મળે છે. તુલસીદાસ કહે છે 'પંછી બન ચોલે.' પંખી સૂર્યને આવાહન કરે છે. તેવી જ રીતે આમાં કામ કરનારાં આપણે બધાં પંખીઓ છીએ. આપણે ગામે ગામ જઈને છડી પોકારીએ છીએ કે સૂર્યોદય આવી રહ્યો છે. લોક કહે છે કે વિનોબાને જમીન મળે છે, પણ કાલું ફર ફર કરવાથી જમીન નથી મળી. એ તો આ કામ ચીલે ચડી ચૂક્યું છે અને એનાથી પ્રશ્ન ઊઠતી શકે તેમ છે, એનાથી સમાજમાં પરિવર્તન થઈ શકે તેમ છે એવું લોકોને સમજાવવા લાગ્યું છે તેથી જમીન મળે છે.

એમાં આવી શક્તિ ભરેલી પડી છે એવો ખ્યાલ એ સમયે કોઈને નહોતો આવ્યો, મને પણ નહીં. છતાં મને શ્રદ્ધા હતી. જે દિવસે મને ભગવાનનો હિસારો થયો તે જ દિવસથી મારી શ્રદ્ધા બધાઈ કે હિંદુસ્તાનમાં આ કામ થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા છે. હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ્ય પછી આ કામ કરવાનું છે. દિવસ પછી રાત તેમ રાજકીય, સ્વતંત્રતા પછી આર્થિક, સ્વતંત્રતા, સ્વાભાવિક જ ચાલી આવે છે. જે સાધનો દ્વારા આપણે રાજકીય આઝાદી પ્રાપ્ત કરી તે સાધન-સંપદા મટી શકતાં નથી. એ અમુક સમય સુધી દબાઈ ગયેલી દેખાય ભલે, પણ એ પ્રગટ થવાની જ છે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. જે પુણ્ય-પ્રભાવ સ્વરાજ્યનાં આંદોલનોમાં પ્રગટ થયો હતો અને જે વચલાં ચાર વર્ષોમાં ઊડી ગયેલો લાગતો હતો તે, હું માનું છું કે ફરીથી પ્રગટ થશે. જે શક્તિ રાજકીય આંદોલનમાં પ્રગટ થઈ હતી તે એથી પણ વધારે જોરપૂર્વક આ આંદોલનમાં પ્રગટશે.

મૂદાનથી એડૂતોનું નૈતિક સંગઠન

આ કામ શહેરોમાં પ્રચાર કરવાથી, કે સભાઓમાં, ઠરાવો પસાર કરવાથી કે કોઈની વિરુદ્ધ ઠરાવો કરવાથી અથવા જાપાંઓથી થવાનું નથી. આને માટે ગામેગામ જવું પડશે. ક્રાંતિની શક્તિ ક્યાંય હોય છે તો તે ગ્રામવાસીઓમાં જ હોય છે, કારણ કે એ લોકો જ દેશની રક્ષા કરનારા છે. કહેવાય તો એમ છે કે ક્ષત્રિયો દેશની રક્ષા કરે છે. આ ક્ષત્રિયો તે અમુક

એક વર્ગ છે. જેને લશ્કર કહે છે તે એ નથી. એકલું લશ્કર દેશનું રક્ષણ ન કરી શકે. જે લોકો ભૂમિ સાથે જોડાયેલાં છે તે જ ભૂમિનું રક્ષણ કરી શકે. હમણાં હમણાંની લડાઈઓથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે જેની નેતાગીરી પાછળ દેશનો ખેડૂત છે તે જ દેશ જીતે છે. ‘ભૂમિપુત્ર’ જ ‘ભૂમિ-માતા’નું રક્ષણ કરી શકે. રશિયનશાહની લડાઈમાં એ જ બંધુ કેવી ભયંકર લડાઈ થઈ, અને કેટલા ખેડૂતો ખપી ગયા! જર્મનીની તમામ તાકાત રશિયાની સામે મેદાને ચડી હતી, અને રશિયાવાળા અંગ્રેજ અને અમેરિકનોને કહી કંહીને ધાક્યા કે એક બીજને મોરચો શરૂ કરો, તોયે એમને શરૂ કરતાં કરતાં ઘણો વખત નીકળી ગયો. એ વખતે કોઈને આશા નહોતી કે રશિયાવાળા જીતશે. જર્મનીનાં તમામ લાવ-લશ્કર ને મશીનો રશિયાને બીસી રહ્યાં હતાં ત્યારે કોઈને લાંગતું નહોતું કે રશિયા સામનો કરશે. પણ એ લડાઈમાં ઊતર્યું અને જીત્યું પણ ખરું. કારણ, ત્યાંની નેતાગીરી પાછળ ત્યાંનો ખેડૂત હતો. તેથી જે જમીન ખેડે છે તે જ દેશનું રક્ષણ કરે છે. એવા લોકોના સમાગમમાં આવવાનું એક નિમિત્ત આ બુદ્ધાવસ્થા આપણને મળ્યું છે. જેમને ક્રાંતિનો થોડો ઘણો પણ ખ્યાલ છે તે આ મોકાં હાથથી જત્યા નહીં દે. એ લોકો આમાંથી ખેડૂતોનો સંપર્ક જળવવાનો, લાલ ઊઠાવશે અને એમનું નૈતિક સંગઠન કરશે. મારે કોમ્યુનિસ્ટોને પૂછવું છે કે તમે કિસાનોના નૈતિક-બળનો ઉપયોગ કરશો કે માત્ર સંખ્યાબળનો જ કરવાના છો? નૈતિક-શક્તિ પ્રગટે છે ત્યારે જ જય મળે છે.

નીતિનો પાયો ખેતી

દુનિયામાં પકવે છે તો ખેડૂત, પણ એની નૈતિક શક્તિ જાગૃત નથી થઈ તેથી એ દબાયેલા જેવો પડ્યો છે. એનામાં જેટલી નૈતિક શક્તિ પેદા થઈ શકે તેમ છે તેટલી બીજામાં પેદા થઈ શકે તેમ નથી. કારણ, નીતિનો પાયો ખેતી છે. ખેતી સૌથી ઉત્તમ ઉદ્યોગ છે. ખેતી કરનારો નીતિમાન હોય છે. એ પરમેશ્વરનો ઉપાસક હોય છે, કારણ એ પ્રભુદેવનું કામ કરે છે. એ પહેલાં પકવે છે ને પછી ખાય છે. એ કોઈને લૂંટતો નથી. એ માત્ર પેદા કરવાનું જ કામ કરે છે. તેથી જ વેદોની આજ્ઞા છે કે ‘કૃષિમિત્ કૃષસ્ય,

વિષ્ણુ સ્મરણ, વધુ મન્યમાન: ' ખેતી કરે. વેપારમાં પૈસા મળે છે તેટલો ખેતીમાં નહીં મળે. પણ ખેતીમાં જેટલું પ્રાકૃત છે તેટલું ધણું છે. એમાંથી તમને ભોગ-વિલાસ કરવા જેટલું ન મળે. બાકી લક્ષ્મી પેદા થાય છે તો ખેતીમાંથી. બીજા ઉદ્યોગોમાં માત્ર ધન પ્રાપ્ત થાય છે, લક્ષ્મી પેદા નથી થતી. ધનપતિ કુબેર છે, તો લક્ષ્મીપતિ ભગવાન છે. આ બધી સૃષ્ટિ, આ વનશ્રી, આ સસ્યશ્રી, આ શાકભાજી, આ અનાજ અને ફળફળાદી, સૃષ્ટિમાં મનુષ્યના પ્રયત્નથી જ કંઈ સુંદરતા નિર્માણ થાય છે તે જ લક્ષ્મી છે. લક્ષ્મી પ્રસન્ન થઈને ખેડૂત પાસે જાય છે. એવા ખેડૂત સાથે સમાગમ સાધવાનો બુદ્ધાનયત્રથી વધારે સારો રસ્તો એકે નથી.

ક્રાંતિનાં દર્શનથી પદ્મલેહો મટશે

જેટલાક કહે છે કે ચૂંટણીમાં ખેડૂત પાસે જવાનો મોઢો મળે છે. પણ એ તો એમની પાસેથી લાલ લેવાનો મોઢો હોય છે, જ્યારે બુદ્ધાનયત્ર એ એમને લાલ કરાવી આપવાનો મોઢો છે. એમ તો રાતે ચોરો પણ એમની પાસે જાય છે. પણ તેથી ખેડૂતોનો સમાગમ નથી થતો. ચૂંટણીમાં વો આત્મ-શ્રુતિ, પરનિર્દા અને મિથ્યા-લાપણુ એ ત્રણ કાર્યક્રમો હોય છે. એ લઈને એ લોકો જનતા પાસે જાય છે. એનાથી જનતાનો ઉદ્ધાર નથી; તેથી હું રાજકીય નેતાઓને ચેતવી દેવા માંડું છું કે તમારી આ પશ્ચિમમાંથી આણેલી પાર્ટીઓની, ને 'કરોડો' લોકોને સડોવતી મોટી મોટી ચૂંટણીની પદ્ધતિ જોખમકારક છે, અને તેથી આપણે બીજી પદ્ધતિ જોખવી પડશે. ચૂંટણીમાં થતો જન-સંપર્ક બુદ્ધાનયત્રમાં થતા જનસંપર્કની તોલે ક્યાંય આવી શકે તેમ નથી. કારણ, બુદ્ધાનયત્રમાં જનતાની દિવ્ય-શક્તિ-દેવત્વને જોગવાનો મોઢો મળે છે, તેથી તો એમને ક્રાંતિની સમજ છે, તે લોકો આ કામમાં લાગ્યા છે. જ્યપ્રકાશજી આ કામમાં પડ્યા છે કારણ કે એમની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વ્યાપક છે. દુનિયામાં ક્રાંતિઓ ટેવી રીતે થઈ અને અર્ધસફ સાધનોથી કેવી ક્રાંતિ થઈ શકે છે તેનું એમને દર્શન છે. તેથી જ એ રાતદિવસ આ કામમાં લાગેલા રહે છે. આપણને ક્રાંતિનું એવું દર્શન થાય તો આપણાં તમામ બેદરબાઈ બૂંસાઈ જશે. અરજ જગતાં જ તારાઓ

ભાગી જન છે તેમ આપણા તમામ પક્ષ-ભેદ, જાતિ-ભેદ અને વ્યક્તિભેદ ખનાસ થઈ જશે

રાશી, ૧-૭-૧૯૫૩

ભિક્ષુક-વૃત્તિની જરૂરત

: ૨ :

આપણા આ આદોનનના ઊંડાણુ વિશેના વિચારમાં ક્યારેક ઊંતરી જઈ છું ત્યારે આજથી અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં આપણા દેશમાં ઊંડેના એક બુદ્ધ મોટા આદોનનની યાદ આવી જાય છે એ આદોનનમાં ભગવાન શુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરે પોતપોતાની રીતે જામ કર્યું હતું

જૂના જમાનામાં આજ કરતા વધારે દુ:ખ હતું

આજના કરતા એ કાળમાં લોકોની સ્થિતિ બહુ સારી હતી એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી પણ મોટે ભાગે આમણે મૂર્ખ બેસના, મોટા ડાળાની જેમ જૂના જમાનાના સારા તરવે યાદ રાખીએ છીએ અને ખરાબ જૂની જાંઘએ છીએ, એટલે ચીજ જેમ જૂની થાય તેમ તેનું આકર્ષણ વધતું જતું લાગે છે પણ દરેક હાનિમાં સત્, રત્ન અને તમ એ ત્રણ ગુણો હોય છે એટલે આજના ધરતા એ સમયે આમજનનાની હાનિ સારી હતી એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી જો હાનિ સારી હોત તો પછી આખી દુનિયા દુ:ખથી ભરેલી છે અને એ દુ:ખ મટાડવું એ જ ધર્મકાર્ય છે એવો વિચાર જન આ યોજાત તો તો જુદી જ જાતનો વિચાર થતો હોય પણ, જીવનનો ઉદ્દેશ દુ:ખ નિરાકરણ છે એવું માનવાની શક્તિ તો ત્યારે જ થાય ત્યારે દુ:ખ ધારૂ વધાર હોય પણ ત્યારે દુ:ખ વધાર પડતું હોતું નથી ત્યારે જીવનનો ઉદ્દેશ દુ:ખ અને નુષ્ઠ એ બંનેની કાંઈક જોડો છે એવું માનવાની શક્તિ થાય છે અને દુ:ખ નિરાકરણની વાત આવે છે ત્યારે એનો અર્થ મમ-કાંચ વગેરેથી મુક્તિ એવો થાય છે. અને તો જ એ વાત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ટપી શકે કમ્પ દુ:ખ-મુખિની નાત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ન ટપે, એ તો અમુક એ પંચિથિનીમાં ટપી શકે

લૂંટમાં સાથ ન આપે. અને તેથી તો એમણે એના સારુ. ત્યાં જાય ત્યાં આરામ, સુખ અને બગીચા બિલા કરી મેલ્યા હતા. એને આવી સ્થિતિમાં રાખ્યો તોયે એક વાર દુઃખનાં દર્શન થઈ જ ગયાં. એ બુદ્ધિશાળી હતો. એને થયું કે હું રાજકુમાર છું, અને મને દુઃખથી છોટો રાખવામાં આવ્યો છે છતાં આટલું દુઃખ નજરે ચડે છે, તો પછી દુનિયામાં તો કેટલુંયે દુઃખ હશે! એટલે આ બધું પોલપોલ છે. આ બધાં દેખાતાં સુખો દુનિયાને લૂંટીને ભેગાં કરેલાં છે. એટલે એણે ધર છોડ્યું ને તપ કર્યું. ત્યારે એમને દર્શન થયું કે વાસના વધારવાથી દુઃખ થાય છે. મૂકીબર લોકો પોતાની વાસના એટલી વધારી મેલે છે કે પછી એમણે એટલા સારુ બીજાઓને લૂંટવા પડે છે. મનુષ્ય દેહ છે, તો એની સાથે કેટલીક વાસના જરૂરી પણ છે, પણ એ વાસનાઓને કાબૂમાં રાખો. અને યાદ રાખો કે આપણને છે તેવી જ વાસના બીજાઓને પણ મારે છે. વાસનાઓને કાબૂમાં રાખો. ભગવાન બુદ્ધે આ માર્ગ ચાંખ્યો અને એ જમાનાના સુખી લોકોને એ ઉપદેશ આપ્યો.

એમને પહેલા શિષ્ય મળ્યા એમના પિતાજી. આમ એમણે દુઃખ-નિવારણનું કામ રાજમહેલથી શરૂ કર્યું. એમણે લોકોને સમજાવ્યું કે તમે બીજાઓને દુઃખી કરીને સુખી નહોં થઈ શકો. આંખને દુલવીને પગ સુખી ન થઈ શકે. બધાં એક જ શરીરનાં અંગો છે. એકના દુઃખે બીજા દુઃખી થાય છે કારણ કે બધાંનું દુઃખ જોડાયેલું છે. એમને કેટલાક એવા માણસો મળ્યા જેમને એમણે માનવતાનો પાઠ શીખવ્યો. એનો અર્થ એટલો થયો કે એ જમાનામાં લોક આજ કરતાં સુખી હતું એમ માનવાની જરૂર નથી. આજે જેવી લૂંટ ચાલે છે તેવી જ એ જમાનામાં પણ ચાલતી હતી. ફેર માત્ર હતો લૂંટવાની રીતમાં. એમાંથી છૂટવાનો રસ્તો ભગવાન બુદ્ધે બતાવ્યો એ એક ભારે મોટી ચીજ છે. દુનિયા એને હમેશાં યાદ રાખશે.

બુદ્ધ ભગવાનનું મહાન કાર્ય

આજે હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મ એક ધર્મ તરીકે પ્રચલિત નથી. પણ દરેક હિંદુ ધર્મકાર્ય કરતી વખતે ખોસે છે “શ્રીકૃષ્ણાવતારે”, એટલે

આજે પણ શુદ્ધનો અવતાર ચાલે છે. મને માટે આવે છે કે, શુદ્ધ લગવાને યતિ-સંઘ અને ભિક્ષુ-સંઘની સ્થાપના કરી હતી. 'યતિ' એટલે સંયમ કરતારો, અને 'ભિક્ષુ' એટલે જે તિરતર દુનિયાની સેવા કરે છે અને દુનિયા આપે તે ખાય છે તે. સમાજ એને શ્રવે તે ખવડાવે એ સેવા કરે તો જ ચાલ્યો, નથા છે. એમણે આવા વ્રત લેનારાઓ હાથેની સંખ્યામાં ઊભા કર્યા અને ન્યારે આવન-જવનનાં સાધનો નહોતાં તેવા સમયમાં એ ભિક્ષુઓ ગામેગામ કર્યા અને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

શુદ્ધ લગવાનની એક વાર છે. એક વાર એક શિષ્ય ખીખે એક ભાઈને લઈ આવ્યો અને લગવાને કહ્યું કે 'આને દીક્ષા આપો!' લગવાને પેલાને પૂછ્યું, 'કેમ ભાઈ, વાળુ-પાણી પેતાવીને આવ્યા છે કે?' પેલાએ કહ્યું કે 'મેં દિવસથી એણે કશું જ ખાધું નહોતું. ત્યારે લગવાત શુદ્ધ પેલા શિષ્યને કહ્યું, 'એને પહેલાં જમાડો. એનાથી ચડિયાતો કોઈ ઉપદેશ એને મારે મારી પાસે નથી.' આ છે બૌદ્ધ ધર્મ! આવા જ પ્રચારથી આપણે લોકો તે સમયે જનનવર હતા તે મરીને માણસ બન્યા. આવો જ બનાવ અરબસ્તાનમાં બિન્યો. ત્યાં એક ફકીર 'રહીમ' અને 'રહેમાન'નું નામ લેનારો પાંડ્યો અને એણે લોકોને માણસમાં આપ્યા. આવું જ ધરિતમાં પણ બન્યું. ત્યાં ધશ્વરના દેવે કહ્યું કે 'પ્રેમ એ જ ધશ્વરનું સ્વરૂપ છે. તો ધશ્વરનું કોઈ મંત્ર કે ચિત્ર છે? એ તો આપણા જ્ઞાને મારે એક સંકેત બનાવવામાં આવે છે, બાકી ધશ્વરનું ખરું સ્વરૂપ પ્રેમ જ છે.

લગવાન શુદ્ધ ધર્મનું કે જો ભિક્ષુ હોય તે સૌથી નાના અને દુઃખી લોકો મારે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે. ભિક્ષુઓએ જ્ઞાને સુખી કરવા મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ગામેગામ ફરવું, જોઈએ. હું ન્યારે ભૂદાન-પત્ર વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે મને એ ભિક્ષુઓ યાદ આવે છે. એક ગાથા છે : એક દિવસે આનંદે એક બહેનને લગવાન આવે છે. એક ગાથા છે : એક દિવસે આનંદે એક બહેનને લગવાન શુદ્ધ પાસે લઈ આવ્યો અને કહ્યું કે આજ સુધી તો તમે પુરુષોને જ દીક્ષા આપતા હતા; પણ હવે આ બહેનને પણ આપો. એમણે એ બહેનને

પણ દીક્ષા આપી, એને પ્રજી સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપવાનું શરૂ થયું. હિંદુસ્તાનમાં હજારો સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણી અને સંન્યાસિની બનીને ફરતી હતી. એ યાદ આવે છે ત્યારે છાતી ફૂલી સમાતી નથી કે હું આવા દેશમાં જન્મ્યો છું ! આવો મહાન વારસો બીજા કોને મળ્યો હશે ?

ભિક્ષુની વૃત્તિ જોઈએ

હમણાં આ જે યત્ન શરૂ થયો છે, તેને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા યતિ અને ભિક્ષુઓની મારે જરૂર છે. આમ છતાં મેં ચાંડિલ સંમેલનમાં કહ્યું હતું તેમ હું એમનો સંઘ નહીં સ્થાપું, મારે તો એક વૃત્તિ જ ખેંદા કરવી છે. વૃત્તિ ખેંદા થશે એટલે એ લોકો પોતાના જીવનમાં ફેરફાર કરશે. દીવાંથી દીવો પેટ તેમ એક એક વ્યક્તિના જીવનથી બીજાઓનાં જીવન પલટાશે. વિચાર-પ્રચાર માટે સંઘની સ્થાપના કરવાથી સંકુચિતતા આવી જાય છે. મારે વિચાર તો છૂટો મૂકવો જ જરૂરી છે. એક વાર એક ભાઈએ મને પૂછ્યું કે મારે જૂદાનતું કામ કરવું છે, પણ મારે તો ધરખાર છે ને ઘેર ખેતી પણ છે. તેથી મારે એ કામમાં અમુક સમય આપવો પડશે. મેં એને પૂછ્યું કે તમે જેલમાં પુરાયા હોત તો શું કરત ? એણે જવાબ આપ્યો, જેલમાં હોત તો ધરખારની ચિંતા હોડવી જ પડતી. મેં કહ્યું, “તો જેલમાં હોત ને જે કરત તે જ આજે કરો. ધરતું કામ જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો. છેવટે તો એક દિવસ બધું છોડીને ચાલતાં થવાનું જ છે. ત્યારે ધરતું શું થશે ? મેં એવાં એવાં દગાબાજ (1) લોકો જોયા છે કે જે પેલી અને ચાર પાંચ બાળકોને છોડીને કરી સૂચના આપ્યા કર્યા વગર એક મિનિટમાં ચાલતી પકડે છે. મારે એની ચિંતા ન કરવી.”

ભિક્ષુ ને યતિ ધરખારની માયા તોડીને નીકળતા. આ તોડી નાંખવાની શક્તિ આપણામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી કામો બનવાનાં નથી. ‘જૂનાં પ્રાંચ પંદર કામો ચાલે છે, તેના ભેગાભેગ આપણ એક’ એવું વિચારશો તો, કાંતિ નહીં થાય. સમર્થ વિચારનો ફેલાવો કરવો હોય તો તોડી નાંખવાની તાકાત જોઈએ. એને જ સંન્યાસ કહે છે. આવી ફકીરી લઈને, બધું

છોડીને, નમ્ર બનીને કામ કરનારા કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. મારે પાંચ કરોડ એકર જમીનની વહેંચણી કરવી છે. એક ક્રાંતિ કરવી છે. પણ ક્યાં વગર કામ એની મેજે થોડું જ થવાનું છે? લોકોનાં હૃદય પરવટવાનું કામ નાનું અમરતું નથી!

કેટલાક સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે

સામ્યવાદીઓ કહે છે કે તમને થોડા લાભ એકર જમીન મળી તેથી શું રંધાયું? એમની વાત બરાબર છે, થોડી જમીન મેળવવાથી આપણું કામ પતે તેમ નથી. આપણે હૃદય-પરિવર્તન કરીને જમીન મેળવવાની છે. હું ઇચ્છું છું કે જેમણે જમીન આપી છે તે ગરીબને પોતાના કુટુંબનો દીકરો માને. માનવના મનમાં આવું પરિવર્તન આણવાની હિમ્મત હોવી જોઈએ. આવી હામ તો જ લોકો પોતાના મનમાં પરિવર્તન કરે છે, નિરંતર જનમત રહે છે અને આત્મ-શુદ્ધિ કેળવવાની સતત કોશિશ કરે છે તે લોકો જ બીડી શકે. સામ્યવાદીઓ પણ કહે છે કે 'આખા સમાજનું માળખું ફેરવ્યા સિવાય કામ થવાનું નથી.' એમનાં કહેવામાં કંઈક તથ્ય જરૂર છે, પણ હું ઇચ્છું છું કે એ કામ શાંતિ અને પ્રેમપૂર્વક થાય. અશાંતિ અને દ્વેષથી કંઈક કામ થાય પણ ખરું, તોયે એનાથી તરત જ દુઃખ પેદા થાય છે. મારે પ્રેમનો રસ્તો લેવો છે.

આત્મશુદ્ધિ અને સર્વસ્વના ત્યાગ વિના આ કામ બને તેમ નથી. હું દુનિયા આંખીને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા કહેતો નથી. દુનિયાને તો એટલું જ કહું છું કે ગરીબને ધરતો ગણી છોડો ભાગ દાનમાં આપો. તમારા દિવમાં ગરીબ મારે ભાવ જાગે એટલું હું માંગું છું. તેથી પૂરા પ્રેમથી અને સમજૂ વિચારી દાન આપનારા જોઈએ છે. પણ એટલા સારું કેટલાકે તો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો પડશે બધાને સમાન અને અમુક મર્યાદામાં ભોગ મળે તેટલા સારું કેટલાકે લોકોએ સર્વસ્વ છોડવું પડશે. લોકોને થોડો ઘણો ત્યાગ શીખવવો હશે તો કેટલાક જણે અસીમ ત્યાગ કરવો પડશે. સૂર્ય જ્યારે ગાળી નાંખે તેવા તોયે તપે છે ત્યારે આપણા શરીરમાં હજી ડીઝી તાપ રહે છે. પણ એ જ જો હજી ડીઝી થઈ જાય તો આપણા શા હાલ

હવાસ થાય? એટલે લોકોનું જીવન પ્રેમમય થાય એવું આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણું જીવન પૂરેપૂરું પ્રેમમય થઈ જવું જોઈએ.
રાંચી, ૨-૭-૧૯૫૩

નમી ગયેલી સંસ્થાથી ક્રાંતિ નથી થતી : ૩ :

નમી ગયેલી સંસ્થાથી ક્રાંતિ નથી થતી એ આપણા ખ્યાલમાં હોવું ઘટે. કોઈ સંસ્થા કહે તેટલી મોટી હોય પણ એ એક પાર્ટી છે, 'નેશન' - રાષ્ટ્ર નથી. કહે તે થાય, પણ એ આજવાની તો પાર્ટીને લીટે લીટે જ. પણ ક્રાંતિ પાર્ટીને લીટે આજવાથી નથી થતી. હમેશાં ક્રાંતિનો અગ્રદૂત વ્યક્તિ હોય છે. ક્રાંતિનો ઝંડો હમેશાં વ્યક્તિ જ ઉડાવે છે. એ લોક આમ-જનતામાં જાય છે, એમને પોતાનો સંદેશો સંલગ્નાવે છે અને સમાજનો એકાદો કાર્યક્રમ ઉપાડી લે છે. એટલે જેને ક્રાંતિનું દર્શન થાય છે તે સીધા જનતાની વચ્ચે પહોંચીને કામ કરે છે. પણ જે લોકો રાજનીતિના ચોકડામાં રહીને વિચારે છે તે શક્તિ-Strength અને સત્તા-Power એ બે વચ્ચેનો બેદ સમજી શકતા નથી. એ લોકો સત્તાને-Power ને જ શક્તિ-Strength માની બેસે છે.

આ કામ મારે માટે છે

આપણે સમાજમાં પરિવર્તન આણવું હોય તો એમાં વીરની અહિંસા જોઈએ. તેથી કોઈ આપણો વિરોધ કરે તો તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક બોલવું જોઈએ. આ ક્રાંતિ મારે સૌથી વધુ તેજ દરિયાર કોઈ હોય તો તે નિરંતર કામાશીલતા છે. આપણો વિચાર વધુ ને વધુ શુદ્ધ થતો જવો જોઈએ અને આપણી વૃત્તિ મેરુ પર્વત જેવી અચળ હોવી જોઈએ. આ કામ મારું છે એ મને સમજાઈ ચૂક્યું હતું. બીજાને મારે એ કામ છે કે નહીં તે તો બીજા જાણે. મારે માટે તો આ કામ છે અને હું એમાં જ ખપી જવાનો.

ગૌરીશંકર અને જિંચી વ્યક્તિઓ

આપણા લોકોમાં એક મોટી બોડ છે. હિંદુસ્તાનમાં મહાન મહાન

સોડો છે. એટલા મહાન છે કે દુનિયાના કોઈ પણ મહાન પુરુષની તુલનામાં એમના બરાબરિયા અથવા એમનાથી પણ ચાર ચંદ્રવા ચડે એવા સાબિત થઈ શકે. આમ છતાં દિંદુરતાનની આમજનતાની મહત્તાનું ધોરણ બીજા કેટલાક દેશોની આમજનતાના ધોરણ કરતાં નીચું છે. આ એક વિચિત્ર વાત છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે જુહો, જે સતપુરુષો પાક્યા, એ બધાએ ધ્યાન, યોગ વગેરેની ખૂબ જ સાધના કરી. એમણે દુનિયાથી અળગા રહેવાની હામ બીડી, પણ દુનિયા સાથે એકરૂપ થઈને રહેવાની હામ ન બીડી. જરા ગરબડ થઈ, જરા ખૂરાઈ નજરે ચડી કે ભાગવાની વૃત્તિ જ દાખવી. એવી જગ્યાએ પોતાના જેવાઓની તો વધારે જરૂર છે એ એમને ન સમજાયું. એકાંતમાં જઈને વસવામાં એમને ઠીક ઠીક તકલીફો વેઠવી પડી. એ બધી વ્યક્તિગત તકલીફ એમણે સહી લીધી પણ સામાજિક તકલીફ એમણે વેઠવા પ્રવૃત્ત ન કર્યા. પરિણામે અહીંના કેટલાક મહાન જિંદગીપુરુષો હિમાલયના ગૌરીશંકર શિખરની જેમ અગમ્ય રહ્યા. પણ આજે હવે લોક ગૌરીશંકરને પણ પહોંચી ચૂક્યા છે, એટલે આપણે આશા રૂઝવીએ કે સાધારણ જનતા પણ હવે એ મહાન પુરુષોને પહોંચી શકશે. ગાંધીજીએ એ માટેનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો છે. હવે સંજોગો સાધારણ જનતામાં રસ લેતા થશે. ગાંધીના જમાનામાં જ, આમ બન્યું. એ જ જમાનામાં આપણે ગૌરીશંકર પહોંચી શક્યા.

સંસ્કૃત, ૨-૭-૧૯૫૩

આજના યુગમાં આત્મોપમ્ય ; ૪ :

દુનિયામાં વિવિધતા અને વિષમતા બને છે. કોઈ એ ચહેરા મળતા આવતા નથી. દરેક ચહેરા બીજાથી જુદો હોય છે. અંદરે, ઝાડની ડાળ પરનાં પાંદડાંમાં પણ દરેકની પોતપોતાની વિશેષતા હોય છે. આમ આખી સૃષ્ટિમાં વિવિધતા, વિચિત્રતા અને વિલિનતા છે.

આંતરિક એકતા

પણ આ વિલિનતા ઉપર ઉપરની છે. અંદરથી આપણે એકતા

આપણા હાથમાં એવી શક્તિઓ આવી છે કે ધારીએ તો પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊભું કરી શકીએ. પણ જો વિજ્ઞાનની સાથે હિંસાને જોડી દઈશું તો દુનિયાનો સર્વનાશ થશે.

વિજ્ઞાન ખૂબ આગળ વધે એમ હું ઇચ્છું છું. કારણ, હું માનું છું કે વિજ્ઞાનથી મનુષ્યનું જીવન સફળ અને સમૃદ્ધ બની શકે છે. પણ એની સાથે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વૈદ્ય ખીમાર માણસને દવા આપે છે, સાથે અનુપાન પણ આપે છે. એ દેહે છે કે દવા ગુણકારી ને વીર્યવાન છે, પણ એની સાથે અનુપાન જળવધું જરૂરી છે. અનુપાન નહીં લો તો દવા જોટલી ગુણકારી અને વીર્યવાન છે તેટલી જ સરીરને નુકસાનકર્તા નીવડશે. તેવી જ રીતે વિજ્ઞાન માટે અહિંસાનું અનુપાન પાળવું જરૂરી છે. પહેલાંના જમાનામાં માણસ મોટે ભાગે પોતાના સલામતો નિવેડો હિંસાથી આણતો. પણ તે સમયે હિંસા આટલી આગળ વધેલી નહોતી. તેથી એ હિંસાથી એટલો મોટો વિનાશ પણ થતો નહોતો. પુરાણ કાળમાં બિહારમાં બીમ અને જરાસંધની કુસ્તી થઈ હતી. કુસ્તીમાં જરાસંધ માર્યો ગયો અને વાતનો ફડકો એ રીતે આવ્યો. એ કુસ્તીથી ખીજાએને કરી જરા ન પહોંચી કારણ કે એ વખતે હિંસા મર્યાદિત હતી. એટલે એ હિંસા મોટો વિનાશ કરી શકે તેમ નહોતી. પણ આજે કુસ્તીનો જમાનો રહ્યો નથી. આજે તો કોઈ સલામતો નિવેડો હિંસાથી લાવવા જરૂરી તો ખીજા પચાસ આજે તો કોઈ સલામતો નિવેડો હિંસાથી લાવવા જરૂરી તો ખીજા પચાસ છે. પરિણામે હિંસાથી એક સંપત્તિ જતાં તેર વૃત્તિને ઊભા રહે છે. મારે વિજ્ઞાન સાથે અહિંસા પાળવી જરૂરી છે.

દેશના રોગની જડ અને તેનો ઉપાય

૧-૫ :

ગોવધ-અંધી માટે ઉપવાસ કરનાર વીગછ સાથે આજે સવારે મારે વાતો થઈ. એમણે મારો વિચાર સ્વીકાર્યો અને ઉપવાસ છોડ્યા. મેં એમને જે વાત કહી તેનો થોડો સાર તમને કહીશ કારણ કે એમાં એક ધર્મ-વિચાર છે.

ઉપવાસ ક્યારે કરાય ?

મેં કહ્યું, 'કાઈ પણ માણસ પોતાના વિચાર ખાતર જાતને ખપાવી નાંખવા બેઠો છે, અને એમ કરતાં રખે ને દેહ પડે એવો કાઈ ભય મનમાં રાખીને હું કંઈ કહેતો નથી. દેહ તો કાઈ ને કાઈ દહાડો પડવાનો જ છે. એટલે કાઈના પ્રાણ અચાવવાની દૃષ્ટિએ હું નથી બોલતો, અને સરકારને પણ એનો પ્રાણ અચાવવા નથી કહેતો. હું તો એક વિચાર સમજાવું છું. તમને એ ગળે ઊતરે તો પારણું કરો, ન જીતરે તો ન કરશો.' વળી એથી આગળ મેં કહ્યું, 'આપણા આ વિશાળ દેશમાં અનેક પ્રાંત, અનેક ભાષા, અનેક જાતિઓ, અનેક ધર્મો અને અનેક પંથો છે. અહીં અનેક સવાલો અને અનેક સંકટો છે. હવે એક એક સવાલ લઈને એક એક જણ સરકાર સામે ઉપવાસ આદરે તો ભારે અવ્યવસ્થા ઊભી થાય. હવે સરકાર જે આવા એકેક જણના ઉપવાસ સામે નમતું મૂકે તો આખી જનતાએ એમને જે જવાબદારી સોંપી છે તે દૃષ્ટિએ એ અયોગ્ય સાબિત થાય. અને નમતું મૂકતી નથી તો એક મનુષ્યના પ્રાણનો સવાલ છે. દયા-બુદ્ધિનો સવાલ સામે આવીને ઊભો રહે છે, અને એક નાજુક હાલત ઊભી થઈ જાય છે. હમણાં, મિહારનો થોડો પ્રદેશ બંગાળામાં બેળરી દેવામાં આવે એટલા સારુ એક બંગાળી ભાઈ ઉપવાસ પર જનર્યા હતા. એ તો સારું થયું કે એમણે એમના ઉપવાસ છોડી દીધા છે. પણ એમ પણ બને કે મિહારનો કાઈ પ્રદેશ બંગાળા સાથે જોડી દેવાની વિરુદ્ધ કાઈ મિહારી પણ ઉપવાસ પર જીતરે. તો આમ એક એક સવાલ માટે કાઈને તીવ્રતા લાગે અને તેથી સરકાર સામે ઉપવાસ આદરે તો, એમાં અહિંસા નહીં હોય.

એનો અર્થ એમ નથી કે સત્યાગ્રહીને ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ જ ન આવે અથવા તો એને ઉપવાસ કરવાનો અધિકાર નથી. હું માનું છું કે ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહીનું ઉત્તમ શસ્ત્ર છે. મારે સત્યાગ્રહીને નિઃશસ્ત્ર નથી બનાવવો. પણ શસ્ત્રનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય એના પર એની સંકળતાનો આધાર છે. નહીં તો એ નકામું નીવડશે. સરકાર એનો રસ્તો ચૂકી ગઈ હોય અને જનતાનું કહેવું કશું જ કાને ન ધરતી હોય, સરકાર બહેકી ગઈ હોય ત્યારે મહાપુરુષો અત્યંત વ્યાકુળ થઈને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના માટે ઉપવાસ કરી શકે. પણ સરકાર જ્યારે એક વાતનો વિચાર કરતી હોય, જ્યાં ચર્ચા-વિચારણાને અવકાશ હોય, તથા જનતાનું આંદોલન ચલાવવા અને જનમત ઈજાવવા માટે અવકાશ હોય ત્યાં ઉપવાસ કરવો ન ધરે. જ્યારે જનતા અને સરકાર બન્ને રસ્તો ચૂક્યા હોય અને વ્યાસ લગવાને અંતે કહેવું પડ્યું હતું કે 'ન ચ કાશ્વત્ શ્રુગોતિ મે-મારું કંઈ સાંભળતું નથી', એવી દશા હોય ત્યારે જેને પોતાના દિલમાં શુદ્ધિનો અનુભવ થતો હોય, અને જેણે દુનિયાની ખૂબ સેવા કરી હોય એવા મહાપુરુષ ઉપવાસ આદરી શકે છે. પણ આવા પ્રસંગો જવલ્લે જ આવે છે. સાધારણ સંજોગોમાં ઉપવાસ કરવા એ બૂલ છે.

સત્યાગ્રહ એ ધમકી નથી, પ્રેમ-પ્રકર્ષ છે

હું એમ પણ નથી કહેવા માંગતો કે જ્યાં જનતાની શક્તિ પ્રગટ થઈ છે, જનતાના હાથમાં સત્તા આવી છે ત્યાં સત્યાગ્રહને અવકાશ નથી. સત્યાગ્રહ તો કુટુંબમાં પણ થઈ શકે. એટલે આપણું રાજ્ય થઈ ગયું મારે સત્યાગ્રહ ન થાય એવું કંઈ નથી. સત્યાગ્રહ એ કંઈ ધમકી નથી, એ તો પ્રેમની પરાકાષ્ટા છે. એ એક તીવ્ર ઉપાય છે. સામાજીકાને આપણા આત્મામાં સ્થાન આપવું છું એ ભાવનાથી સત્યાગ્રહ થાય છે. સત્યાગ્રહ કરવાનો હેતુ તો માતાનો છે. માળાપ બાળકો સામે અને બાળક માળાપ સામે સત્યાગ્રહ આદરી શકે. પ્રદલદિ પોતાના પિતા સામે અત્યંત નિર્વેર થઈ સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. એટલે આપણું રાજ્ય હોય તેમણે સત્યાગ્રહ થઈ શકે. હરેકો સત્યાગ્રહ 'ઉપવાસ' છે. જ્યાં પ્રેમનો પ્રકર્ષ થયો હોય

ત્યાં જ એ થઈ શકે. બીજાને મારી ઠોકીને મનાવી શકતા નથી માટે ઉપવાસ કરો એવું એમાં નથી.

હમણા ભાષાવાર પ્રાંત-રચના અગે ઉપવાસ થયા. એની સાથે સાથે હિંસા પણ થઈ. આમ ઉપવાસ અને હિંસા એ બેનું બેળસેળ કરીને એક સવાય ઉકેલવાનો પ્રયત્ન થયો. આ જાતનો ઉપવાસ એ કોઈ પ્રેમ-પ્રકર્ષ નથી. એ તો દબાણ લાવવાની એક પદ્ધતિ છે. એટલે એ તો એક જાતની હિંસા જ થઈ. એનાથી તો શસ્ત્ર કરતાં પણ વધારે હિંસા થઈ શકે. માટે ઉપવાસનો પ્રયોગ તો વિવેક જાળવીને જ કરાય. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં ક્યારેય મારો અવાજ પહોંચી શકતો હશે ત્યાં ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો મારી સલાહ લેવી ગીતાએ ભકતોનું એક લક્ષણ કહ્યું છે કે ભકતો એકબીજા સાથે સલાહ-મસલાત કરીને કામ કરે છે-‘બોધયન્ત પરસ્પરમ્’. આ પ્રમાણે મસલાત કરવાથી કશું જ ખોવાપણું નથી, જીવટાનું ધણું ધણું પામશે. જે વાતમાં સત્ય હશે તો હું ઉપવાસની વાત નહીં ટાળું. માટે જેને ઉપવાસ કરવા હોય તે પહેલેથી મારી સલાહ લે.

ચોજનામાં પાયાની ભૂલ

રોજ જીડીને છાપામાં ખજરો વાંચીએ છીએ કે લોકોએ આગગાડી રોકી અને પછી પોલિસે આવીને દડા લગાવ્યા. આ બધું થાય છે કેમ ? પણે મદ્રાસમાં રાજ્યશિક્ષણમાં ફેરફાર કરવા માંગતા હતા એમણે એક ચોજના બનાવી. તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ ત્રણ કલાક ભણવાનું અને બાકીનો વખત સુધાર, વણકર, ખેડૂત વગેરેમાંથી કોઈ એક પાસે ઉદ્યોગ શીખવાનો, જેથી એનાં દિલ અને દિમાગ બન્નેનો વિકાસ થાય પણ કેટલાકને આ પસંદ ન પડ્યું. એ કહેવા લાગ્યા, “તમે શહેરવાળાઓને શુદ્ધિ વધારવા દો છો અને અમને જ મહેનત કરવાનો ઉપદેશ આવેો છો ! અમને જ ઘંટીનો ને હળનો દાંડો ઝડાવેો છો !” તો આમ કેટલાકે એનો વિરોધ કર્યો. વિરોધ કરવાની એક રીત શોધી કાઢી : ‘આગગાડી અટકાવે ને ધમાય મચાવે !’ પણે બંગાળમાં પણ એમ જ ચાલ્યું છે. એટલે આપણે વિચારવું પડશે કે આ હિંસાની શક્તિ કામ કરે છે એનું મૂળ કારણ શું છે ?

સ્વરાજ મળી ગયું એ તો દીવા જેવું સાફ છે, પણ બધા જ સવાલો હજી જેમના તેમ પડ્યા છે. સરકારે પાંચ વર્ષ માટેની એક યોજના બનાવી. એમાંથી અડધાં વર્ષ વહી ગયાં પછી હજી હવે સૂએ છે કે બેકારી તો વધે જાય છે. એનો અર્થ એટલો જ કે આપણું દિમાગ સુસ્તી મારી ગયું છે. એ બરાબર વિચાર કરતું નથી. મારા મતે કોઈ પણ યોજના એકદમ પાકી નથી કરાતી, એમાં આમતેમ ફેરફાર કરવાની ગુંજશ હોવી જોઈએ. આપણે વિચાર કરીને, યોજના ધડીને, દિલ્હી જવા સારુ એક સડક બાંધી. એના પર ચાલતાં ચાલતાં અડધે પહોંચ્યા ત્યાં તો ખબર પડી કે આ તો કસકસા ભણી જઈ રહ્યા છીએ. આ રસ્તો તો દિલ્હી ભણી નથી જતો! આવું ચાલ-ત્યારે સમજવું જોઈએ કે ચિંતનમાં ક્યાંક ગરબડ છે. ભલે ગમે તેટલું ધીમે ચાલીએ, પણ જવાવું તો દિલ્હીની દિશામાં જોઈતું હતું. હવે એમાં થોડું આધું પાછું ફરવાથી નહીં ચાલે કારણ કે બૂલ-પાયો માંડવામાં જ થઈ છે. આજની યોજના ધડનારાઓ. મોટા મોટા દેશસેવકો છે. એમાં કેટલાયે મારા મિત્ર પણ છે. એમણે દેશ સારુ પોતાની જાત ધસી છે અને આજ પણ ધસે છે. પણ દેશનો સવાલ છે ત્યાં મૂળ મુદ્દેથી વિચાર ન કરીએ તો શું પરિણામ આવે? મેં દિલ્હીમાં યોજના-કમિશનને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે તમે જે દેશની બેકારી નિવારવાની જવાબદારી લેતા નથી તો તમારી યોજના રાષ્ટ્રીય યોજના (National Planning) નથી, એ તો થોડા ભાગની-આંશિક યોજના (Partial Planning) થઈ. રાષ્ટ્રીય યોજનામાં એટલું તો પ્રથમથી નક્કી કરીને જ ચાલવાનું હોય છે કે એમાં દેશના તમામ માણસોને કામ આપવાનું છે. આ કંઈ સાબિત કરવાની વાત નથી. યુક્તિહિન મૂળભૂત તરવો કંઈ સિદ્ધ કરવાં નથી પડતાં. એટલે જેણે સ્વીકારી લીધું કે દેશના બધા માણસોને તો કામ નહીં આપી શકીએ તેણે રાષ્ટ્રીય-યોજના કરવાની પોતાની નાલાયકી તો સાબિત કરી જ દીધી. કોઈ પણ આપ ગમે તેટલો ગરીબ હશે તોયે એમ તો નહીં જ કહે કે હું તો ધરનાં થોડાંને જ રોટલો આપીશ, બધાંને નહીં આપું. દરેક આપ એમ જ કહેશે કે જે કંઈ કમાણી થશે તે કુકે બના બધાં વહેંચીને આપું.

એ જ દૃષ્ટિએ મેં આવાત રાષ્ટ્ર સમક્ષ મૂકી. ધણું ખરું - દરેક ઘરમાં પાંચ ભાઈ હોય છે. એટલે હું જો લાઈ દરિનારાંયણનો પ્રતિનિધિ બનીને આવ્યો છું એમ માનો. એ અવ્યક્ત છે, પણ નારાયણ તો હમેશાં અવ્યક્ત જ હોય છે. મારે એના પર શ્રદ્ધા રાખીને એનો જો ભાગ આપો. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર પણ બંધા પાસેથી આવી માગણી કરી શકે એમ હું માનું છું. એને એવી માગણી કરવાનો અધિકાર છે અને લોકોએ એને સાથ આપવો જોઈએ. આવું જો બને તો દેશમાં કોઈ બૂખ્યું ન રહે. તકલી આપવાથી બધાને રોજ મળે તેમ હોય તો તકલી આપીએ. ચરખો આપવાથી બધાને કામ મળતું હોય તો ચરખો આપીએ. યંત્રો જ આપણે ન રાખવો જોઈએ. “આંશિક ખેડારી સાથે યંત્ર” એવો સવાલ સાંભળે આવીને જિભો રહે તો ત્યારે પણ ‘ના, અમે તો યંત્ર જ વાપરવાના’ એમ કહેવું અને યંત્રોને વળગી રહેવું એ બરોબર નથી.

યંત્ર-વિવેક

હું યંત્રોનો વિરોધી છું એમ નથી. યંત્ર ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : (૧) સમયસાધક, (૨) સંહારક અને (૩) ઉત્પાદક. આમાંથી સમયસાધક યંત્રોનો મારે વિરોધ નથી. આગગાડી, વિમાન વગેરે યંત્રોથી ઉત્પાદન વધતું નથી પણ સમય બચે છે. દસ હજાર ઘોડા પણ એક વિમાનની બંરાબરી ન કરી શકે. એટલે એવાં યંત્રોનો આપણને ખય છે. પણ તોય, બંદૂક, બોમ્બ જેવાં સંહારક યંત્રોને અહિંસામાં સ્થાન નથી. એટલે આપણને એવાં યંત્રો નથી ખપતાં.

ત્રીજો પ્રકાર, ઉત્પાદક યંત્રોમાં બે જાત હોય છે : (૧) પૂરક અને (૨) મારક. વસ્તી ઝાઝી હોય અને કોઈ યંત્રને કારણે લોક ખેડાર બનતું હોય તો તે મારક યંત્ર થયું. પણ જ્યાં વસ્તી થોડી છે તે કામ ઝાઝું છે ત્યાં એ જ યંત્ર મારક નહોતું પણ પૂરક સાબિત થશે. એક દેશમાં એક યંત્ર પૂરક હોય તે જ બીજા દેશમાં મારક હોઈ શકે. હિંદુસ્તાનમાં ટ્રેક્ટર જેવાં મોટાં રાક્ષસી યંત્રો લાવીએ તો ખેડારી ખચિત વધવાની. પણ અમેરિકા અને રશિયા જેવા દેશમાં એ જ યંત્રો મારક નહોતું પૂરક નીવડશે, એવી જ રીતે

એક યંત્ર એક જમાનામાં મારક હોઈ શકે અને બીજા જમાનામાં પૂરક હોઈ શકે. આમ દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કોઈ પણ યંત્ર મારક અથવા પૂરક હોઈ શકે. તેથી કોઈ પણ યંત્ર એ યંત્ર છે તેથી જ તેના પર પ્રેમ કે દ્વેષ રાખવો ઠીક નથી. પણ આપણને યંત્રનો મોહ લાગે અને કઢીએ કે મિલની બરોબરી કરી શકે એવાં ગ્રામોદ્યોગનાં યંત્રો નથી મારે અને એ વાપરવાનાં નથી તો મારે કહેવું પડશે કે એ માણસે દેશની દૃષ્ટિએ કરવો ઘટે તેવો વિચાર કર્યો નથી. એક વસ્તુ પશ્ચિમમાં-યુરોપમાં ચાલી તેથી, અને ગાંધીજી જેવાં આપણને ચેતવી ગયા હોય તોયે એના મોહમાં ફસાઈને એમાં પડીએ તો મારે કહેવું પડશે કે આપણે ભીંત ભૂલીએ છીએ.

બીજું મારા જેવામાં એ આવ્યું છે કે આપણે ન્યારે ક્ષમતાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે સામેવાળા અસમાનતાની વાત તો નથી માંડતા. પણ ક્ષમતાની-કાર્યકુશળતાની વાત તો માંડે જ છે. એ કહે છે કે તમે સમતાવાદી છો તો હું ક્ષમતાવાદી છું. આમાં એ એક ગુણની સામે બીજો ગુણ જોલો કરે છે અને તેથી લડાઈ થઈ શકે છે. આજકાલ મૂડીવાદીઓ ક્ષમતાનાં સૂત્રો પોકારવા માંડ્યા છે. મારે પણ ક્ષમતા ખપે છે પણ એવી ક્ષમતા નથી ખપતી કે જેથી કુટુંબમાં કેટલાંકને ખાવા મળે અને કેટલાંકને નહીં. મારે તો બધાંને ખાવા મળે એવું જોઈએ છે. આજે ગ્રામોદ્યોગનાં સાધનો વાપરવાથી બધા રોટલા ભેળા થાય છે તો એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. થોડાઓને સારું બાકીનાંને બેકાર રાખીને આપણે સક્ષમ-કાર્યકુશળ હોવાનો દાવો ન કરી શકીએ. હમણાં આશ્રામાં ઠોંગેસ કમિટીની બેઠકમાં ગ્રામોદ્યોગ તરફ ધ્યાન દેવાયું એનાથી મને આનંદ થયો છે.

આજના અસંતોષનું કારણ બેકારી

આજે હિંદુસ્તાનમાં બધે કેકાણે અસંતોષ છે. કોઈના પણ દિલને સંમાધાન નથી. ગમે તે કારણસર અસંતોષ વ્યક્ત થાય છે. કેટલાયે સવાલ પર લોકો હિંસા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. કારણ, એમના દિલોમાં અસંતોષ છે અને એ હિંસાને રૂપે શરી નીકળે છે. હું નિરાશિતોમાં કામ

દેશના રાગની જડ અને તેનો ઉપાય

કરતો હતો ત્યારે મેં જોયું કે મારવાડી વેપારીઓ સિંધી વેપારીઓનો વિરોધ કરતા હતા અને ત્યાં મારવાડી-સિંધીનો વાદ થઈ પડ્યો હતો. મેં કહ્યું : આ ખોટી ખેંચાતાણી છે. આ મારવાડી વિરુદ્ધ સિંધી, તેલુગુ વિરુદ્ધ કાનડી, બિહારી વિરુદ્ધ બંગાળી અને હિંદુ વિરુદ્ધ મુસલમાન એ બધાં તો નિમિત્ત માત્ર છે. એમાં મૂળ વાત એ છે કે દેશમાં આજે ઉત્પાદન અત્યંત થોડું છે અને ખેડારીની બેલબાલા છે. એને કારણે અસતોષ પેદા થયો છે. અને એ ગમે તે રીતે અને ગમે ત્યારે ફૂટી નીકળે છે. એટલે એના મારે કંઈક કરવું ઘટે છે. એ અસતોષને સમાવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

પહેલા-ભૂખિયા

ગાંધીજીની ખૂબી એ હતી કે જેને પહેલાં મદદની જરૂર હોય એવાને પહેલાં મદદ કરતા. કવિ દુખાયણજીએ હમણાં મને કહ્યું કે મદદ આપવાનો ક્રમ આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ : પહેલાં ભૂખિયા-ભૂખ્યાં લોક, બીજાં દુખિયા-દુઃખી લોક, અને છેલ્લે સુખિયા-સુખી લોક. પણ આજે એથી બિલ્લટી ગંગા ચાલી છે. ગાંધીજી સૌ પહેલાં જેને મદદની જરૂર હોય તેવાને મદદ શી રીતે પહોંચાડવી તેનો રસ્તો ખોળતા. એમાંથી જ આ ચરખો નીકળ્યો. એ એમની અદ્ભુત પ્રતિભા હતી. એ એક કાવ્ય-શક્તિ હતી. થોડાં જોડકણાં રચવાથી કવિ નથી બનાવું. યાસ્કાચાર્યે કહ્યું છે : 'કવિઃ ક્રાન્તદર્શી'—જેને પારવું દર્શન થતું હોય-દેખાતું હોય, જેને સૂક્ષ્મ દર્શન થતું હોય તે કવિ. આ અર્થમાં ગાંધીજી કવિ હતા. એમણે વર્ષો પહેલાં કહી રાખ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં ગ્રામોદ્યોગની જરૂર છે. નર્મ તાલીમ, રાષ્ટ્રભાષા, જમીનની વહેંચણી વગેરે વિષે એમણે વર્ષો પહેલાં કહી રાખ્યું હતું. એમનો કેટલો મહાન ઉપકાર છે, કેટલી મહાન ભુદ્ધિમતા છે, કેવી એમની પ્રતિભા છે, અને કેટલી એમની વતસલતા છે ! આટલું હોવા છતાં, અને એમની પાસેથી આટલાટલું પામવા છતાં આજે પણ આપણે અધારામાં અડખડિયાં ખાઈએ છીએ, આપણે નસીબનાં કેવાં ફૂટેલાં છીએ !

સરકારને સૌનો સાથ મળશે ત્યારે કામ આગળ વધશે. પણ જનતાને ન્યારે એમ લાગશે કે એને મારે પ્રત્યક્ષ કંઈક થઈ રહ્યું છે ત્યારે જ એનો

સાથ મેળશે. કોમ્યુનિટિ પ્રોજેક્ટમાં જનતાનો સહકાર નથી મળતો કોરંજુ કે એમના ચિંતનની પદ્ધતિ ખરાબ નથી. ગામનો આયાત-નિકાસે પર અંકુશ હોવો જોઈએ. ગામમાં કાચો માલ પડે છે. એના પાકા માસની એની ખપત છે. તો પછી એ કાચાનો પાકા માલ ત્યાં જ તૈયાર થવો જોઈએ. બહારથી પાકા માલ લાવીને એ ગામને માથે ઠોક્રા ન શકાય. જનતાને ભરાસો પડવો જોઈએ કે જે કામ ચાલી રહ્યાં છે તેમાં એના કલ્યાણની વાત છે. દૂકામાં, દેશમાં શાંતિ જળવાઈ રહે એવી ઇચ્છા હોય તો જનતાના કલ્યાણ વિષેનો મેળભૂત રીતે વિચાર કરવો પડશે.

૧ હિંસા ક્યારેય ન થાય

બીજું, દેશમાં શાંતિ રાખવી હશે તો દિશમાંથી હિંસાનો વિચાર સદંતર નીકળી જવો જોઈશે. હિંસાથી દેશ ખરબાદ થઈ જશે. આપણો દેશ ખૂબ જૂનો છે, અને વર્ષોથી આપણા પર લક્ષ્મીદેવીની અકૃપા રહી છે. આપણે લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને શકિતની ઉપાસના કરવી હશે તો અત્યંત, ભૂખ અને બીમારીનાં રાક્ષસોને મારી હઠાવવા પડશે. આ મારે દિશમાંથી હિંસાનો ભાવ કાઢી પરસ્પર-સહકાર કરવાની ભાવના કેળવવી પડશે. મને જેમ તમે બધા દેખાવ છો તેટલી જ સ્પષ્ટ રીતે મને એ પણ દેખાઈ રહ્યું છે કે દેશના રાજકીય-પક્ષો જે અંદર અંદર સહકાર કરવાનું નહીં શીખે તો દેશ ખરબાદ થઈ જવાનો છે.

ચૂંટણીઓ રમો, લડો નહીં

મને અહીં-બિહારમાં જ અહીંનો સવાલ ઉઠાવવાની પ્રેરણા કેમ થઈ? કાયિઓની આજ્ઞા છે : “ચરેવંતિ ચરેવંતિ.”

ક્ષતિઃ ક્ષયનો મવતિ સંજિહાનસ્તુ દ્વાપરઃ ।

ઉત્તિષ્ઠન્ પ્રેતા મવતિ કૃતં સંપચકે વસન્ ॥

“ઓ શ્રુતિ પરં બ્રહ્મ રાખાને મેં ચાલેવા માંડ્યું. હું ઇચ્છું છું કે દિશો સંધાય. ફેટલાક લોકો રાવ ખાય છે કે તમે જમીનના દુકડા પાડી નાંખો છો. હું દુકડું છું કે દિશ જ ન્યાં તૂટી ગયાં છે ત્યાં જમીનની વાત ક્યાં માંડો

છો ? પહેલાં દિવસ સંધાવા દો. દિવસ સંધાઈ જશે તો દુનિયા સંધાઈ જશે. ને જમીનના દુકડા છે, જ ક્યાં ? હું તો જ્યાં નગર નાંખું છું ત્યાં અનંત આકાશ, અખંડ પૃથ્વી અને પરમાત્માની પાર વિનાની રૂપા જ લાગું છું. તમે કહો છો 'વંદે માતરમ્', અને ખીજ બાજુ લાઈલાઈ મધડો છો. રવીન્દ્રનાથ કહી ગયા છે કે જે 'વંદે માતરમ્'ની સાથે 'વંદે બ્રાતરમ્' નથી કહેતા તેના પર માતા પ્રસન્ન નથી થતી. તેથી હું કહું છું કે ચૂંટણી રમો, ચૂંટણી લડવાનું ન કહો. 'ચૂંટણી લડવી' એ તો અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રયોગ છે અને આપણને એ જરૂરબાદ કરી મૂકશે. આપણા ઋષિઓ કહી ગયા છે કે 'દુનિયા એક રમત છે.' કુસ્તીમાં જીતનારને ધનિયમ મળે છે અને એનો જયજયકાર થાય છે અને જે હારે છે તેનો પણ જયજયકાર થાય છે અને એને પણ નારિયેળ મળે છે. આવી દૃષ્ટિ રાખીને ચૂંટણી રમો.

અમારા આશ્રમમાં એકવાર એક લાઈ આવ્યા. 'એ રાજકીય નેતા હતા. મેં એમને કહ્યું, "મારા અને તમારા વિચારો જુદા જુદા છે, છતાં તમે મારા પરમ મિત્ર છો. હું તમારે મારે મારો જાન કુરબાન કરી શકું કારણ કે મને તમારા પર ખૂબ જ પ્રેમ છે. પણ હું તમને મારો વોટ-મત નહીં આપી શકું કારણ કે તમારા વિચાર મને પસંદ નથી. આપણે સાથે રહીશું, સાથે કામ કરીશું, પણ આપણા વિચારો જુદા હશે ત્યાં સુધી હું જનતાને તો કહેવાનો કે આને મત ન આપશો કારણ કે એના વિચાર ભૂલભરેલા છે. તમે પણ વળતા જનતાને કહેશો કે વિનોબા મારા મિત્ર છે, પણ એમના વિચારો ભૂલભરેલા છે તેથી એમને મત ન આપશો." પછી જનતા આપણામાંથી ફાવે તેને ચૂંટશે. પછી જેને મત મળ્યા તે સરકારમાં જઈને જનતાની સેવા કરશે અને જેને મત નથી મળ્યા તે સીધો જનતામાં જઈને સેવા કરશે." આમ બન્ને જનતાની સેવા કરશે અને એક ખીજ પર હેતુભાવ રાખશે. આમ નહીં થાય તો પશ્ચિમથી આવેલી આ ચૂંટણીની પદ્ધતિ દેશને જરૂરબાદ કર્યા વગર રહેવાની નથી, કારણ કે આ દેશમાં પહેલેથી જ જાતિ, ભાષા વગેરે કેટલીયે જાતના ભેદ ચાલતા આવ્યા છે.

શંકર-વિષ્ણુ જેવા સેવકો.

માટે ચૂંટણી રમતી વખતે પણ હેતુભાવ રાખે. જનતા કાંવે તેને ચૂંટે. જનતામાં જીતને સેવા કરનારા શંકર ભગવાન જેવા હોવા જોઈએ, અને જે સત્તા પર આવે તે વિષ્ણુ ભગવાનની જેમ સત્તા અને સંપત્તિ વિશે અનાસક્ત અને અલિપ્ત હોવા જોઈએ. સત્તા પર આવનારા રાજા જનક જેવા હશે અને ન આવનારા શુકદેવ જેવા હશે. રાજા જનક વૈભવ અને ભોગ ખતેમાં અનાસક્ત અને વિરક્ત હતા. એમને જોઈને લોક કહેતું, “જનકો જનક इति वै जना चावन्तीति—આ જનક આવે, આપા આવે, એમ કરીને લોક સામું દોડતું.” એમને વિશે કહેવાય છે કે એ સત્તા ત્યારે પાવુંમાં યસને અગ્નિ રહેતો. બંધમાં પગ એમાં પડી જતો તો પણ એ જાગી ન જતા. તો આટલા બધા એ વિરક્ત હતા. અને શુકદેવ તો વિરક્ત હતા જ. વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીથી અલિપ્ત રહેતા. લક્ષ્મી એમના પગ પાસે પડી રહેતી પણ એમનું તો એ તરફ ધ્યાનેય નહોતું. એટલે જેમણે સત્તા પર આવવાનું હોય તે જનક અથવા વિષ્ણુ જેવા બને, અને જેમણે ન આવવાનું હોય તે શંકર અથવા શુકદેવ જેવા બને. આજે બધાનો સહકાર મળે એવો કુશળ કાર્યક્રમ ઘડવો દેશ માટે ખૂબ જરૂરી છે. બુદ્ધનમોગ એક એવો કુશળ કાર્યક્રમ છે કે જે બધાને ભેગા કરી શકે છે અને એક બીજા પર પ્રેમ દાખવવાને તક આપે છે.

તો મેં જે મુખ્ય વાતો કરી. એક તો એ કે જનતાનાં કુઃખ નિવારવા માટે પાપામાંથી વિચાર થવો જોઈએ, અને બીજું એ કે તમામ પક્ષોને એકબીજાં ક્રમે હેતુ દાખવવાની તક મળવી જોઈએ. આવી શક્તિ અને માનસિક અલિપ્ત જરૂરી છે. બુદ્ધનમોગ મારફતે આવી તક મળી શકે તેમ છે. દેસમાં આ બે વાત નહીં સધાય તો આઝાદી બરબાદી નીવડવાની છે.

હજારોબાગ, ૧૮-૭-૧૯૫૭.

ત્રણ ત્રણ વર્ષથી ચાલતું કારિયાતું યુદ્ધ હમણાં પૂરું થયું અને ત્યાં સુલેહ સ્થપાઈ છે. હવે એ સુલેહને પાકી કરવાનું કામ કરવાનું છે. એક વાર આ દુષ્ટ યુદ્ધનો અંત આવ્યો એ ખુશીની વાત છે. એમાંથી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાની દહેશત હતી, અને તેથી દુનિયા આખીની નજર એના પર ચોંટી હતી. સમાધાન મારેની વાટાઘાટો ચાલતી જ હતી પણ એમાં વચ્ચે વચ્ચે કંઈ ને કંઈ વિદ્વો આવ્યા પડતાં હતાં. પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી એનો નિર્વિદ્ધ અંત આવી ગયો. ભગવાનની માનસિક પૂર્ણ કરું છું અને પ્રાર્થના કરું છું કે માણસોને એવી સદ્બુદ્ધિ આપ જેથી આવાં ભયાનક યુદ્ધો પેદા જ ન થાય.

આજના જમાનાનાં કુદરતી કાયદાથી ઊલટાં યુદ્ધો

આવાં યુદ્ધો શાથી થતાં હશે? યુદ્ધ થાય એ તો કાઠને નથી ગમતું. જે યુદ્ધમાં ઊતરે છે તે પણ લાચારીથી જ ઊતરે છે, અને આજકાલ જે યુદ્ધો ખેલાય છે તે અત્યંત ભયાનક અને જોખમકારક હોય છે. ત્રણ સાક્ષના યુદ્ધ પછી ભગવાન જાણે કે એ દેશ ફરી ક્યારે બેઠો થશે! એનાથી જે ખાડો પડ્યો છે, તે ક્યારે ભરાઈ રહેશે તે કોને ખબર? આમાં મર્યા એ તો છૂટ્યા. પણ મર્યા એનાં કરતાં કેટલાયે ગણા, જખમી થઈને નિંદગીલર ભારૂપ થઈ પડ્યા હશે? આજકાલનાં યુદ્ધોમાં સદ્બુદ્ધી જોખમકારક વસ્તુ તો એ છે કે એ કુદરતના કાયદાથી ઊલટાં હોય છે. કુદરતનો નિયમ છે 'Survival of the fittest-સૌથી શક્તિમાન જીવે.' પણ આ આજકાલ વૈજ્ઞાનિક રીતે લડાતાં યુદ્ધોમાં તો ઘુવાનો જ મોટા પાયે વધેરાય છે. એટલે જે 'ફિટ્ટેસ્ટ'-સૌથી શક્તિમાન હોય છે તેમની આહુતિ અપાય છે, અને 'અનફિટ્ટેસ્ટ'-સૌથી અશક્તિમાન હોય છે એ ઘેર ભેસી રહે છે અને બચી જાય છે. આ સહિના નિયમથી ઊલટી વાત થઈ. મારે એનાં કારણો તપાસતાં જોઈએ.

સ્થિતિસ્થાપકતા અને હિંસા

આ મુદ્દોનાં કારણ સ્પષ્ટ છે. એ દૂરબીન ચકાવીને શોધવાં પડે તેમ નથી. સમાજની જે કંઈ રચના થાય છે તે સમાજને સુખી અને સ્વસ્થ રાખવાની દૃષ્ટિએ થાય છે. એનાથી સમાજને કંઈક લાભ પહોંચાય છે. પણ કેટલોક સમય વીત્યા બાદ એ લાભ મળતા બંધ થાય છે, પછી જેમ જૂનું મકાન પડી જાય એટલે નવું મકાન બિલું કરવું પડે તેમ સમાજ રચના પણ બદલવી પડે છે. હવે સમાજરચના બદલવાની વાત આવે છે ત્યાં માણસને ક્લેશ થાય છે. જે લોકો આ ક્લેશ સહન કરવા તૈયાર નથી તેવા લોકો સ્થિતિ-સ્થાપક કહેવાય છે. એ લોકો 'જેથે થે'—વાદી—જેમનું તેમ રાખવાના મતરાજા—રૂઢિચુસ્ત બની જાય છે. એ લોકો સુધારા પણ ગોઠવવાની ગતિએ કરે છે અને બને ત્યાં સુધી સમાજનું જેતું તે માળખું ટકા રહે એમ હોય ત્યાં સુધી એને દાબડીબડ કરીને રાખવા ઇચ્છે છે. 'લેલાં માણસ! હવે એ મકાન' એક-દહાડે તો ધસી પડવાનું જ છે પછી નાહક ટેકા—ચાંલસી કરવામાં શા મારે શક્તિ બગાડે છે? તો કહેશે કે મકાન પડે તો અંદરવાળાઓનો કચ્ચરધાણ નીકળી જાયને, મારે છે તેમ જ ચાલવા દો! આમ દાબડીબડથી જનજવી રાખવાની વાત કરનારાં શાંતિવાદી જનવાણી બની જાય છે. એમની આમ જૂનું સાચવી રાખવાની મર્યામતમાં હિંસાવાદીઓ કતલ કર્યા વિના સમાજ બદલાય જ નહીં એવી માન્યતા ધરાવતા થઈ જાય છે. એ કહેશે કે જૂનું માળખું સાચવી રાખવા જશે તો ક્રાંતિ નહીં થાય. તમારે સુધારો કરવો હશે તો હિંસા વિના આશ નથી. આમ બે પક્ષ પડી જાય છે.

શાંતિમય ક્રાંતિવાદ : સત્યાગ્રહ

શાંતિવાદીઓનું ચઢીવાગે છે તો રૂઢિચુસ્તતા કાટે વળગે છે, અને ક્રાંતિવાદીઓનું ચઢીવાગે છે તો હિંસાદેવીને સલામ લંરવી પડે છે. આમ ક્રાંતિ અને હિંસાના છેડા-છેડી બંધાઈ ગયા છે. જૂનો સમાજ કાઢવા જઈએ છીએ તો ક્રાંતિ (હિંસક) આવી પડે છે અને એ માળખાને જાળવવા જઈએ છીએ તો રૂઢિચુસ્તતા માંથે ચઢી બેસે છે. પણ હવે આપણને

એક નવો વિચાર મળ્યો છે. એ વિચાર પ્રમાણે આપણે ક્રાંતિ અને શાંતિ બંનેનો ઉપયોગ કરીને સમાજનું માળખું બદલવા તથા એનું પૂરેપૂરું પરિવર્તન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણને શાંતિ અને ક્રાંતિ બંને જોઈએ છે. ક્રાંતિ વગર તો ચાલે તેમ નથી, જૂની રચના છોડ્યે જ છૂટકો છે, અને સાથે આપણને શાંતિ પણ જોઈતી હોય તો આપણે એ સિદ્ધ કરી દેખાડવું પડશે કે શાંતિમાં એવી શક્તિ છે કે જેનાથી 'હોતી હૈ ચલતી હૈ'ની જેમ નહીં પણ ક્રાંતિની ગતિથી સમાજનું માળખું પલટી સકાય છે. આ જો સિદ્ધ થઈ શકે તો ક્રાંતિ સાથે હિંસા જોઈએ જ એવું નહીં રહે, અને એનાથી સમાજ બચી જવા પામશે. આને હું શાંતિમય ક્રાંતિવાદ અર્થાત્ સત્યાગ્રહ કહું છું.

શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને તપસ્યાની ત્રિવેણી

આપણે સર્વોદયવાળા, જનતાનું કલ્યાણ વાંછનારા સત્યાગ્રહનો આધાર લઈએ છીએ અને એનાથી સમાજને મજબૂત બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ. આને માટે સત્યાગ્રહમાં વિચાર પર ખૂબ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. ખીજું, એને માટે દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. કાલે તેટલા ત્યાગ કરવા પડે અને દુઃખ ભોગવવાં પડે તો તે વેઠવાની તાકાત હોવી જોઈએ. દુઃખ વેઠવાની તૈયારી અને વિચારમાં નિષ્ઠા એ જો બાબત ઉપરાંત હૃદય-પરિવર્તન કરવાની હિમ્મત એ ત્રીજી બાબત પણ જોઈએ. આપણે માણસનું હૃદય-પરિવર્તન કરી શકીએ. એના હૃદયમાં જ્યોતિ હોય છે. ઉપર અધોગતનાં કાલે તેટલાં પડ વળ્યાં હોય પણ માંદગી જ્યોતિ ક્યારેય છુટાતી નથી. એના ચૈતન્ય પર આપણી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. દૂંકમાં, આપણામાં વિચાર પર નિષ્ઠા, દુઃખ વેઠવાની તૈયારી, અને હૃદયમાં વસતા રામમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. આ ત્રણે જ્યાં હશે ત્યાં આપણે સમાજમાં શાંતિમય ક્રાંતિ કરી શકીશું. આ માટે સમાજના અગત્યના પ્રશ્નો હાથ ધરવા, સામાજિક ધોરણે એમને હિંદુવા પ્રયત્ન કરવા અને આંતર-બુદ્ધિ તેમ જ આંતરિક કાર્યો કરવાં જોઈએ. આપણે સમાજના પ્રશ્નો હાથ ધરીને સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ કે શાંતિમય રીતે પણ સમાજનું માળખું બદલી શકાય છે.

હૃદયમાંના રામ પર શ્રદ્ધા

બૂદાનના આ કામમાં મારે જીવનનિષ્ઠા અને સત્યાગ્રહની શક્તિ વધારવી છે, સાથે સાથે શાંતિની શક્તિ પણ પ્રગટ કરવી છે. આ દૃષ્ટિથી તમે આ કામ તરફ જોશો તો તમને એક સૌંદર્યનું દર્શન થશે. લોક કહે છે કે આ કામ કાયદાથી થઈ શકે. હું એમને કહું છું, 'કરો, હું આડો હાથ દેવા નથી' આવવાનો!' બાકી મને તો જનશક્તિ વધારવામાં જ આનંદ આવે છે. હું છું છું છું કે આ કામ થવામાં ઓછામાં ઓછો સમય લાગે. મને તો શ્રદ્ધા છે કે આ કામ પાર પડીને જ રહેશે અને તે પણ વહેલામાં વહેલું! આ કામમાંથી આપણને એવી આવી જડવાની છે જે સેંકડો તાળાં ઉઘાડી શકશે. એનાથી તમામ પ્રશ્નો ઉકલી શકશે. જમીન કેટલી મળી, કેવી મળી એનો હિસાબ તો અમે રાખીએ છીએ, પણ એ ઉપર ઉપરનો હિસાબ થયો. એની સાથે હું તો એક કસોટી એ પ્રજા રાખું છું કે આમાંથી આપણને માનવતામાં, શ્રદ્ધાવાન અને વિચારમાં નિષ્ઠાવાન એવા કાર્યકર્તા કેટલા મળ્યા? એવા સેવકોને હું એક વાત સંસ્કરું છું કે માને જેમ પોતાના દીકરા પર વિશ્વાસ હોય છે તેમ તમને તમારા મિત્રો પર આંતરિક શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. દીકરા ગમે તેવાં કામો કરી આવે તોયે મા તો કહેશે કે અંદરથી તો એ સારો જ છે. અને છોકરો જરા જેટલું સાડું કામ કરી આવ્યો તો એટલા પરથી જ એ તો ગાંડ વાળો લે છે કે દીકરો મારો સુધરી ગયો! આવી જ શ્રદ્ધા આપણને આપણા સાથી અને વિરોધી તરફ હોવી જોઈએ. સાથીની બદબોઈ સાંભળવા મળે તો એનો વિશ્વાસ ન કરવો, પણ જો કંઈ સાડું સાંભળવા મળે તો તરત જ એ માનવું. મનુષ્યનો હૃદયમાં ભગવાન વસે છે અને એની જ મારફતે સારાં કામો થાય છે.

એન ન હોયું' જોઈએ કે 'The news is too good to be false—એટલા સારા સમાચાર છે કે ખોટા હોય જ નહીં?' એ ખરા જ હોવા જોઈએ. કાંઈમાં લવાઈ ન હોઈ શકે' એ માન્યતા આપણને માનવતાની વિરુદ્ધ લઈ જાય છે. કાયદાના જાણકારોને ખબર છે કે દસ ગુનેગારો છૂટી જાય તો ભણે પણ એક નિર્દોષ ન દંડાવો જોઈએ એવો સિદ્ધાંત કાયદામાં છે. થોડી પણ શંકા પડતી વાત હોય તો પેલાને શંકાનો લાભ મળવો જોઈએ. શંકાનો લાભ લવાઈની તરફેણમાં હોવો જોઈએ, ખૂરાઈની તરફેણમાં નહીં. કાયદાનો આ સિદ્ધાંત ઘણો સારો છે અને એ માનવતા પર આધારિત છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જે લવાઈ હોય છે તેને માટે કાંઈ પુરાવાની જરૂર નથી. ખૂરાઈ માટે પુરાવાની જરૂર ખરી. પુરાવો મળશે તો માનીશું કે ખૂરાઈ હતી, નહીં તો ત્યાં મુઘી માનીશું કે ખૂરાઈ નહોતી.

માનવ પરની આ પરમ શ્રદ્ધા છે. કાયદા આકાશમાંથી નથી પડતા. માણસમાં જે લવાઈ હોય છે તેના પરથી એ ઘડાય છે. માણસમાં ખરેખર ખૂરાઈ જ હોત તો એને ખૂરાઈ માટે ઈનામ અપાત, લવાઈ માટે નહીં. એના દિનમાં ખૂરાઈ જ હોત તો એને ખૂરાઈ બદલ સજા ન મળત; ઊંચકું ગુનેગારને કોરટમાં બોલાવીને તપાસ કરતાં ખબર પડત કે એણે લતું કામ કયું છે તો એને સજા ઠોકત, અને ખૂરું કામ કયું છે એમ ખબર પડત તો એને છૂટા કરત. પણ કાયદો તો લવાઈને ઈનામ અને ખૂરાઈને સજા આપે છે. એનો અર્થ એ થયો કે મનુષ્યના હૃદયમાં લવાઈ વસે છે, આપણે આ શ્રદ્ધા ન ગુમાવીએ તો સમાજમાં આપણે શાંતિમયી ક્રાંતિ લાવી શકીશું. આ એક પાયાનો વિચાર છે. આપણામાં આવી શ્રદ્ધા હશે તો આપણે બૃહાનવચ્ચ સફળ કરી શકીશું.

જુલાઈ ૧૯૫૩

ભૂદાનયજ્ઞ-ધર્મનું એક નવું પાસું

: ૭ :

જેણે હું અહીં આવ્યા હતા ત્યારે અહીંના મહંતશ્રીએ થોડી જમીન આપી હતી. પણ એ તો પ્રહેલો હતો હતો. ત્યાર પછી ભૂદાન કાર્ય કરે એમને મળવા આવ્યા ત્યારે વળી એમણે થોડી જમીન આપી હતી. આજ પણ એ કંઈક આપશે. પણ આજે એથી પણ વધારે આનંદની વાત બની છે. કેટલાક ખેડૂતો ફરિયાદ લઈને આવ્યા હતા. મહંતશ્રીના મેનેજર સામે એમની ફરિયાદ હતી. એની તરતપાસ કરીને ઘટતું કરવાનું વચન મને મળ્યું છે. હું આ વાતને ખૂબ મહત્ત્વ આપું છું. એની તોલે, એમણે આપેલું ભૂદાન પણ ન આવે. આજુબાજુવાળા ખેડૂતોની ફરિયાદ સાંભળી સમજીને દૂર કરીએ તો એનાથી આપું વાતાવરણ મહેક મહેક થઈ જાય છે અને ભૂદાન લેવા જઈએ છીએ ત્યારને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ બને છે.

ભગવાન શંકરાચાર્યનું અદ્ભુત કાર્ય

આ દિવસોમાં મને થોડા મોટા માણસો તરફથી પણ દાન મળ્યાં છે. આમાંથી કેટલાકે તો ખરેખર જ દરિદ્રનારાયણની સેવા કરવાની દષ્ટિથી દાન દીધાં છે. કેટલાક એવા પણ છે જે દાન કરીને મારી સાથે ફરવા પણ નીકળી પડ્યા છે. ધર્મનું આ બીજું પાસું ઊધડી રહ્યું છે. ધર્મનો ઉદ્ભવ થઈ રહ્યો છે. આપણે ગીતામાં વાંચ્યું છે કે 'ન્યારે ન્યારે ધર્મની ઝાંનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે ભગવાન ધર્મ-બુદ્ધિને જગત્ કરે છે અને ફરીથી ધર્મ તાજે અને શક્તિમાન બને છે. આજે ભારતમાં ધર્મ-બુદ્ધિ જગવા લાગી છે એ આનંદની વાત છે. આ બોધગયાના મંડમાંથી આપણને જમીન મળી એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. આ મંડ ભગવાન શંકરાચાર્યનો છે. એમણે આપણને શી બોધ આપ્યો છે ?

ન કર્મણા, ન પ્રજવા, ન ધનેન ।

સ્વામ્યેનૈકે અમૃતત્વમાનસુઃ ॥

આ ઉપનિષદનું વચન છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય એના આધારે ધર્મનો બોધ આપના અને દેશમાં પ્રગપળા ફરતા હતા. હું પણ હું છું, અને

સામાન દે રવવા માટે આગળ પાછળ મોટરો દોડે છે. શંકરાચાર્યના જ્ઞાનાંશમાં આવી કોઈ સંગવડ નહોતી. એવી પરિસ્થિતિમાં એક દશ અગિયાર વર્ષનો છોકરો ધરબાર છોડીને નીકળી પડ્યો. એણે પગપાળા ધૂમવા માંડ્યું. એણે બ્રહ્મચર્યમાંથી જ સંન્યાસની દીક્ષા લીધી; આને માટે એને ખૂબ વેઠવું પડ્યું. પણ અંતે એણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, અસાધારણ એવા મંથો લખ્યા, અને આજે પણ એની પ્રેરણા ભારતને અનર્વાણી રહી છે. શંકરાચાર્યે ધણું ધણું લખ્યું છે. સામાન્ય જનતા માટે એમણે અમૃતધીપે અઢકા એવાં સ્તોત્રો લખ્યાં છે.

શંકરાચાર્યનો સંદેશ

એકતા, સત્યતા અને ત્યાગનો સંદેશો લઈને એ ગામેગામ ફર્યા. બ્રાહ્મણ માટે આથી અઢકા એકે ધર્મ નથી. આ દુનિયા એક માયા છે, અને તેથી ત્યાગથી ચડિયાતું કશું નથી એવી એમની માન્યતા હતી. આમ તો માયાવાદ ખૂબ પ્રાચીન, પુરાતન છે. પણ લગવાને શંકરાચાર્યે જ એને અત્યંત લોકપ્રિય બનાવ્યો. એ તો બ્રહ્મચારી હતા, એમને કોઈ બાળખંડ્યાં નહોતાં. પણ ધર્મમાં જે સત્પુરુષો પાક્યા તે બધા એમનાં સંતાન છે. શ્વામી વિવેકાનંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરે તમામ સત્પુરુષો શંકરાચાર્યને પગલે ચાલ્યા છે. આ મઠ એમના જ નામે ચાલે છે. અને તેથી મારી અપેક્ષા છે કે આ લોકો પોતાની તમામ સંપત્તિ ગરીબોમાં વહેંચી દઈને લોકોની સેવા માટે બહાર નીકળી પડે. 'શિવાડહમ્'—આપણે શિવ છીએ, સેવક છીએ. શંકરાચાર્યને ગરીબો માટે કેટલું ગૌરવ હતું. યોગબ્રહ્મ પુરુષનું વર્ણન કરતાં ગીતામાં લખ્યું છે કે 'યોગી આ જન્મમાર્માં કોઈ કામ પાર નથી પાડી શકતો તો પણ કશું શુભાવતો નથી. આગલા જન્માર્માં એ કોઈ શ્રીમાન અને બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણને ઘેર અવતરીને પોતાનું કામ પૂરું કરે છે.' આમ અપૂર્ણ યોગી એવડો જન્મ પામે છે. એકતા શ્રીમાનને ઘેર જન્મવાથી શું વળ્યું ? રામ જનકની જેમ જે પવિત્ર છે અને શ્રીમાન પણ છે એવાને ત્યાં જન્મવું એ ભાગ્યની વાત છે. પણ એથી પણ એક જન્મ શંકરાચાર્યે લીધો છે: 'ધોમતો દલિદ્રાણો કુલે।' પવિત્ર શ્રીમાનના ઘરમાં જન્મ પામે છે તેની સરખામણીમાં ગરીબ યોગીએને ત્યાં જન્મનાર

પરમ ભાગ્યશાળી છે. શંકરાચાર્ય એવા જ ગરીબ કુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમ છતાં એમના જ મહાવાળાએને આટઆટલી માયા ને મોહનાં જળાં શાં ? મને તો એની નવાઈ લાગે છે. માયા-મોહ એકદમ છૂટી શકતાં નથી એ હું જાણું છું, તેથી હું ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે આવા લોકો કે જે શંકરાચાર્યને માને છે એવાને સદ્બુદ્ધિ આપજે.

હિંદુધર્મની ઉદારતા

હિંદુધર્મને કોઈ એ મજબૂત બનાવ્યો હોય તો તે શંકરાચાર્યે. ભગવાન શુદ્ધે જે કામ કર્યું તેને એમણે આગળ ધરાવ્યું. શુદ્ધતા જમાનામાં યશ્યાગ અને કર્મકાંડ આશ્રિત હતા. લોક જીવહિંસા કરીને એનું નેવેઘ ભગવાનને ચઢાવતા. લોકોએ નિઃકુરતાનો પણ ધર્મ બનાવી દીધો હતો. આનાથી વધારે પતન માનવતાનું શું હોઈ શકે ? ભગવાન શુદ્ધે એના પર જ ધા કર્યો. શંકરાચાર્યે પણ મીઘો કર્મકાંડ પર ધા કર્યો આ જ શરીર અને જીવનમાં હૃદયની શુદ્ધિ અને આત્માની અનુભૂતિ થઈ શકે છે એ વાત પર એમણે ભાર મૂક્યો. એમાં જ સાચી શુદ્ધિ રહેલી છે, અને એ જ ધર્મનો સાર છે. શંકરાચાર્યે આમ આપણને કર્મકાંડમાંથી છોડાવ્યા છતાં હજી એ ક્યાંક ક્યાંક ચાલુ છે. હિંદુધર્મમાં કોઈ પણ બાબતનો આગ્રહ નથી. હિંદુસ્તાનમાં જાતજાતના ને ભાતભાતના વિચાર, ધર્મ અને પંથમાં માનનારાં લોકો છે. ઋત્વિપૂજને માને તે હિંદુ અને ન માને તે પણ હિંદુ ! એટલે સુધી કે ધર્મરત્ને માનનારો હિંદુ અને ન માનનારો-નાસ્તિક પણ હિંદુ ! હિંદુ ધર્મમાં આટલી પરમ ઉદારતા આવી તેનો જશ હું શંકરાચાર્યને આપુ છું. આ કંઈ નવી વસ્તુ નથી. વેદ અને ઉપનિષદોમાં એ હતી જ; એમણે એ બધી જનતા સામે રજૂ કરી અને એમ કરીને અલગ અલગ તમામ ઉપદેશો વચ્ચેનો વિરોધ દૂર કર્યો.

શુદ્ધ અને શંકર

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોક શંકરાચાર્યને ‘પ્રચ્છત્તુદ્ધઃ’ છુપા શુદ્ધ દેહેવા લાગ્યું. લોક કહેતું કે આ શંકરાચાર્ય તો છે પણ શુદ્ધ ભગવાનનો જ ખીન્ને અવતાર છે. એ બે વચ્ચે બહુ થોડો ફરક

હતો. એ કરક અભવિદ્યા વિશે હતો. બુદ્ધ ભગવાન એ 'વિષયમાં' ચૂપ રહ્યા હતા. એની ચર્ચામાં એ કદી ન પડતા. એમના શિષ્યો ક્યારેક એ વિશે પૂછતા તો કહેતા, "ગરીબોત્તી સેવા કરો, એમાં જ રાતિ છે. એ જ સાચું કામ છે. આત્માની ચર્ચામાં ન પડો." પણ એમના ગયા પછી એમના શિષ્યો વાદવાદીમાં જોતરી પડ્યા. શંકરાચાર્યે એમાં રહેલી ખામી ચીધી. બુદ્ધ અને શંકરાચાર્ય વચ્ચે આટલો જ ભેદ હતો. બાકી તો જે સંન્યાસ બુદ્ધ ભગવાને સ્વીકાર્યો હતો તેને જ શંકરાચાર્યે આગળ ધપાવ્યો. કર્મકાંડોનો એમની જેમ જ વિરોધ કર્યો અને એમની જેમ જ યતિસંધની સ્થાપના કરી તેમ જ ધર્મનું અનુકરણ કર્યું.

હિંદુ ધર્મનો સાર : વેદાંત અને ભૂતદયા

આ મંદિરના દૂરથી હિંદુ અને બૌદ્ધ બંને છે. એ બંનેની મને આનંદ થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મનું ઉત્તમ ગણ આચરણ હિંદુસ્તાનમાં ખૂબ થયું છે એમ હું માનું છું. મારો એવો દાવો નથી કે આપણે બહુ સારી રીતે આચરણ કર્યું છે, પરંતુ જે કંઈ કર્યું તેટલા પરથી હું કહું છું કે બુદ્ધનો સંદેશ આપણા જીવનમાં જોતરી ચૂક્યો છે. એમનો મુખ્ય સંદેશ અહિંસાનો હતો. 'અહીં અહિંસા' જેટલી ફૂલીફાલી તેટલી બીજા દેશોમાં ફૂલીફાલી કે નહીં તે નથી બાણતો, પણ બૌદ્ધ ધર્મની દયા અને કરુણા તથા હિંદુધર્મની આત્મવિદ્યા એ બે મળીને આજનો હિંદુધર્મ બને છે. હિંદુધર્મમાં માત્ર બે વાતો છે : એક અત્મવિદ્યા જેને વેદાંત કહે છે અને બીજી ભૂતદયા. એ બેમાંથી એકે જેમાં ન હોય તે હિંદુધર્મ નથી. શંકરાચાર્યે એક સ્તોત્ર રચ્યું છે, એ એમનો મોઝામાં રાજ જોડાય છે. એ ૭ પદની પ્રાર્થના છે. એમાંનો એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

‘અવિનયમવનય વિષ્ણો દમય મનઃ દમય વિપવમૃગતુળ્યામ્ ।

ભૂદયાં વિસ્તારય તારય સંસારસાગરતઃ ॥

અર્થાત્ હે ભગવાન તું જ મારી ભૂતદયાનો વિસ્તાર કર. ભગવાન બુદ્ધ પણ આ જ કર્યું છે. એટલે 'અત્મવિદ્યા અને ભૂતદયા' એ બે શબ્દોમાં હિંદુધર્મ અને બુદ્ધધર્મનો સાર સમાય છે. આ જ વસ્તુ લઈને રામકૃષ્ણ

અને વિવેકાનંદ આગળ વધ્યા.

જૂદાનયત્રમાં ધર્મનો નવો પ્રયોગ

આ જૂદાનયત્રમાં ધર્મનો નવો પ્રયોગ, નવું પાશું સર થયું છે. આપણે તેા નિમિત્તમાત્ર છીએ. હિંદુસ્તાનમાં જે ધર્મભાવના છે તેનું જ આ કળ છે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે આપણે સૌ આત્મરૂપ છીએ, સમાન છીએ; કોઈ જાંચ નથી કોઈ નીચ નથી. આથી ચરિયાતો સમાનતાનો પાઠ એક ન હોઈ શકે, અને આથી સારો પાયો સમાનતાનો કોઈ એક ન હોઈ શકે. સમતાની ખોંગ તો બધી જ પોકારે છે—રશિયા, અમેરિકા ને બ્રિટન, પણ વેદાંતમાં સમતા મારે જે આધાર છે તે બીજે ક્યાંય દેખાતો નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પાયાના બે વિચાર છે જેમાંનો એક છે આત્મતિક સમતા અને બીજો છે જૂતહયા. એટલે કે ‘તમામ ગરીબોનો જૂમિ પર અધિકાર છે; બીજાંએને ખરાડાવીને પછી ખાવું’, અને બીજાંએને પીડાવીને પછી પીવું. જૂદાનના મૂળમાં આ જ એ વિચાર છે. આમાં સૌ મતે સમાન બુદ્ધિ અને સમાન દયા છે. ઇસ્લામમાં પણ જૂતહયાનો આવિષ્કાર છે. કુરાનમાં લખ્યું છે: “સૌ પર રહેમ રાખો.” ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ આ જ બે વાતો આવે છે. આમ જૂતહયાનો વિચાર તમામ ધર્મોમાં આવે છે. આમાંના ધણાખરા ધર્મો હિંદુસ્તાનમાં ફાટ્યા ફૂટ્યા છે આમ છતાં હિંદુ ધર્મની પોતાની એક આગની વિશેષતા છે અને તે છે એની અલ્લવિદ્યા મારે આ જ પરિશુદ્ધ ધર્મ—વિચાર પ્રચલિત—ચાલુ કરવો છે. આને મારે જૂદાન એક નિમિત્ત મળી ગયું. આજના જમાનાનો એ એક સનાય છે. મારે આપણે એ જ સવાલ આજે ઉઠેલો છે.

બોમ્બે, ૨-૮-૧૯૫૩

તેજંગણામાં મેં કામ શરૂ કર્યું ત્યારે બેત્રણ જમીનદારોએ દાન આપ્યું હતું. એમણે દાન માગવાનું કામ પણ કર્યું હતું. તે વખતે જમીનદારોએ મદદ કરી હતી એ વ્યક્તિગત મદદ હતી. પણ આજે જમીનદારોનો સમાજ આ કામને ઉઠાવી રહ્યો છે એ એક ગૌરવનો વિષય છે. તેથી જ હું કહું છું કે ભૂદાનયજ્ઞના ઇતિહાસમાં આનાથી એક નવો અધ્યાય શરૂ થાય છે. હું જેની કલ્પના કરતો હતો તે આજે આકાર ધારણ કરી રહ્યું છે. હવે આ લોકો પોતાની ફરજ બજાવી આપો સમાજ એકરસ બનાવવામાં મદદ કરશે.

મેં બત્રીસ લાખ એકર સારી જમીન માગી છે. લોકો પડતર જમીન પણ આપે છે. હું એ પાછી નથી વાળતો. પોતાના દેશની જમીનનો અસ્વીકાર કરવો એને હું માતૃ-ભક્તિની વિરુદ્ધ માનું છું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીનો સ્વીકાર કર્યો એમાં કોઈ વિશેષતા નહોતી. પણ એમણે આડે અંગ વાંકાવાળી કુબ્જનનો સ્વીકાર કર્યો એમાં જ એમની વિશેષતા છે. તેથી તમે મને જે કંઈ આપો છો તે હું સ્વીકારી લઉં છું. પણ પડતર જમીન આપવાથી 'યજ્ઞ' કામ પૂરું નથી થતું, માટે સારી જમીન જ આપવી જોઈએ. મેં બત્રીસ લાખ એકરની ટહેલ નાંખી છે તે સારી જમીનની નાંખી છે.

ગયા, ૪-૮-૧૯૫૩

સર્વોદયનો સંપૂર્ણ મંત્ર

: ૯ :

આજે નરમી ઓગરટ છે. ઇતિહાસમાં આજનો દિવસ સૌનાં હૃદયમાં અંકાયેલો છે. આજે દેશસમક્ષ એક મંત્ર મુકાયો હતો. એ સ્વરાજ્યનો જ મંત્ર હતો, પણ એનું એ અંતિમ અરણ્ય હતું.

સ્વરાજ્યનો મંત્ર

'સ્વરાજ્ય' ગ્રંથનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ ૧૯૦૬માં દાદાભાઈ નરોજીએ

ક્યું. એ પહેલાં આપણા દેશના સેવકો અને નેતાઓ પ્રજાની નાની-મોટી ફરિયાદો અને દુઃખો સરકાર સામે રજૂ કરતાં અને એક એક દુઃખના નિવારણનો પ્રયત્ન કરતા. ખૂબ વલખાને અતે સમજાયું કે આ બધાં દુઃખોનું મૂળ પરતંત્રતા છે. દેશ ન્યાં સુધી સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી આ દુઃખ દૂર થવાનાં નથી. આનું દર્શન થયું ત્યારે દાદાભાઈ નવરોજીએ 'સ્વરાજ્ય' નો મંત્ર દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો. ત્યારથી એ મંત્રની સાધના શરૂ થઈ અને એનું છેલ્લું ચરણ 'ભારત, છોડો', આજની તારીખે પ્રજા સમક્ષ આવ્યું. એ વખતે દેશ પર એક મોટી સત્તાનું રાજ હતું. એક જ અસ્ત-શક્તિ દેશની સામે હતી. એની સાથે કોમ પાડવાનું હતું. એની પાસે શસ્ત્રો હતાં, દેશ નિઃશસ્ત્ર હતો. એવી સ્થિતિમાં અહિંસાની શક્તિને ભરોસે 'ભારત છોડો' એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ થયું. એનું તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રજા પર જોમની અસર હતી એવા હજારો લોકો કેદ પકડાયા, પ્રજા નેતૃત્વ વગરની થઈ ગઈ, અને ફાલે તેમ વર્તી. સરકારે પોતાનું બધું જોર વાપરીને આંદોલનને કચડી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો. ઉપર વિપરથી એમ લાગ્યું પણ ખરું કે આંદોલન લાંબી પડ્યું છે અને લોક નાહિમત બની ગયા છે. એ જ દિવસોમાં વળી બંગાળમાં દુકાળ પડ્યો અને લાખો લોક ભૂખે મરી ગયા. આમ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ બહુ જ કફોડી હતી.

એ દિવસોમાં અમે જેલમાં હતા. અમે અંદર અંદર ચર્ચા કરતા કે દેશ કેવી રીતે દબાઈ ગયો અને હવે કેવી રીતે ઊંચો આવી શકશે. પણ મંત્ર હોય છે તે કદી દબાઈ જતો નથી. એની પાછળ દર્શન અને શક્તિ હોય છે. દર્શનથી મંત્ર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ વગર પાંખે ઊડવા લાગે છે ને બધે ઠેકાણે એની મેજ ફેલાવા માંડે છે. સૂરજનાં કિરણો બધે પહોંચી જાય છે તેમ મંત્ર પણ બધે પહોંચી જાય છે અને દરેકના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. એ દિવસોમાં ઉપરથી અધારા ફરી વળ્યાં લાગતાં હતાં પણ આંદોલનની અંદરની જ્યોતિ સ્થગતી હતી. એ કરનારી જ્યોતિ નહોતી. પરિણામે, મંત્રના ઉચ્ચારણ પછી પાંચ વર્ષે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન છોડીને જવું પડ્યું. આ તમે બધાએ જોયું છે. આજની તારીખે એ આંદોલન

ગિપડયું હતું. તેથી આજનો દિવસ આપણે મોટે પ્રેરક છે. એ દિવસની યાદથી આપણે પ્રેરણા મળે છે, સ્ફૂર્તિ મળે છે અને નવા કામ મોટે જુસ્સો પ્રાપ્ત થાય છે. આવા દિવસોની યાદ હું જાળવી રાખવા માંગુ છું.

મંત્રોનો અવતાર

એક મંત્ર પૂરો થાય કે તરત જ લગવાન ખીજે મંત્ર આપે છે, અને એ પ્રમાણે સમાજની પ્રગતિ ચાલતી રહે છે. આમ મંત્રોનો અવતાર થાય છે. મંત્રોનો અવતાર એ જ ખરો અવતાર છે. આપણે રામ-કૃષ્ણનો અવતાર કહીએ છીએ. પણ એ તો નિમિત્ત માત્ર હતા. એમની મારફતે મંત્રો ફલિત થયા હતા. મંત્રોમાં શક્તિ હોય છે, એ આમ-સમાજને ગતિ આપે છે અને કેટલીક વ્યક્તિઓને વિશેષ સ્ફૂર્તિ આપે છે. પછી એવી વ્યક્તિઓને નામે મોટાં મોટાં કામો પાર પડે છે. લોક એમનું નામ લે છે ને કહે છે કે એ અવતાર છે. ખાંડી ખરી રીતે અવતાર તો મંત્રનો જ થાય છે. રામ પાસે મંત્ર હતો. એ લઈને એ ફરતાં ફરતાં ઋષિના આશ્રમે પહોંચ્યા. ત્યાં એક ઢગલો પડ્યો હતો. એમણે પૂછ્યું, “આ શાનો ઢગલો છે?” ઋષિએ કહ્યું, “ઋષિઓ અવિરોધી હોય છે. એમના વિરોધમાં જે રાક્ષસોએ પ્રગતિ કરી તેમનાં હાડકાંનો આ ઢગલો છે.” રામચંદ્રે કહ્યું, “આ ઋષિઓની તપશ્ચર્યાથી મને પ્રેરણા મળી છે. આખી પૃથ્વી રાક્ષસ વિનાની થશે.” કહેવાનું એ કે ઋષિઓની તપશ્ચર્યાએ એક મંત્ર આપ્યો અને રામચંદ્રે એને સિદ્ધ કર્યો. આમ છતાં લોકો રામચંદ્રને યાદ કરે છે ને એને અવતાર માને છે. ખરી રીતે તો એ એક પૂતળું હતા; એમની પાછળ જે મંત્ર હતો તેણે આ કામ તો કર્યું હતું.

પરમેશ્વર એક પરમતત્ત્વ છે. એ જ તત્ત્વમાંથી મંત્રો સ્ફુર્તિ થાય છે અને એમાંથી મહાપુરુષોને સ્ફૂર્તિ મળે છે. મહાપુરુષોના વિચાર સમાજને ચેતના પૂરે છે. આમ મંત્રનું મૂળ અને સ્ફૂર્તિનું સ્થાન પરમેશ્વર જ છે. મંત્રસ્વરૂપે એ પરમ તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે. એક અવતાર પૂરો થાય છે ત્યાં ખીજે અવતાર થાય છે. એને લીધે દુનિયામાં સતત તાજગી રહે છે. એ જ ઈશ્વરની લીલા છે. રામના જમાનામાં એક મંત્ર આવ્યો, કૃષ્ણના

જમાનામાં, ભુદાના જમાનામાં ત્રીજો. આમ મંત્ર મળતાં ગયા અને દુનિયા આગળ ધપતી ગઈ.

સ્વરાજ્ય પછી સર્વોદયનો મંત્ર

એક મંત્ર બીજાને જન્મ આપીને પોતે લોપ પામે છે. આમ બીજા માંથી ફળ અને ફળમાંથી બીજા થાય છે. એક બીજા લોપ પામે છે અને બીજા ભોગે છે. આમ એક મંત્ર અવ્યક્ત થાય છે ત્યારે બીજો મંત્ર આવે છે. દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ નાશ પામતી નથી વિજ્ઞાને આપણને આ શીખવ્યું છે. સ્વરાજ્યના મંત્રની પૂર્તિ થઈ ગઈ એટલે ગાંધીજીએ આપણી સામે બીજો મંત્ર ધર્યો. એમણે તો એ મારે પહેલેની તૈયારી કરી ચૂકી હતી. એ નવા મંત્રનું નામ છે 'સર્વોદય'. સ્વરાજ્યનો આદિયત્ન વખતે જ એ બીજાની વાપણી થઈ ચૂકી હતી. સ્વરાજ મળ્યા પછી એને અંકુર ફૂટ્યો છે. ત્યાં સુધી 'સ્વરાજ્ય'નો મંત્ર ચાલુ હતો ત્યાં સુધી એ ભોંયમાં વંચીયેલો પડ્યો હતો, ત્યાં સુધી એનો અંકુર ફૂટ્યો નહોતો. પણ જેવું 'સ્વરાજ્ય' ફૂલું કે પેતું 'સર્વોદય' વાવેતું પડ્યું હતું એનો ફળગો દેખાયો. અને એમ સર્વોદયનું આદિયત્ન શરૂ થયું.

મંત્ર શબ્દોમાં બધાય છે. ત્યાર બાદ સમાજમાં થોડી હાવચાલ થાય છે. એમાંથી પ્રેરણા મળે છે અને પછી કામ થાય છે. 'સર્વોદય'નું કામ પણ એ જ રીતે શરૂ થયું. પહેલાં 'સર્વોદય' શબ્દ આવ્યો. એનો અર્થ ધણો મોટો છે. એ શબ્દના બધા અર્થો એકદમ પ્રગટ નહોતાં થયા, પણ એક પછી એક એનાં પાસાં જીવડતાં ગયાં. બધાને એમાંથી પ્રેરણા મળતી ગઈ. ગાંધીજીના ગયા પછી સેવાશ્રમમાં એક સંમેલન ભરાયું હતું. ગાંધીજીને માનનારાં બધાં એમાં ભેગા મળ્યાં હતાં. બધાએ ભેગાં મળીને નક્કી કર્યું કે આપણે શુરુના નામે કોઈ સંપ્રદાય કે પથ ચાલુ નથી કરવો, એ તો એક નિમિત્તમાન હતા. એમણે આપણને જે મંત્ર આપ્યો તેની આપણે પૂર્તિ કરી નેહએ. મેં કહ્યું : મંત્રનું મૂળ પરમતત્ત્વમાં હોય છે. અનેક સંકલ્પો મારફતે એ પ્રગટ થાય છે. અપ્રગટ રૂપે તો એ બધા હોય છે. 'સર્વોદય' એ પણ કોઈ ની વસ્તુ નથી, એ કોઈ નવો મંત્ર નથી.

એ પણ જૂનો જ મંત્ર છે. ઋષિઓએ કહ્યું હતું 'સર્વમૂતહિતે રતઃ' આપણે સૌનો ઉદય ઇચ્છીએ છીએ. સૌના કલ્યાણ માટે આપણે કંઈ કરવાનું છે. આ જ સર્વોદય છે.

વિજ્ઞાન અપૂર્ણ, 'સર્વોદય' પૂર્ણ મંત્ર

વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો ત્યારથી લોકો નવી રીતે વિચારે કરવા લાગ્યા છે. નવા નવા વિચાર લાવે છે અને જૂના શબ્દોના નવા અર્થ ઘટાવે છે. પણ એનાથી અનર્થ થાય છે કારણ કે વિજ્ઞાન અપૂર્ણ છે. એ લોકો અપૂર્ણ વિજ્ઞાનમાંથી અપૂર્ણ મંત્રો દુનિયા સામે કાઢીને ધરે છે. આજે પશ્ચિમવાળાઓનું વિજ્ઞાન ચાલે છે એ અધૂરું છે. એણે એક વિચાર આપ્યો છે :

'Greatest good of the greatest number' - 'વધુમાં વધુ લોકોનું વધુમાં વધુ લલુ', આ એક જોખમકારક શબ્દ છે. વિજ્ઞાનના યુગમાં આપણને આ શબ્દ મળ્યો. એના દમામથી અનર્થ જાહેર:આપણે માની લીધું કે આ તો આપણા લક્ષ્ય માટેનો શબ્દ છે. પણ એમાંથી 'બેદાસુર' જન્મ્યો. પછી થોડી સંખ્યા (લઘુમતી)-વધારે સંખ્યા (અહુમતી). એમાંથી સંખ્યાસુર નીકળ્યો. આ લઘુમતીને અહુમતીના પાદમાં પડ્યા ત્યારથી દુનિયાના તમામ દેશોમાં ઝંઘડા ફાટી નીકળ્યા છે. અને આવા અધૂરાં મંત્રને કારણે એ વિચાર એકાંગી થઈ ગયો.

એની પૂર્તિ આત્મજ્ઞાનના દર્શનથી થઈ શકે. સૌનું લલુ થવું જોઈએ એ પૂર્ણ વિચાર છે. વધુમાં વધુ લોકોનું લલુ એ પૂર્ણ વિચાર નથી કારણ કે એમાં થોડા લોકોને અન્યાય થાય છે. કુટુંબમાંથી તંબ જણાનું લલુ થાય અને એકનું નહીં એ રીતે આપણે વિચાર કરતા નથી. પણ આખા સમાજનો સંવાલ આવીને જોવો ત્યાં વિજ્ઞાને કહેવું 'વધુમાં વધુ લોકોનું વધુમાં વધુ લલુ થવું જોઈએ !' પણ આપણે સૌનું કલ્યાણ વાંછીએ છીએ. તો આમ વિજ્ઞાન એ અધૂરો મંત્ર છે અને સર્વોદય પૂર્ણ મંત્ર છે. સર્વોદયમાં આત્માનો વિચાર રહેલો છે. એનો અભ્યુદય આત્માના જ્ઞાનમાં છે. સર્વોદયે પૂરો વિચાર આપ્યો છે. એ પૂર્ણ, સત્ય અને શુદ્ધ છે. 'વીસ વિરુદ્ધ પચ્ચીસ' એ પ્રમાણે મતગણતરી કરવાની અમે છીએ.

આત્માના ટુકડાઓનો ખોરા વિચાર આત્મજ્ઞાનમાં નથી આવતો. આત્મા તો એક, અવિભાજ્ય, પૂર્ણ, સમાન અને નિર્દોષ છે. એ તમામ પ્રાણીમાં સમાન રૂપે વસેલો છે. ‘આપણે પૂર્ણ છીએ, આ પૂર્ણ છે, પેતુ પૂર્ણ પૂર્ણ છે, અને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ જન્મે છે.’ આત્મજ્ઞાન પૂર્ણ છે તેથી એમાંથી પૂર્ણ વિચારો પ્રગટે છે. એમાં ‘લઘુમતી બહુમતી’ ને સ્થાન નથી. આપણી સમક્ષ એ વિચાર આવ્યો છે. આપણે એનું એક એક પાતું લઈને કામ કરી શકીએ. આ જૂનિનો સવાય એ સર્વોદયનું પાયાનું પાતું છે.

પૂર્ણ મંત્રમાં એકતાની શક્તિ

આ તો હજી પાશોરામાં પહેલી પુણી છે. સર્વોદય વિચારનું આ પ્રથમ પગલું છે. સ્વરાજ્ય પછી આપણને સર્વોદયનો આ નવો મંત્ર મળ્યો. નદીના મૂળ આગળ એનું પરિશુદ્ધ રૂપ હોય છે. સર્વોદયની નદી આજે આગળ વહેવા લાગી છે. એક એક કરતાં સૌ એને અતુલ યર્ષ રહ્યાં છે. આજે દેશમાં જૂના વિચારવાળી કેટલીપે સંસ્થાઓ ચાલે છે. કોંગ્રેસવાદી, સમાજવાદી, હિંદુ મહાસમાવાદી વગેરે અનેક વિચારની સંસ્થાઓ ચાલે છે. એ લોકો જેમ જેમ વિચારમાં આગળ વધતા જાય છે તેમ તેમ એમનાં મન સર્વોદય વિચારની પકડમાં આવતાં જાય છે. એનું કારણ એ કે પૂર્ણ મંત્રમાં એકતાની શક્તિ હોય છે, ન્યારે અધૂરા મંત્રોમાં બુધભરેલા વિચાર હોય છે. આવા અધૂરા મંત્રોને મંત્ર કહેવા જ શા-સારુ ? એ બુધભરેલા વિચાર જ છે. સમાજને, પરિષાં પરિષાં કરી નાંખનારા એ અધૂરા વિચાર હોય છે. પણ લોકો એને માની પણ લે છે. આજે દુનિયામાં એ વિચાર ચાલે છે, એક તો સમાજના ભાગલા પાડનારો અને બીજો સમાજને એકત્ર કરનારો સર્વોદયનો વિચાર. દુનિયામાં એના પર ચર્ચાઓ ચાલે છે. આ બે વિચારો વચ્ચે એક જાતનો સંઘર્ષ થઈ રહ્યો છે. એ સંઘર્ષ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. સર્વોદયના હાથમાં હથિયાર નથી, વિચાર છે. એ વિચારથી હથિયારને તોડી શકે તેમ છે. ન્યારે હથિયારવાળા વધીને આજે એટમોર્મ સુધી પહોંચી ગયા છે. આખી દુનિયા પર એની અસર

વરતાવા લાગી છે. પણ અતે સર્વોદયના વિચારમાં રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિ અવશ્ય કામ કરવાની છે અને એનો વિચાર ચાલવાનો જ છે.

અદ્વૈતવાદી સર્વોદય

હિંદુસ્તાનમાં અલગ અલગ પાર્ટીઓ છે. એ બધા આપસ આપસમાં બેઠલાવ રાખે છે, પણ ભૂદાનનું કામ તો એ બધાં જ કરે છે. એ બધાંએ આ વિચારને સ્વીકારી લીધો છે. એની વિરુદ્ધ હોય એવું હજી સુધી તો મને કોઈ બેઠ્યું નથી. એ લોકોમાં અંદરો અંદર વિચારબેદ જિભા ચાપ છે પણ ભૂદાન માટે તો એક જ મંત્ર પર આવીને સૌ ખબેખબો મિલાવી કામ કરે છે. દિવસે દિવસે આ વધતું જાય છે. આગળ ઉપર તમે જોશો કે તમામ પક્ષો આમાં કામે લાગ્યા છે. આખા સમાજને એકરસ કરવાનો આપણો આ પ્રયત્ન અવશ્ય સફળ થશે અને એમાંથી જ એક મહાન શક્તિ પ્રગટશે.

સ્વસિદ્ધાન્તવ્યવસ્યાસુ દ્વૈતિનો નિરિચિતા દદમ્ ।
પરસ્પરં વિરુદ્ધ્યન્તે તૈરયં ન વિરુદ્ધ્યતે ॥

જે સમગ્રને નથી માનતા, એક અંશને માનનારો છે. એ અંશ બલેને ગમે તેટલો મોટો હોય-તો પણ એ અંશવાદી છે. એમને દ્વૈતવાદી કહે છે. એમણે વિચારની બાકી ગાંઠ વાળેલી હોય છે; એ લોકો પોતાનો વિચાર પાર્ટીને આપે છે અને માને છે કે એ જ વિચારો એક છે. પછી એક પાર્ટી બીજી પાર્ટી સામે પેંતરો મારે છે. દરેક પોતાના ધર્મને તથા પોતાની પાર્ટીને આગળ વધારવા મથે છે અને પછી અંદર અંદર ઝંઘડા કરે છે. પણ આ બધા પક્ષો સર્વોદયના પેટમાં સમાય છે. સર્વોદયને કોઈની સાથે વિરોધ નથી. એ સૌને પોતાની પાંખમાં સમાવે છે. એ અદ્વૈતવાદી છે.

ભૂદાનમાં આવે છે તે બધાં સાથે મળીને કામ કરે છે. શરૂમાં એમના મનમાં વિચારબેદ હોય છે, પણ જેમ જેમ કામ કરતાં જાય છે તેમ તેમ બેદ ઘટતા જાય છે અને કોઈ પ્રત્યે દ્વેષની લાગણી રહેતી નથી. આજે હવે એવાં દસ્યો દેખાવા લાગ્યાં છે. એકબીજા સાથે વાત મુદ્દાં નહોતા કરતા એવા લોકો બેગા મળીને કામ કરવા લાગ્યા છે. હા, દિલમાં હજી

જરા સંકોચ હશે પણ વિરોધી વિચાર નથી રહ્યા. આમ આગળ ચાલતાં તમામ એક વિચારના થઈ જશે અને આખો સમાજ એકરસે થશે એવી મારી અપેક્ષા છે. સર્વોદય વિચારની ખૂબી જ એ છે કે એ તમામ વિચારોને પોતામાં સમાવે છે. મને આ જ વિચારમાંથી પ્રેરણા મળે છે.

મંત્રથી વામણાં વિરાટ બને છે

આજે અઢી વર્ષથી હું હું હું. આ મંત્ર મને રાજ નવો વિચાર અને નિરંતર પ્રેરણા આપે છે. હું તમને કહું હું કે તમે સૌ મહાન છો, તોનાં નથી. આ મંત્ર તમારી સામે પ્રગટ્યો છે. એની સામે કોઈ નાતું રહી જ નથી શકતું. રામનો મંત્ર મળ્યો કે વાંદરા વાંદરા મંત્રી ગયા અને રીછ રીછ મંત્રી ગયા. સાધારણ મનુષ્ય સાધારણ ન રહ્યો. મંત્ર આવીને એમનાં શરીરોને અભિમનિત કર્યાં. પછી શરીર શરીર ન રહ્યાં, સૌ એ મંત્રનો વાહન થઈ ગયાં. આ કામમાં તાના તાના માણસો કામ કરે છે. મને નવાઈ લાગે છે કે આ અધર્મને ક્યાંથી પ્રેરણા મળે છે. બાળક, સ્ત્રીઓ, નાનાં ને મોટાં સૌ કહેતે સૌને પ્રેરણા થઈ રહી છે અને સૌ દાન દેવા લાગ્યાં છે. આધ્યાત્મિક પલુદાન દીધાં છે. અને હવે તો નવો અધ્યાય શરૂ થયો છે. જંગમનદારો પણ જાગ્યા છે. આવો વિશ્વવ્યાપક મંત્ર પ્રગટ થાય ત્યાં કોઈ નાતું નથી રહેતું. મંત્રનો આપણા પર પ્રભાવ પડે છે. તમે પણ આવી જ શ્રદ્ધા રાખીને કામમાં લાગી જાવ. સર્વોદયમાં શ્રદ્ધા રાખો. સર્વોદય સિદ્ધ કરવા માટે તમારામાંથી એક ભાગ ખીનને આપો. આપણું છે એ આપણું નથી, સૌનું છે. આટલું એક ભાગ આપો.

યજ્ઞમાં ઘી નહોં, પણ આસક્તિ બાળવાની છે

“ભગ્યં હૃદં ન મમ” એ આપણું છે તેમાંથી એક ભાગ અગ્નિને અર્પે. એ ભાગ અગ્નિનો છે, આપણો નથી. નાના દુકડા પડવાથી ઉત્પાદન ઘટે છે એમ નથી. યજ્ઞમાં ઘી હોનાતું હતું ત્યારે લોક કહેવા લાગ્યું, “આ તો ઘી બળે છે.” અપિએ જવાબ વાળ્યો, “ઘી નથી બળતું, એ તો તમારી આસક્તિ બળે છે.” એ જમાનામાં જંગનો સાદ કરતા, બાળના ને લોકોને ત્યાં વસાવતા. એ વખતે અગ્નિના રથૂળ રૂપની ઉપાસના થતી.

પણ આજે તો હવે માલ્યો અગ્નિ પેટાવવાનો છે. અંદરના અગ્નિની જ ઉપાસના કરતા શીખવાતું છે અને એમા આપણા સંસ્કારની આહુતિ આપવાની છે જે ધરતી સાથે આપણને મોહ બંધાઈ ગયો છે તે જ ધરતીનો મોહ છોડવાનો છે અને એ ધરતીની આહુતિ આ યજ્ઞમા આપવાની છે હું તો એટલે સુધી કહું છું કે આનાથી દેશનું ઉત્પાદન ઘટતું હોય તો તેય મને મંજૂર છે દિવ્ય મળશે તો ઉત્પાદન તો સોગણું થઈ જશે ખેડૂત સારામા સારુ બી વાવે છે; એ વખતે લાગે છે કે એ સારુ બી નાશ પામ્યું, પણ થોડી ધીરજ ધરીએ તો પછી દેખાય છે કે કશું ખોયું તો નથી, બિલકુલ ચારગણું પામ્યા છીએ એક બી વાનીએ છીએ તો સોગણું થઈ જાય છે.

તેથી તમે તમારી જમીન ગરીબોને વહેંચી આપો વહેંચી દેવાથી દિવો સંધાશે, પંજી ભયે જમીનના દુકડા ચતા. તમે ધારણે તે એમાંથી પકવી શકશો. તમે હળીમળીને કામ કરશો તો એમાંથી સોગણું પાકશે. અગ્નિમાં ઘી નાશ નથી પામતું પણ મોગણું થઈ જાય છે હું નજરે લાગી રહ્યો છું કે એ સોગણું વધી રહ્યું છે આ તો મેં દાખલા બદલ્યું કશું બાકી આ જમાનામાં કોઈ ઘી બાળીને યજ્ઞ કરે તો તે મને નહીં રુચે. જે જમાનામાં એ ચાલતું હતું તે જમાનામા એ બગાળે હતું.

મારે દૂંડી દષ્ટિ છોડીને લાંબી દષ્ટિ અપનાવો. મારો ઉદ્દેશ જમીનના દુકડા કરવાનો નથી, મારે તો દિવ્ય જોડવા છે. દિવના દુકડા દુકડા થઈ ગયા છે તે મારે સાધના છે હું કપડાની જેમ દિવોને સીની રહ્યો છું. દગ્ગને પૂર્યો કે બાઈ કપડું કેમ વેતરે છે? તો કહેશે કે કપડું સીવવા મારે વેતરું છું. આ ધરતી જગતે થઈ ગઈ છે, દુકડા દુકડા થઈ ગઈ છે. એટલે જ એને એક વાગ જોઈએ તો વેતરીને પણ ગરીબોને વહેંચવી છે અને આખા દેશને એકરસ કરવો છે

દુલ્લાસગંજ, ૯-૮-૧૯૫૩

અહિંસાથી જ ધર્મ-પ્રચાર થવો સંભવ

: ૧૦ :

આજે સવારે નાલંદાનાં અવશેષો જોવા ગયો હતો. એ એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાન છે. પુરાણી સ્મૃતિઓ મનુષ્યમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે અને કર્તવ્ય માટે પ્રેરણા આપે છે. આપણા ઇતિહાસમાં બન્યું તે બધું જ સારું હતું એમ નથી. એમાં કેટલુંક સારું છે તો કેટલુંક નરસું પણ છે.

ઇતિહાસનું સારું-નરસું

૧. ધણુંખટું લોકો - ઇતિહાસમાં થઈ ગયું તે બધું સોનાનું જ માનતા હોય છે. એમાં જે કંઈ ખોટું હોય તો તે તરફ જોતા નથી કે આ ખોટું છે. આપણને આપણા સારા અને નરસાપણા બંનેનો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. વિવેક અને સમન્વયવાળી બુદ્ધિથી ઇતિહાસનું દર્શન કરવું જોઈએ, તો જ લાભ થાય. આજકાલ શાળામાં બાળકોને મરી ગયેલા રાગ-મહારાગઓનાં નામે જાખવાં પડે છે. પણ ઇતિહાસ એટલે રાગ-મહારાગઓનો ઇતિહાસ નથી. પોતાના જીવનમાં ઉપયોગી અને સારી નીવડી શકે એવી કેઈ વસ્તુ આપણને જૂતા ઇતિહાસના અનુભવોમાંથી મળતી હોય તો તે મહણ કરી તેનો આપણે લાભ ઉઠાવવાનો હોય છે. એમાં કંઈ ખૂરાઈ હોય તો તેનાથી બચીને આવવું જોઈએ. એટલે ઇતિહાસના અભિમાનનું પ્રયોગન જ નથી, આપણને એનું દર્શન થવું જોઈએ.

વિદ્યાની પ્રાચીન પરંપરા

૨. નાલંદાનું દેશ ખૂબ જ મધુર અને સારું લાગ્યું. હજારો વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવતા અને અધ્યયન કરતા. પણ એ કેઈ આપણે માટે નહીં વાત નથી. નાલંદા યુનિવર્સિટિ પ્રાચીન તો છે જ, પણ આપણા જૂતા મથે જોઈએ હીએ તો ખમર પડે છે કે નાલંદાથી પહેલાં પણ ખૂબ જૂતા કાળથી આપણે ત્યાં અધ્યયન ચાલતું આવ્યું છે. વહેલી સવારે વિદ્યાર્થીઓ ગુરુ પામે વિદ્યાધ્યયન, મનન અને ચિંતન કરતા. પ્રાતઃકાળમાં ગાઈ રહીને એ પોતાનો અમર વખત નકામો ન કાઢતા. વેદોમાં કહ્યું છે :

યો જાગાર તં જ્ઞઃ કામદન્તે । જે જાગે છે તેમને ભગવાન યાદ કરે છે અને એમને ઋચાઓ સ્કુરે છે.

આ પરંપરા આપણે ત્યાં અત્યંત કાળથી ચાલી આવે છે. બુદ્ધ ભગવાનના જન્માનામાં પણ એ ચાલી. પણ જ્યારથી અંગ્રેજી વિદ્યા આવી ત્યારથી આપણે એ ધર્મ છોડ્યો છે. ત્યારથી વિદ્યા શહેરમાં આવી. પણ આ વિદ્યા 'વિદ્યા' નથી, એ પેટભરી છે. એને તો અવિદ્યા જ કહેવાય. પરિણામ એ આવ્યું કે શીખનારાઓ શહેરમાં જઈ વસ્યા, ગામડામાં રહેવાનું એમણે છોડી દીધું. તેમ છતાં અંગ્રેજી વિદ્યા તો બહુ જ થોડાં શીખી શક્યા અને બોડાના બધા ઠોઠ રહ્યા. એમનાં જે કંઈ સંસ્કાર હતા તે તો જતી વખતે મૂકતા ગયેલા, અને ત્યાં શહેરમાં જઈને આપણી સંસ્કૃતિથી ઊલટા વિચાર એમણે શીખવા માંડ્યા.

ઉપનિષદ્કાળનું રાજ્ય

ઉપનિષદ્માં એક રાજા પોતાના રાજ્યનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

ન મે-સ્તેનો જનપદે ન કદર્યઃ ન મદ્યમઃ ।

ન - અનાદિતામિઃ ન અવિદ્વાન્...

અર્થાત્ મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી, કોઈ કંજૂસ નથી. કંજૂસ હોય ત્યાં ચોર પાકવાના. હું કેટલીયે વાર કહું છું કે કંજૂસ એ ચોરનો આપ છે. કંજૂસ જ ચોરી વધારે છે, એ રાજ્યએ એમ, પણ કહ્યું છે કે એના રાજ્યમાં કોઈ પણ દારૂ પીતું નથી. એ કાળમાં ભારતમાં કોઈ દારૂ પીતું નહોતું. પણ અંગ્રેજોએ આવીને દારૂને ફેશન બનાવ્યો અને શહેરોમાં દારૂ છોડ્યોક પીવાવા લાગ્યો. આજે તો એને બંધ કરતાં પણ આપણને પીક લાગે છે. રાજ્યએ એમ પણ કહ્યું છે કે એના રાજ્યમાં કોઈ અવિદ્વાન નથી. એવું કોઈ નથી કે જે લખી વાંચી ન બાળતું હોય, અને એવુંયે કોઈ નથી જે ભગવાનની પૂજા ન કરતું હોય. એટલે કે ખૂબ પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં વિદ્યા ચાલી આવે છે. આજે હવે આપણે આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ બંનેનું અધ્યયન કરવાનું છે. પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન તો લેવાનું જ છે, ઉપરાંત પશ્ચિમ પાસેથી વિજ્ઞાન, પણ શીખવાનું છે.

નાલંદાનાં ખડેરા આપણને એ જ પાઠ આપે છે. આમ આપણે આપણા શુભોનાં વિકાસ કરવો જોઈએ.

બળજબરીથી ધર્મનો પ્રચાર નથી થતો

અહીંથી આપણે શું ન કરવું જોઈએ તે પણ શીખવા મળ્યું. મેં અહીં એક ચિત્ર જોયું. શંકર-પાર્વતીના માથા પર એક મૂર્તિ બિભી રાખી છે. એટલે કે કોઈ બૌદ્ધ રાજા છડી ગયો હશે. એટલે એ વખતના મૂર્તિ બનાવનારાએ-આવું ચિત્ર ચીતરીને બતાવવા ધાર્યું હશે કે ધર્મની છૂત થઈ છે. હવે એ રાજાની વિદ્યા પણ અહીં શીખવાઈ હશે. પણ આમ એક ધર્મનો ઉદય થાય અને, તે બીજા ધર્મને છૂતે એવું બનતું હોય, એમ હું નથી માનતો. બુદ્ધધર્મના નાશનાં અનેક કારણો પૈકીનું એક આ પણ છે. તેથી જ અહીં બુદ્ધધર્મ ટકી ન શક્યો. બળજબરી આવે છે ત્યાં ધર્મ અંખવાય છે. ધર્મના પ્રચારમાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ થવો શરૂ થાય છે ત્યારે ધર્મ ટકતો નથી. એકલા બુદ્ધધર્મ માટે જ આમ છે એવું નથી. જૈન, વૈષ્ણવ વગેરે તમામ ધર્મોમાં આમ જ થયું છે ધર્મ-પ્રચારનો ઉત્સાહ વધારે પડતો થઈ જાય છે ત્યારે એમાં વિવેક રહેતો નથી. રાજા-મહારાજાઓનો ટેકો લઈને બળજબરીથી ધર્મનો પ્રચાર થતા માટે છે ત્યારે ધર્મ 'ધર્મ' રહેતો નથી. બળાત્કારે કોઈ ધર્મ ટકતો નથી. પછી એ તો 'અધર્મ' બની જાય છે. ટેક પ્રાચીન કાળથી આમ બનતું આવ્યું છે.

પરશુરામે પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવા પ્રયત્ન કર્યો એણે પૃથ્વીને 'એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરી. આમ છતાં પૃથ્વી પર ક્ષત્રિયો રહ્યા જ કારણ કે પરશુરામ પોતે આમ તો બ્રાહ્મણ હતા પણ એમણે કામ ક્ષત્રિયોનું જ કર્યું. એટલે જ ક્ષત્રિયત્વનું એક બી વચાયું. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં એ શાંત રહી ન શક્યા. એમણે પોતે જ ક્ષત્રિયોનાં હથિયાર ધારણ કર્યાં. એટલે એ પોતાનું ધાર્યું પાર ન પાડી શક્યા. એ શાંતિપૂર્વક કામ કરત તો એમનું ધાર્યું પાર પડત. પણ એમનું પોતાનું જ ધર્માતરણ થઈ ગયું હતું.

મુસલમાનોએ પણ બળજબરીથી ધર્મ-પ્રચાર કર્યો. પણ કુરાનમાં તો લખ્યું છે કે ધર્મની બાબતમાં બળજબરી ન થઈ શકે. સમાજની સામે

સત્ય અને મિથ્યા એ બંને વસ્તુ ધરી દેવી. જોઈએ અને પછી શું લેવું ન લેવું તે સમાજ પર છોડવું જોઈએ. સત્ય અને મિથ્યા કંઈ ઢાંક્યાં રહે તેમ નથી. લોકને જે સત્ય લાગશે તેને પકડશે અને મિથ્યા લાગશે તેને છોડશે. દુરાનમાં તો આમ લખ્યું છે છતાં મુસલમાન રાજ્યોએ બળજબરીથી જ ધર્મ ફેલાવ્યો. એનાથી તો દ્વેષ જ વધ્યો. આજે મહંમદ પેગંબર હોત તો એમને આ સંખ્યાના વધારાથી આનંદ થયો ન હોત.

બધાં જ ધર્મોએ સંખ્યાનો વિચાર કર્યો છે એ વાત સાચી. પણ ધર્મ કંઈ સંખ્યામાં નથી વસતો. એ તો નિર્મળ પરિશુદ્ધ તત્વ છે. માનવની માનવતા વધારવી એ જ તમામ ધર્મોનું કાર્ય છે. એને જ સિદ્ધ કરવા માટે જુદા જુદા ઋષિઓએ જુદી જુદી રીતે સમાજ સામે ધર્મની રજૂઆત કરી અને પોતે તે પ્રમાણે પાલન કર્યું. એમણે તટસ્થ બુદ્ધિથી ધર્મની રજૂઆત કરી. પણ આગળ ચાલતાં અવિચારને બળજબરીથી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારે એ સફળ ન થયો. કારણ, બળજબરીથી તો અવિચાર પણ નીકળતો નથી. બળજબરીથી આચાર-વિચાર શીખવવા એ અધર્મ છે.

બળજબરીથી ધર્મનો લોપ થાય છે

કોઈ રાંદર-પાર્વતીની પૂજનને ધર્મ સમજે છે તો કોઈ એમની પૂજનને અધર્મ સમજે છે. જેને એ ખોટું લાગતું હોય તે એ ભલે ન કરે, પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે એ ભલે પોતાનો ધર્મ આચરે. જેની ભૂમિકામાં મૂર્તિ-પૂજા માન્ય છે તે મૂર્તિપૂજા કરશે અને જેને માન્ય નથી તે નહીં કરે. પણ પોતાની ભૂમિકા બીજા પર બળજબરીથી ઠોકી એસાડવી એ અધર્મ છે. એનાથી ધર્મનો લોપ થાય છે. અને આવાં જ કારણોને લીધે યુવાન વર્ગમાં ધર્મ પ્રત્યે અત્રદ્ધા પેદા થઈ છે, અને નારસ્તિકા વધ્યા છે. આટઆટલા નારસ્તિકા છે તે આને લીધે જ. ધર્મ સંખ્યાબળથી નથી વધતો, એ તો નિર્મળ અને પરિશુદ્ધ પ્રચારથી જ વધે છે. આમાં મારે કોઈની નિંદા નથી કરવી, પણ તમામ ધર્મોમાં જે એક દોષ લગાઈ ગયો છે તેનું દર્શન માત્ર કરાવવા સંપૂર્ણ. આપણે એમાંથી કંઈક લેવું જોઈએ.

સત્તાવન સુધીમાં બૂદાનતું કામ પૂરું થાય એમ હું ઇચ્છું છું. પણ મારે બળજબરીથી કામ નથી લેવું, ધીરજપૂર્વક કામ કરવું છે. હું ધીરજ જોઈ એમું તો શાંતિ પણ જોઈ એસીશ. આમેય બળજબરીથી કામ સરતું નથી, અને સધું તો તે જોઈ જ હશે. ધારો કે બળજબરીથી વધારે જમીન મળી પણ ગઈ. તો એનાંથી નથી તો મારું ભયું થવાનું કે નથી તો દુનિયાનું ભયું થવાનું. એટલે મારા મનમાં સતત એક વાતની ચિંતા હોય છે કે હું મારો વિચાર લોકોને સમજાવું અને એ સમજીને જ લોકો મને જમીન આપે.

બૂદાન શુદ્ધ ધર્મકાર્ય

આ શુદ્ધ ધર્મચક્ર-પ્રવર્તનનું કામ છે. એટલે હું શુદ્ધ ભાવથી જમીન માગું છું. આજે શુદ્ધ ભગવાન જીવતા હોત અને જોત કે શિવ-પાર્વતીને માથે પગ દઈને એક બૌદ્ધ બિભો છે તો શું એ ખુશ થાત? એમને એ જોઈને ખૂબ દુઃખ થાત. પણ ઉન્માદી લોકો ઉત્સાહના આવેશમાં છડી જઈને આવું કરી બેસે છે. વૈષ્ણવોએ પણ આવાં કામ કર્યાં છે. આ બધાં તામસ શુદ્ધિનાં લક્ષણ છે. ધર્મકાર્યમાં બળજબરી ને અત્યાચાર ચાલી શકતાં નથી એ આ ખડેરાએ શીખવ્યું. ધર્મકાર્ય પવિત્ર હોય છે. એ અહિંસાથી જ થવું જોઈએ. પછી ભલેને એને પાર પડતાં વખત લાગે.

સત્તાવન સુધીમાં બૂદાનતું કામ પૂરું કરી નાખવા માટે હિંસાની પણ મદદ લેશો તો ચાલશે એવું મેં ક્યારેય નથી કહ્યું. મારે તો અહિંસાથી, પ્રેમથી સમજાવીને આ કામ કરવું છે. પ્રેમથી એ કામ ન જ થવાનું હોય તો સત્તાવન તો શું હજાર વર્ષે પણ લલે ના થતું. એકની જમીન લઈને બીજાને સોંપવાનો આ ગોરખ-ધંધો મને સૂઝ્યો જ કેમ? મારો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે લોકોમાં પ્રેમ, ત્યાગ અને પરસ્પર સહકારની ભાવના પેદા થાય. અને તેથી જ મેં આ ભૂમિનો સવાલ હાથ ધર્યો છે. આવો કોઈ પણ સવાલ ઉપાડીને ધર્મ-પ્રચાર કરો તો લોક તરત જ સમજી જાય છે. લોકોના જીવન પર એની અસર પડે છે. માત્ર વિચાર-પ્રચાર કરતા ફરીએ તો લોકોને વાત ઝટ નથી સમજાતી. માત્ર પ્રેમ કરવાની

વાતો કરતા ફરીએ તો વાત હવામાં જ રહી જાય છે તે અસર થાય તો પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ થાય છે. તેથી જે તે જમાનાના લોકોએ પોતપોતાની રીતે તે જમાનાના સવાલો ઉપાડી લઇને ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તે એ શુદ્ધ ધર્મ-વિચારનો પ્રચાર હતો.

ભૂદાનના વાહને ચઢીને ધર્મચક્ર-પ્રવર્તન કરવું છે

મને પણ જમીનનો સવાલ એક નિમિત્તરૂપે જ મળ્યો છે. ખરી રીતે મારે તો શુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવો છે અને સાથે ત્યાગ તથા પ્રેમની ભાવના ફેલાવવી છે. ભગવાન વિષ્ણુનું વાહન જેમ ગરુડ છે અને શિવનું વાહન નંદી છે તેમ આ ભૂદાનનું કામ પણ એક વાહન જ છે. વાહન વગર કામ ન ચાલે તેથી વાહનની જરૂર પડે છે. એ સાકાર નથી હોતું, અવ્યક્ત હોય છે. ભૂદાનનો સવાલ મારે માટે વાહન બની ગયો છે. એટલે એના પર ચઢીને હું ધર્મચક્ર-પ્રવર્તનનું કામ કરવા નીકળ્યો છું.

સત્ય સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ

આપણે આપણા કાર્યમાં જરા પણ આસક્તિ ન રાખવી જોઈએ એ પણ મારો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે. ફળની આસક્તિને કારણે અંદર કાઈ દોષ ન ધૂસી જાય તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈશે. દાળભાતનો ખાનારો એમાં કંઈ જરા કસ્તર આવી ગયું તો સહી લે છે પણ શુદ્ધ દૂધમાં તો જરા પણ કચરો કસ્તર સહન નથી થતું. તેમ ધર્મકાર્યમાં જરા જેટલો પણ અધર્મ આવે તો તે મારાથી સહન નથી થતું. અધર્મના ટેકે ધર્મ વધી શકે એવું હું વિચારી શકતો નથી. ધર્મ તો પોતાના પરિશુદ્ધ સત્ય તત્ત્વને આધારે ફેલાય છે. હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી વગેરે તમામ ધર્મોએ આ શીખવું જોઈએ. એમણે ધર્મના નામે અનેક જુલમો કર્યા છે એવું પરિણામ એ આબુ' કે જુવાનો કહે છે કે અમને તમારા ધર્મમાં શ્રદ્ધા નથી. અમને તો માત્ર સત્ય, ન્યાય અને દયા ખપે છે. આમ એમનામાં તમામ ધર્મો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા જન્મી છે. પણ હું એમને કહું છું કે બરાબર છે, તમને જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેને જ અમે ધર્મ કહીએ છીએ. સત્યથી મોરો એકે ધર્મ નથી. નાસ્તિ સ્વશત્ પતો ધર્મઃ । સત્યથી મોરો ધર્મ હોઈ.

શકે નહીં. જે ધર્મમાં માનતા હો તેને માનો, પણ સત્યનું માન તો દરેક ધર્મમાં છે.

ધર્મનો સાર-અભિમાનરહિત દયા

સરસ મગેની પાકેલી કેરીમાં પણ જાલ ને ગોટલી હોય છે. એ એના રક્ષણ માટે હોય છે. પણ આપણે તો જાલ ને ગોટલી ફેંકી દઈને રસ જ ખાઈએ છીએ તેમ ધર્મ-ગ્રંથના મુખ્ય તત્વ અને સાર જ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. તમામ ધર્મોનો સાર છે: ‘દયા અને પ્રેમ’ દયા રાખો અને સચ્ચાઈપૂર્વક વર્તો. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે: ‘દયા ધર્મકાં મૂલ હૈ.’ અને લાગ્યું જ એની સાથે લખ્યું, ‘પાપ મૂલ અભિમાન.’ લોક દયા તો કરે છે પણ ધણી થઈને એસે છે. એ સંપત્તિનો સંધરો કરે છે. પણ માલિકીની ભાવના રાખીને દયા કેવી રીતે કરી શકવાના હતા? દયામાં હું માલિક છું અને પેલો ભિખારી છે એવી ભાવના રાખવાથી તો અભિમાન થયું, પાપ થયું. આવી અભિમાનની ભાવના આવી તો તે પાપ જ છે. દયા કેવી હોવી જોઈએ? તુકારામે કહ્યું છે: બાપ જેમ જોટાની દયા ખાય છે તેમાં જરા જોટલું પણ અભિમાન નથી હોતું તેવી જ દયા આપણે પ્રાણિમાત્ર પર રાખવી જોઈએ.

મૂદાનતા કામમાં આવી જ ભાવના હોવી જોઈએ. હું લોક પાસે લીખ નથી માગતો. હું તો લોકોને મારો વિચાર સમજાવું છું અને તેથી લોક મને દાન આપે છે. આપણે માલિક તો રહીએ જ અને પછી દાન દેતા જઈએ તો તેથી કોઈ ફાયદો નહીં થાય. આપણે માલિકી છોડવી જ પડશે. હું તંબારી પાસે ગરીબોનો ભાગ માગું છું. મારે એમનો ભાગ જોઈએ છે. તમે ગરીબોનો અધિકાર સમજીને આપશો તો તમને સમજશે કે તમે કોઈ ઉપકાર નથી કર્યો, બિલકુલ તમારા પર જ ઉપકાર થયો છે. જ્યાં આવું નહીં સમગ્ર ત્યાં સાચી દયા નહીં હોય. સાચી દયા અભિમાન વિનાની હોય છે. તમામ ધર્મોનો આ જ સાર છે, ‘દયા કરો અને અભિમાન છોડો’. હું પણ એના પર જ ભાર મૂકું છું અને પ્રચાર કરું છું. ગંધામાં મેં શુદ્ધ લગવાનના નામે સંકેત કર્યો કે ‘જ્યાં મુઠી બિહારની

ભૂમિનો સવાલ નહોં બિહારે ત્યાં સુધી હું બિહાર નહોં છોડું ! મેં બુદ્ધ લગવાનની પ્રેરણાથી આમ કર્યું છે. મારે મન હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ એવા કોઈ બેદ નથી. ધર્મ જુદા જુદા હોય છે પણ એ બધાનું મૂળ તત્ત્વ એક જ હોય છે.

મુક્તિ મારે એક જ માર્ગ છે. આપણે અસત્યમાંથી સત્યમાં જવું છે : 'અસતો મા સદ્ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।' આપણે અધારામાંથી પ્રકાશમાં જવું છે. અને મૃત્યોમાં અમૃત ગમય । વિદ્યારમાંથી નિર્વિદ્યાર તરફ જવું છે. જુદી જુદી રીતે આની આ જ વસ્તુ સમજાવવામાં આવી છે. હું તમામ ક્રુપિઓને માનું છું, પછી લલે એ ગમે તે ધર્મના હોય. એમની જ પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી મારું કામ ચાલે છે. આજ મને અહીંથી ઘણું શીખવાનું મળ્યું. નાલંદા આવીને શીખ્યો કે 'કઈ વસ્તુ ટાળવી ઘટે' અને 'કઈ વસ્તુ લેવી ઘટે', તથા 'શું કરવું અને શું ન કરવું' એ પણ હું અહીંથી શીખ્યો.

નાલંદા, ૧૭-૮-૧૯૫૩.

અપરિગ્રહમાં શક્તિ પણ છે

: ૧૧ :

મેં અંત્યારથી જમીન માગવાની શરૂ કરી ત્યારથી જ મારા મનમાં સંપત્તિદાનનો વિચાર પણ હતો. પરંતુ એક કામમાં પૂરતા આગળ ધમ્મા વગર ખીજાં કામોમાં શક્તિ શેકવી ઠીક નથી. બિહારમાં દાર્પણ થયો ત્યારે અહીં મોટા પાયા પર કામ કરવું છે એ વાત તો સ્પષ્ટ હતી. આમ તો બધે જ મોટા પાયા પર કામ કરવું છે પણ બિહારમાં એના શ્રીગણેશ થતા હતા. એટલે શરૂઆત કરતી વખતે જ મેં વિચાર કરી લીધો હતો કે માત્ર ભૂમિ આ હાથથી તે હાથ કરવાથી કામ નહોં પતે. ભૂમિહીનોને બીજી મદદ પણ આપવી રહેશે. એ જ ખ્યાલથી આજથી એક વરસ પર પટણામાં મેં સંપત્તિદાનની વાત મૂકી. એની પાછળ એક-દોઢ વર્ષનું ચિંતન હતું તોયે મેં એની પ્રથમ ચર્ચા પટણામાં કરી.

સંપત્તિદાન એ ફાળો નથી

સંપત્તિદાનમાં કોઈ ફાળો એકઠો કરવાની કલ્પના નથી એ સાક્ષ સમજાઈ જવું જોઈએ. આ યજ્ઞની વિશેષતા જ એ છે કે આમાં પામવાની રીત જ જુદી છે. કોઈ એક ઠેકાણે પૈસો ભેગો કરવાની વાત હોત તો આને યજ્ઞ ન કહેત. આમાં 'યજ્ઞ' શબ્દ અમરતો નેડી માર્યો નથી, પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પછી જ નેડયો છે. આ એક એવો વિચાર છે કે જેમાંથી કોઈ છૂટી જઈ શકે તેમ નથી. આમાં એકે એકને આહુતિ આપવાની તક મળે છે. જે ધર્મ સૌને લાગુ થતો હોય તેને મુખ્ય ધર્મ અથવા પ્રથમ ધર્મ કહે છે. જેમ કે સત્ય વગેરે ધર્મો અક્ષરશઃ સાર્વજનિક એટલે કે સર્વ જનો માટે છે. એવા ધર્મો પ્રથમ ધર્મ કહેવાય છે : 'નઃ તાનિ ધર્માનિ પ્રથમાનિ આસન્ ।'

સંપત્તિદાનયજ્ઞ એ આજકાલનાં બીજાં ફૂડો કરતાં સાવ જુદી વસ્તુ છે. એમાં અમે પૈસો નથી લેતા, માત્ર દાન-પત્ર લઈએ છીએ. દાનની રકમનો ઉપયોગ દાતા પોતે જ ગરીબોની સેવામાં કરે છે. પણ તેમાંથી એ ગરીબોને સીધી પૈસાની મદદ નહોં કરે. કેટલાકે આમાં શંકા કરી હતી, અને એ વ્યાજબી પણ હતી કે આમાં પૈસાનો ખોટો ઉપયોગ થઈ શકે. પણ સંપત્તિદાનમાં કોઈ એક વ્યક્તિ માટે પૈસા ખર્ચવાના જ નથી. સામુદાયિક કામ માટે જ ખર્ચવાના છે, જેમ કે ફૂવા માટે સિમેન્ટ ખરીદી આપવો અથવા બે ત્રણ ખેડૂત વચ્ચે એક બળદ-જોડી આપવી વગેરે. પછી કલ્પના કરવા બેસીએ કે એ તો બળદ-જોડી પણ વેચી મારશે અને એના પૈસાનો દુરુપયોગ કરશે તો એ જરા વધારે પડતી કલ્પના થઈ ગયાય. આપણી સદ્દલાવના જોઈને એના દિલમાં પણ સદ્દલાવના પ્રગટ થશે. અમે આ જ શ્રદ્ધાના આધારે ચાલીએ છીએ. આ કોઈ અધેશ્રદ્ધા નથી, અનુભવ-શ્રદ્ધા છે.

સામૂહિક લક્ષ્મી

અમે ગામડે જઈને ઘેરે ઘેરથી જીટો ભાગ ઉધરાવીશું ત્યારે એમની નાસેથી પૈસા થોડા જ લેવાના છીએ ? લોકો અનાજ કે એવી જ કોઈ

બીજી વસ્તુ આપશે. હવે આવી જે વસ્તુઓ મળશે તે પણ સમૂહને એટલેકે આખા ગામને મળશે અને એ રીતે ગામે ગામ સામૂહિક લક્ષ્મી ભેગી થશે. હું પૈસા કે સંપત્તિ રાખ્દનો ઉપયોગ નથી કરતો કારણ કે એમાં ગેરસમજૂતી થવાનો સંભવ છે. હું ‘લક્ષ્મી’ કહું છું. દા. ત. સુથાર પાંચ હજી ઘડી આપે, બીજો કોઈ બીજું, સાધન આપે. આ બધું મળીને સામૂહિક લક્ષ્મી જ થશે. ગામવાળા તેમ જ શહેરવાળા સૌને મારે આ જ વાત કહેવી છે. હું એમને કહીશ કે તમારી સંપત્તિમાં બીજાનો પણ ભાગ છે. તમે તમને એના માલિક શા માટે સમજો છો ? તમે પણ તમારી સંપત્તિના એક ભાગીદાર જ છો. એવું શા માટે માનો છો કે તમારે અને સમાજને કંઈ વિરોધ છે.

વિપરીત બુદ્ધિ

છેવટે કારખાનાના માલિક અને મજૂર એ બન્નેને એકબીજાના વિરોધી શા માટે માનવા ? કોઈ દહાડો ખાપના ને ખેટાના અલગ અલગ મંડળો બને અને એ એકબીજા સાથે લડતા હોય એવું લાગ્યું છે ? એક અખિલ ભારતીય પિતાઓની સંસ્થા અને બીજી અખિલ ભારતીય દીકરાઓની સંસ્થા બને અને પછી બન્ને પોતપોતાનાં હિતોના રક્ષણ માટે કામ કરે એવું કદી બની શકે ખરું ? બાકી આજે તો શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને એકબીજાનાં વિરોધી માનીને અલગ અલગ મંડળો રચે છે. પછી વિદ્યાની લૂંટ ચાલે છે. આ વિપરીત બુદ્ધિ છે, એ બધાં આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો છે.

જે લોકો શારીરિક મહેનત કરે છે તે પણ આપણી સંપત્તિના ભાગીદાર છે એ વાત મારે સંપત્તિવાનોને સમજાવવી છે. આજકાલ તો લોક બળિયાના ખે ભાગ (Lion's share) લેવાની કરે છે. જંગલી જનવરોમાં એવો કાયદો હોય છે કે જે બળિયો હોય, પ્રાંતને મારી ખાનારો સિંહ, તે રાજા બને છે. એટલે કોઈ ત્યારે Lion's share-સિંહનો ભાગ એટલે કે પોતા મારે વધારે પડતો ભાગ માગે છે ત્યારે એવાઓને હું પૂછું છું કે તમે તમને જનવરોનો કાયદો શા સારુ લાગુ પાડો છો ?

જીવનભર ભાગ આપતા રહેવાનો વિચાર

ધનિ ધિગ્ને કહ્યું હતું કે 'આજનો રોટલો આજ આપજો!' આપણો કાયદો પણ આવો જ હોવો જોઈએ. આવની કાલની ચિંતા આજે ન કરીએ. ખાવું એને એમણે પાપ લેખીને કહ્યું કે 'આજનું પાપ આજ સારુ પૂરતું છે' તમામ ધર્મે આ જ વાત કહી છે : અઘ્ઘઃ અઘ્ઘઃ શ્વઃ શ્વઃ ! માટે કાલની ચિંતા છોડો અને આજની કરો. શુ તમારાં બાળખવ્યાં એ સમાજનાં બાળખવ્યાં નથી ? વેપારમાં ભાગીદારી હોય છે તેમ માલિક અને મજૂરની ભાગીદારી કેમ ન હોય ? હા, એટલી વાત સાદ છે કે હું સમતાની વાત કરું છું. હું શહેરવાળાઓને એ જ સમજાવવાનો છું કે તમે ગામડાવાળાઓ પાસેથી ચારે હાથે પામ્યા છો માટે તમારી સંપત્તિમાં ગામડાવાળાઓનો પણ ભાગ માનો. માત્ર એકવાર મૂકીલર આપી દઈને છૂટી જવા ન માંગશો. માણસ પરણે છે ત્યારે છૂટી જાય છે કે બંધાય છે ? કોઈ પણ ધર્મ કાર્યમાંથી માણસ છૂટી જવા નથી માગતો. હા, પાપ કાર્યમાંથી છૂટવા માગે છે. એ બાપડો હાથ જોડીને કહે છે કે એક વાર પાપ થઈ ગયું તે થઈ ગયું હવે બીજી વાર ન થજે. એટલે જ હું સંપત્તિવાનોને પૂછવાનો છું કે આ કોઈ પાપ ધર્મ છે કે એમાંથી તમારે છૂટી જવું છે ? એને ધર્મકાર્ય માનીને વારંવાર અને જિંદગીભર કરતા રહો.

લોકો કહે છે કે આ તો બહુ અધરું કામ છે. હું કહું છું કે અધરું નથી. એક માણસે મને કહ્યું કે હું તમને દર મહિને પચ્ચીસ રૂપિયા આપીશ અને તે જિંદગીભર આપતો રહીશ. મેં કહ્યું એ બરાબર નથી. કાલ જીડીને ન કરે નારાયણ ને તમારી સ્થિતિ આવી ન રહી તો તમારે પ્રતિજ્ઞા તોડવી પડશે. એટલે કોઈ દરારેની રકમ આપવાને બદલે અમુક એક ભાગ આપવાનો દરારો તો એવું જિંદગીભર પાલન કરવું તમારે માટે શક્ય રહેશે. પછી તો અડધો રોટલો જ મળે તો એમાંથી છઠ્ઠો ભાગ આપી શકો અને ઉપવાસ કરવા પાળી આવી તો એનો પણ છઠ્ઠો ભાગ આપી શકો છો. મારો આ વિચાર ગળે જતરે તો એનો ભાર નહીં વરતાય. માણસને જેમ પોતાના શરીરનો ભાર નથી લાગતો તેમ ધર્મનો પણ ભાર ; લાગવો જોઈએ. ધર્મ-વિચાર જીવનદાયી વિચાર હોય છે. .

શુદ્ધિ નહીં, શક્તિ પણ ભેગી

અપરિશ્રદ્ધમાં શક્તિ પણ છે એ એક વસ્તુ મારે ખાસ ખતાવવી છે. અપરિશ્રદ્ધમાં શુદ્ધિ હોય છે એનો તો આપણને ખ્યાલ છે જ, પણ એમાં શક્તિ પણ છે એનું જ્ઞાન થવું જરૂરી છે. એમાં જેનાથી જીવન ઉત્તમ રીતે ચાલી શકે એવી સંસારી શક્તિ છે. ધારો કે ગાંધી-સ્મારક નિધિના બે દસ કરોડ રૂપિયા ભેગા થયા છે તેને બદલે સો કરોડ ભેગા થયા હોત, તો એનાથી શું વળ્યું? મારી પદ્ધતિ પ્રમાણે તો ઘેર-ઘેર બેંક બને છે. એની શક્તિનો કોઈ પાર નથી. એમાં લેવડ-દેવડ પણ સ્થાનિક જ થાય છે? તેથી એ એક અત્યંત સહેલી યોજના બની જાય છે. એમાં એક સીધી શક્તિ પેદા થાય છે અને રચના તથા સંગઠન પેદા થાય છે. ત્યાગ વગેરે લાવનારોનું મહત્ત્વ તો આપણે માનેલું જ છે, પણ એ બધી પાંચ શક્તિઓ છે. એ દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરવાનો છે. મને આજ સુધીમાં ગેટલી, જમીન મળી છે એની સરેરાશ કીમત સો રૂપિયે એકર ગણીએ તો પણ વીસ કરોડ રૂપિયા થયા. પણ એને ઠેકાણે મેં વીસ કરોડ રૂપિયા ભેગા કર્યા હોત તો કેટલા ઝઘડા ને પાપ બિલાં ચાત?

કાગળિયાં માંગનારો ભગવાન

એક છાપાવાળાએ મારી ગમ્મત કરી છે કે 'વિનોબાને નથી જમીન જોઈતી કે નથી જોઈતી સંપત્તિ, એને તો માત્ર દાનપત્ર જોઈએ છે. કૂલથી તુષ્ટાયમાન થનારા દેવના ગળામાં કૂલની માળા સજાવે છે. તેમ આના ગળામાં દાનપત્ર લટકાવી દો એટલે પત્યું.' 'સ્વર્ગ નહીં ગઠરાં, મજા રે મૈયા રામ ગોવિંદ હરી' (એકે દોઢિયું ખરચ નહીં થાય, અને રામ ગોવિંદનું નામ લીધા કરો.) એણે તો જો કે ગમ્મત કરી હતી પણ ખરેખર વાત એમ જ છે. મારા મનથી તો એ માણસના પૈસા કરતાં એના વચનની કીમત ઘણી વધારે છે. સપત્તિદાનમાં આજ તો એટલુંય છે કે એ દાનનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેની સૂચના હું આપીશ. પણ જ્યારે કરોડો દાન મળવા માંડશે ત્યારે સૂચના આપવાનું શક્ય નહીં રહે, ત્યારે નો વહેંચણી એને મેળે મેળે જ થવા લાગશે. ભેગા કરવાનો તો કોઈ સવાલ જ નહીં રહે. જૂના ફંડાળા અને

આની વચ્ચે ખૂબ જ મોટો ભેદ છે તે બરાબર સમજાઈ જવું જોઈએ.
બહારથી લાવીને ભેગું કરવાની કોઈ પણ યોજના આમાં નથી.

ખાદીશામ (મુંગેર), ૩-૯-૧૯૫૩

જનતાની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છાથી જ સમરયાઓનો ઉકેલ :૧૨:

વરસાદ ટીપું ટીપું વરસ્યો તેમ બૂદ્ધાનયત્ર, સંપત્તિદાનયત્ર અને શ્રમદાન-
યત્રમાં પણ ટીપું ટીપું દાન મળે, પણ એ દરેક મનુષ્ય પાસેથી મળે તો
આટલું મોટું મહાભારત કામ પણ થોડા જ વખતમાં પાર પડશે.

માનવશક્તિનો આવિર્ભાવ એ જ અવતાર

કેટલાક શંકા કરે છે કે આ રીતે દાન દેવાની વૃત્તિ સૌને થશે ખરી? મારો
સામો સવાલ છે કે કેમ નહીં થાય? માનવ એટલે જે મનન કરે છે, વિચારને
સમજે છે અને તે પ્રમાણે એનું જીવન ધરે છે. આપણે સૌને સાચો વિચાર
સમજાવીએ તો દાનની પ્રેરણા કેમ નહીં થાય? એક જમાનામાં લોકોને
સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો આવતો કે વરાળથી આગગાડીઓ દોડશે. પણ
એક વૈજ્ઞાનિક એવો પાક્યો કે એણે વરાળ વિશે શોધખોળ કરી. આજે
દુનિયા આખીમાં એનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. આખરે વરાળ એ શું છે?
એ કશી ગણતરીમાં નથી, કોઈ ચીજ નથી, નાચીજ છે. છતાં પેલા
વૈજ્ઞાનિકની શોધ પછી જ ખબર પડી કે એમાં કેટલી શક્તિ છે! મનુષ્યમાં
કેવી કેવી શક્તિઓ છુપાઈને પડી છે એનો આપણને ખ્યાલ નથી તેથી
આપણને આવી શંકા થાય છે. પણ જેમ જેમ આત્મા વિશે સંશોધન થશે
તેમ તેમ આપણી સામે માનવની એક એક શક્તિ પ્રગટ થતી જશે. એને
જ આપણે 'અવતાર' કહીએ છીએ. અવતાર એટલે કે માનવ-હૃદયની
શક્તિનો આવિર્ભાવ થવો. સત્યનિષ્ઠા પ્રગટ થઈ, એણે રામચંદ્રનું રૂપ લીધું.
નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રગટ થયો, અને એણે શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ લીધું. ઇન્દ્રિયવશતાને
કારણે મનુષ્યને અવતાર માનીએ છીએ. કંઈક નજરે દેખાવું જોઈએ તેથી
એ રૂપ ધારણ કરે છે. ખરી રીતે રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધ એ અવતાર નહોતા
પણ એમનામાં સત્યનિષ્ઠા, નિષ્કામ કર્મયોગ અને બૂનદયાનો આવિર્ભાવ

થયો હતો. જ્યાં માનવતાની આવી શક્તિ પ્રગટ થાય છે ત્યાં અવતાર થાય છે. પછી મૂર્તિપૂજક મનુષ્ય એમાં અવતાર હોવાનું આરોપણ કરે છે. એનાથી ઉપાસના સહેલી બને છે. પણ અવતાર એ શરીરનો નથી હોતો. પણ માનવ-હૃદયની ભાવનાનો હોય છે. જેમ જેમ આધ્યાત્મિક સંશોધન આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ એક પછી એક ચડિયાતા અવતાર થતા ગયા. સમાજના વિકાસની આ જ પ્રક્રિયા છે. એટલે આજ સુધીમાં માનવ-આત્માની જેટલી શક્તિ પ્રગટ થઈ છે તેટલી જ આગળ ઉપર પણ રહેશે એમ માનવું એ અસાનનું લક્ષણ છે. આત્મામાં પાર વિનાની શક્તિ ભરેલી છે. પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે આત્માની શક્તિ પ્રગટ થતી રહે છે.

સ્વરાજ્ય પછીથી આર્થિક ક્ષેત્રમાં શક્તિનો અવતાર

અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને પોતાની સત્તા સ્થાપીને, એક ચમત્કાર કર્યો. એમણે આખા દેશને નિઃશસ્ત્ર કરી નાંખ્યો. ત્યારે દેશ સામે આવીને સવાલ ખડો થયો કે ક્યાં તો સદાકાળ માટે ગુલામીમાં ફસાયેલા રહેવું અથવા તો હથિયાર વિના પણ દેશને મુક્ત કરી શકાય એવી શક્તિની શોધ કરવી. પરિસ્થિતિમાં આવી જરૂરિયાત પેદા થઈ એટલે ‘અહિંસક પ્રતિકાર’ અને ‘સત્યાગ્રહ’ની શોધ થઈ. મહાત્મા ગાંધી એમાં નિમિત્તરૂપ બન્યા. હું કેટલીયે વાર કહી ચૂક્યો છું કે એ ન આવત તો એમને ઠેકાણે બીજું આવત. ગમે તેમ પણ આ શક્તિની શોધ તો થવાની જ હતી. જમાનાની અને પરિસ્થિતિની એ માંગણી હતી. લોકોએ જોઈ લીધું કે અહિંસામાં એક મોટી શક્તિ છે, અને એના વડે આવડી મોટી સંસ્તનતનો પ્રગ્ન એ સામનો કર્યો અને અતે એને સત્તા છોડીને ચાલી જવું પડ્યું. એમાંથી ચમત્કાર એ પેદા થયો કે પીડક અને પીડિત વચ્ચે પ્રેમનો સંબંધ બંધાયો. પીડક મટી ગયો, પીડિત પણ મટી ગયો અને બન્ને દોસ્ત બન્યા. આ રીતે શક્તિનો અવિભાજ્ય ધ્યેય અને આપણને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. આજ તો સ્વરાજ્ય માટે ઘણા પ્રયત્નો થયા છે પણ હિંદુસ્તાનની આઝાદી માટેની આ એક ખાસ નવી શોધ હતી. આમાં માનવ-હૃદયની નવી શક્તિ પ્રગટ થઈ હતી.

હવે સ્વરાન્ય પછી હિંદુસ્તાનમાં આર્થિક સ્થિતિ, ગરીબીનું નિર્માણ અને સામયોગની સ્થાપનાનું કાર્ય આપણી સામે છે. આર્થિક ક્ષત્રમાં પણ એ શક્તિ પ્રગટ થતી જોઈએ અને એ થઈ રહી છે એમાં મને કોઈ શંકા નથી. એટલે, આજ સુધી નથી બન્યું તે આગળ ઉપર શી રીતે બનવાનું છે એવો સવાલ કોઈને કરશે. ખરી રીતે તો ભગવાને આપણને જન્મ જ એટલા સારું આપ્યું છે. માનવ જીવનમાં ધરવાનું બધું પાર પડી ગયું હોત, કશું કરનાપણું બાકી જ ન હોત તો પછી ભગવાન આપણને જન્મ જ શા સારું આપત ? પણ એણે આપણે સારું બીજો પુરુષાય તૈયાર કરી જ મેં પો છે અને એને પાર પાડવા માટે આત્મામાં રૂબરૂ મારીને નવી શક્તિ બહાર મઢવાની જવાબદારી હવે આપણા પર છે.

જનતાની પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા

એટલે દીપા મીપા વરસાદની જેમ મને એકે એક પાસેથી દાન નથી મળ્યું. એકે એક જણ દાન આપે એવું આજ સુધી નથી બન્યું. એ ખરું, પણ હવે એ થવાનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કાયદો એ લોકોની ઇચ્છા હોય છે, અને એમના પ્રતિનિધિઓ મારફતે એ પ્રગટ થાય છે. છેવટે કાયદો એ પણ લોકોની જ શક્તિ છે. લોક આ રીતે પોતાના બનાવેલા કાયદાને વશ થાય છે તો પછી ભગવાનનો બનાવેલો જે પ્રેમ છે, જેનો એને રોજરોજ પોતાના જીવનમાં અનુભવ થતો રહે છે તેનો કાયદો એ શા સારું નહીં સ્વીકારે ? માણસની ઉત્પત્તિ પ્રેમમાયી થાય છે, પ્રેમથી એનું પાનન થાય છે, અને અતે પણ એ પ્રેમનો ભૂખો પ્રેમ પામીને પ્રસન્ન થઈને વિદાય લે છે. આમ જીવની રાજ્યાત, મધ્ય અને અંત પ્રેમ પર જ નભે છે, અને માણસને એ જ પ્રિય પણ લાગે છે. માતાઓ કાયદા વગર જ પોતાના બાળકોને ધરડાવે છે. આપણા દેશમાં લોકો મારા વગર જ પ્રેમમયું જીવન જીવે છે. આમ છે તો પછી એ જ પ્રેમ ॥ એ સ્વરૂપે પોતાના ગરીબ લોકોનો અધિમાર સમજીને કાયદા વગર જ અપત્તિ અને જમીન આપવાનું એને પ્રેમ નહીં સૂઝે ? મારા આ પ્રશ્નનો કોઈ નાબ દર્શી શકતું નથી.

મનુષ્યની પરોક્ષ ઇચ્છા એ કાંચદો છે. એનાથી કામ થઈ શકે છે તો પછી મનુષ્યની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છાથી તો એ જરૂર થવું જોઈએ અને જલ્દી થવું જોઈએ. એ સદેલાઈથી થવું જોઈએ અને મુંઢર પણ થવું જોઈએ. આવી રીતે મૌલિક શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરનારના દિલમાં કશી શંકા પેદા થતી નથી. પ્રકાશને જેમ અધિકાર નજરે નથી ચડતો તેમ મને પણ એવો કાઈ સવાલ નજરે નથી ચડતો. મને તો ખાતરી છે કે સમાજને આ શ્રદ્ધા સમજાવીશ તો સમાજ ચટ્ લઈને એ સમજી જશે. અને આત્માના સ્વભાવથી એ જિલ્દી વાત હશે તો એ બળજબરીથી પણ નહીં માને કે કતલથી પણ નહીં માને. પણ આત્માના સ્વભાવમાં હોય, પ્રકૃતિને અસંત અનુકૂળ હોય એવી કાઈ વસ્તુ થતી હશે તો પછી કેવળ સમજાવવાની જરૂર રહે છે. સમજાવવાથી એ કામ થશે જ. આ શ્રદ્ધા લઈને હું તમારી સામે આવ્યો છું, અને આનંદની વાત છે કે લોકો આપી રહ્યા છે. એમણે જેટલું આપ્યું છે એટલાં બધાંની આશા આટલા યોગ્ય સમયમાં રાખી નહોતી. મને આશા છે કે ગંગા પ્રગટી છે ને વહેવા લાગી છે તે હવે નહીં અટકે.

ખાદીગ્રામ, ૪-૯-૧૯૫૩

સખ્ય-સંક્રિતનો જમાનો આવ્યો છે : ૧૩

આજે સપ્ટેમ્બરની ૧૪મી તારીખ છે. બરાબર આ જ દિવસે ગયે વર્ષે મેં બિહારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એક વર્ષ પૂરું થયું. આટલા દિવસોમાં બિહારી લાઈઓ સાથે મારે સારા સંપર્ક થયો. પરિચય પણ ઠીક ઠીક થયો. મેં જોયું કે બિહારમાં ખૂબ શક્તિ ભરી પડી છે, માત્ર એને જગાડવાની જરૂર છે. તમે જાણો છો કે હવે રાજ્યએનો જમાનો ગયો. મોટા જમીનદારોનો જમાનો પણ નથી રહ્યો. હવે પછીની દુનિયા એ જન્મતાની દુનિયા હશે. એમાં આંધ-જનનાનો શબ્દ મનાશે. આજની દુનિયામાં આખામાં સમતાની ખૂબ જિંદગી છે. આજનો જમાનો બરાબરીનો સંબંધ ઝંપે છે. એ સખ્ય-સંક્રિતનો જમાનો છે.

સખ્ય-ભક્તિ અને દાસ્ય-ભક્તિ

અર્જુન અને ભગવાન વચ્ચે સખ્ય-ભક્તિનો સંબંધ હતો. બન્ને બરાબરીને દાવે હળીમળીને કામ કરતા. ભગવાનની પાસે જ્ઞાનનો ભંડાર હતો, અર્જુનનું જ્ઞાન મર્યાદિત હતું. એ પરાક્રમી હતો એમાં શક નથી, છતાં એની શક્તિ મર્યાદિત હતી જ્યારે ભગવાનની શક્તિ અપાર હતી. આમ છતાં બંને વચ્ચે બરાબરીનો એટલે કે સખ્યતાનો સંબંધ હતો. અર્જુનના દિલમાં ભગવાન માટે માન હતું છતાં સંબંધ બરાબરીનો જ હતો. એ પહેલાં એક ઘણો સારો જમાનો હતો. એ હતો દાસ્ય-ભક્તિનો જમાનો. એ જમાનામાં સ્વામી-સેવકની ભાવના હતી. સ્વામી અને સેવકને પરસ્પર પ્રેમ હતો, પણ સ્વામી સેવકને પોષતો અને સેવક સ્વામીની ભક્તિ કરતો. એ હતુમાનનો જમાનો હતો. એણે રામની ભક્તિ કરી તે દાસ્ય-ભક્તિ હતી.

આજે દુનિયામાં સખ્ય-ભક્તિની બૂખ છે. એનો અર્થ એમ નથી કે જે પૂજ્ય પુરુષ છે તેના પ્રત્યે આદરની લાગણી નથી. પણ હવે આદરની સાથે સાથે બરાબરીનો સંબંધ હશે. લડાઈ આવીને ઊભી ત્યારે અર્જુને કૃષ્ણને પૂછ્યું, “તમે મને મદદ કરશો? મારા સારથી બનો અને ઘોડાની દેખભાળ કરો.” તો આમ એણે પોતાના પરમ પૂજ્ય ભગવાનને ઘોડાની સેવાનું કામ સોંપ્યું. આ એમનો મિત્રાચારીનો સંબંધ હતો. હતુમાનના જમાનામાં સમાજરચના એવી હતી કે કેટલાક શક્તિ-શાળી લોકો સ્વામી હતા અને કેટલાક સેવાપરાયણ લોક સેવક હતા. સ્વામી-સેવકને પરસ્પર પ્રેમ હતો, ઝઘડો નહોતો. પણ એ જમાનામાં વિકાસની એક મર્યાદા હતી.

રામચંદ્રજી રાજા રામ હતા; પણ કૃષ્ણ એ રાજા કૃષ્ણ નહોતા, એ તો ગોપાલકૃષ્ણ હતા; એ સૌના દોસ્ત હતા. આજે તો સ્વામી-સેવક વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ હોય તો પણ પૂરતું નથી મનાતું. વચમાં એવો જમાનો પણ આવ્યો કે જ્યારે સ્વામીઓ જીલ્લી નીવડ્યા અને સેવકોના દિલમાં સ્વામી ન આદર ન રહ્યો. આજે પણ સ્વામી-સેવકોના સંબંધ સુધરી શકે, પણ

જમાનો સખ્યભક્તિનો છે. આ જમાનામાં સ્વામી-સેવકનો સંબંધ પૂરતો નથી.

સખ્યાભાવે દાનની માગણી

અને તેથી જ હું દાન માગું છું ત્યારે એમ નથી કહેતો કે આપ “મોટા માણસ છો, સ્વામી છો, અમને દાન કરો, અમે તમારી સેવા બગાડીશું. અમારા પર તમારો ધણો પાડ થશે.” હું તો કહું છું કે “આપણે સૌ ભાઈ ભાઈ છીએ. મને ભાગે પડતું આપો. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે દાન એટલે ‘સમાન વહેંચણી.’ એટલે મને કોઈ સો એકરનો ધણી બે એકર દાનમાં આપે છે તો હું તે નથી લેતો. હું સેવકભાવે માગતો હોત તો તો એ સ્વીકારી લેત, અને બે હાથ જોડત અને એનો મોટા પાડ માનત. પણ આજે હું સખ્યાભાવે માગી રહ્યો છું.”

સખ્યભાવના પાયા પર સમાજરચના

આજની સમાજરચના હવે માત્ર સખ્યભાવ જ સ્વીકારશે. ગુરુ-શિષ્ય પણ એકબીજાના મિત્રો બનશે. બન્ને એક બીજા પર રનેહ રાખશે. ગુરુ શિષ્યને અને શિષ્ય ગુરુને શીખવશે. જેની પાસે જે આપવા જેવું હશે તે સામાને આપશે અને એકબીજાનો ઉપકાર માનશે. આ પ્રમાણેના બરાબરીના સંબંધથી ગુરુ-શિષ્ય, માલિક-મજૂર અને સ્વામી-સેવક રહેશે.

એક જમાનો હતો જ્યારે પત્ની પતિને પતિદેવ માનતી અને પોતાને એમની દાસી માનતી. એ પણ કાંઈ બરાબ જમાનો નહોતો. પણ આજે આપણે એક ડગલું આગળ વધી ચૂક્યાં છીએ. આજની પત્ની પતિવ્રતા બનશે અને પતિ પત્નીવ્રતી. બન્ને એકબીજાને દેવ સમજશે. જેની યોગ્યતા વધારે હશે તેનો આદર જળવાશે. પતિની યોગ્યતા વધારે હશે તો પત્ની માન આપશે અને પત્નીની યોગ્યતા હશે તો પતિ માન આપશે. આમ છતાં બન્નેનો સંબંધ બરાબરીનો જ રહેશે. આને હું ‘સખ્યભક્તિનો જમાનો’ કહું છું.

જમાનાની માંગ પ્રમાણે આપણે સમાજની રચના કરવી પડશે. ત્યાર પછી શું તેનો વિચાર આજે નથી કરતા. માત્ર એટલું સમજી લેવું જરૂરી

છે કે જૂના જમાનાનાં મૂલ્યો. આજે જેમનાં તેમ ટકી શકે તેમ નથી તુલસી-રામાયણના જમાનામાં જે મૂલ્યો હતાં તે આજે નથી રહ્યાં. એ જમાનામાં આદ્ય શ્રેષ્ઠ મનાતો, પણ આજના રામાયણમાં માત્ર આદ્ય જ શ્રેષ્ઠ નહીં મનાય. જ્યાં જ્યાં શ્રેષ્ઠતા હશે ત્યાં ત્યાં એનો આદર થશે, છતાં સંબંધો ખરાબરીના જ રહેશે.

આ જમાનામાં પણ કારખાનાવાળાં અને મજૂરો હશે. જેમાંથી એકેમાં વધારે અક્કલ હશે. પણ તેથી મજૂર એમ ક્યારેક નહીં કહે કે તમે મારા શેઠ ને હું તમારો નોકર. હવે એ સંબંધ નહીં ચાલી શકે, હવે બન્ને ભાગીદાર બનશે. કારખાનાવાળાને એની અક્કલનું મહેનતાણું મળશે, મજૂરને એની શક્તિનું મહેનતાણું મળશે, અને સૌનું મહેનતાણું સરખું હશે. જેની યોગ્યતા વધારે એનો આદર થશે, પણ સૌ એકબીજાના મિત્ર અને સાથી હશે.

આજના જમાનામાં ભાઈ-ભાઈ, ગુરુ-શિષ્ય અને પતિ-પત્નીના સંબંધો નવેસરથી ગોઠવાશે. એમાં એક નવી જ મજા હશે. જૂના જમાનામાં પણ એક મજા હતી પણ આજે એ મજા મરી ગઈ છે. આજે તો પત્ની સાધ્વી હોય તો પણ એની કદર નથી. સંબંધો સડે છે ત્યારે નવા જમાનાની નવી માગણી આવીને ઊભી રહે છે. આજે તો ખુદ રામચંદ્ર પૃથ્વી પર ઊતરી આવે ને રાજા રામ બનવા ચાહે તો તે પણ આપણે મંજૂર નહીં કરીએ. મહાત્મા ગાંધી આવે તો એમને પણ 'રાજા ગાંધી' નહીં બનાવીએ. મહાત્મા ગાંધી જ રાખીશું. જૂના જમાનામાં સારા રાજા પણ પાક્યા, પણ એથી વધારે ખરાબ રાજાઓ પાક્યા, એ જમાનામાં પ્રજાનો વિકાસ અમુક એક હદ સુધી જ થતો હતો, પણ આજે જમાનો આગળ વધી ગયો છે.

જમાનાની સામે કોઈ ટકી શકતું નથી

બદલાયેલા જમાના પ્રમાણે જે ચાલતા નથી તે હાર ખાય છે ને માર પણ ખાય છે. પ્રવાહ વહી જતો હોય તેમાં ન તરીએ તો પણ આગળ ટૂંકા જાય. પણ પ્રવાહની સામે તરવા મથે તો થોડી કસરત થઈ જાય ને આંધ્રી આગળ ન વધી શકે, ગમે એવો મોટો માણસ હશે પણ.

એના પુરાણા દમ્ભ, ઠાઠમાઠ અને રુઆબ ચાલવાના નથી. મારી પાસે એનો દાખલો છે. પરશુરામ કેટલા મહાન હતા ? એની હાક વાગતી. પણ રામચંદ્રનો નવો અવતાર આવ્યો ત્યારે એમણે સમય પારખી જવો જોઈતો હતો કે હવે નવો અવતાર થઈ ચૂક્યો છે. પણ એ ન પારખી શક્યા અને રામ સાથે બાથ બીડી. એમાં એ હાર્યા. પરશુરામ જેવો બળવાન પુરુષ પણ જમાનાની વિરુદ્ધ ટકી ન શક્યો તો ખીજું તો કાણું ટકી જ શકવાનું હતું ? જૂની રીતો સારી પણ હોય તો પણ નવા જમાનામાં એ સારી નથી નીવડતી.

બરાબરીનો પ્રેમ જોઈએ

આજે કાર્યક્ષેત્રો સાથે વાત કરતાં મેં કહ્યું કે ‘મારે છઠ્ઠો ભાગ જોઈએ.’ એનો અર્થ વેરા માણું છું એવો નથી થતો. હું તો એક વિચાર સમજાવું છું કે જમીન, સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધન પર સૌનો સરખો અધિકાર છે. જમાનાની માગણી કોઈ ચોંધે તો લોકો તેને ઉદ્ધત રહે છે. પણ જમાનાની માગણીને ઓળખી શકશો તો માગનારામાં નમ્રતા રહેશે અને નાના મોટાઓનું માન સાચવશે.

લોક દહે છે કે છોટરાં આજકાલ માબાપની આમન્યા નથી જાળવતાં. પણ બાળક તો નાનપણથી જ મા પર પૂરી શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરે છે. મા દહે કે પેલો ચાંદો છે તો બાળક માની લે છે કે એ ચાંદો છે. એ એમ નથી દહેતો કે ‘ઊભી રહે, મને જરા તપાસ કરી લેવા દે કે એ ખરેખર ચાંદો છે કે નહીં.’ આટલાટલી શ્રદ્ધા હોવા છતાં લોક દહે છે કે બાળકો માબાપનું કહ્યું માનતાં નથી. હું તો એમ જ કહીશ કે માતા-પિતા જમાનાને ઓળખતાં નથી. માતા-પિતા બાળકો સાથે બરાબરીનાં સંબંધથી વર્તે અને બરાબરીના સંબંધથી જ એમના પર પ્રેમ રાખે. એમને દુઃખ કરવાને બદલે સલાહ આપે. આતા ન આપે, માર ન મારે. પહેલાં માતા-પિતા બાળકોને મારનાં પણ તે પ્રેમથી મારનાં. આ જમાનામાં એ નહીં ચાલે. હવે તો મા દહેશે કે ‘તને સળ નહીં દે, હું જાને સળ બોમરીય, બૂખી રહીય.’ લોક પૂછે છે કે બાળકને

પણ નહીં મારવાનું ? હું કહું છું કે જે બાળક નાનપણથી જ તમારા પર શ્રદ્ધા રાખે છે એને મારવાનો સવાલ જ આવતો નથી. આજે માત્ર પ્રેમ નહીં ચાલે, બરાબરીનો પ્રેમ આવશે.

જમાનાની માંગ

દરેકની કંઈ ને કંઈ વિશેષતા અને કંઈ ને કંઈ નબળાઈ હોય છે. મજૂરમાં બુદ્ધિ થોડી હશે તો હૃદય વધારે હશે. ગમે તેને માટે જ્ઞાન કુરબાન કરવા તૈયાર થઈ શકે છે. માટે બરાબરીનો પ્રેમ હોવો જોઈએ, માત્ર પ્રેમ પૂરતો નહીં થાય જૂદાનપદમાં જમાનાની માગણી ન હોત તો નાનાંઓ મને જમીન ન આપત અને મોટાંઓમાંથી પણ કેટલાક મને ઠીંગા બતાવત. અને એવા સંજોગોમાં જે લોકો આપત તેમનો મારા પર પાડ ચડત. પણ આજે તો હું દરેક પાસેથી જમીન માગું છું કારણ કે મારે બધાંને કહેવું છે કે તમે લોકો જમીનનાં માલિક નથી ગરીબને ઘેર છૂટો દીકરો આવે તો એને ભાગ નહીં આપે શું ? જરૂર આપે આ રીતે હું બધા પાસેથી માગું છું ને મને ભાગ મળે છે. હવે હું કહું છું કે જેટલા ખેડૂત હોય તેટલા જૂદાનપદો મળવાં જોઈએ કોઈ માણસ જમાનાની માગણી પારખી જાય છે અને એ પ્રમાણે ધર્મ-ભાવના જગાડે છે ત્યારે બધાને એની વાત માનવી પડે છે. આ એક નવો વિચાર છે મેં એ વિચાર મારા ખીરસામાંથી નથી કાઢ્યો, જમાના પાસેથી મેળવ્યો છે. માટે આ વિચાર ફેલાવવાનો ખ્યાલ રાખીને કામ કરો, માત્ર ભૂમિ મેળવનાની દૃષ્ટિથી કામ કરવાનું નથી તમે લોકોને જઈને સમજાવશો કે હવે સખ્યસકિતનો જમાનો આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે તમને કામમાં સફળતા મળશે.

ક્રિયાત્મક, ૧૪-૬-૧૯૫૩

મૌન રાખ્યું હતું. હું તો મનમાં મહાદેવની સ્તુતિ અને વૈદિક-મુક્ત્યું' ચિંતન કરતો ચાલ્યો જતો હતો. એટલે અણુધારી રીતે અમને મારવામાં આવ્યા ત્યારે તો બિલકો અમારો ઉત્સાહ વધ્યો. સાથીદારોએ મને ઘેરી લીધો હતો એટલે મારવાવાળાના પ્રહાર તો એમના પર જ પડતા હતા, આમ છતાં યજ્ઞની શેષ રૂપે મને પણ થોડી પ્રસાદી ચાખવા મળી. જેમનાં ચરણોનો હું દાસ-કહેવાઈ છું એમના (ગાંધીજીના) પર પણ આ જ ધામમાં આ જ રીતે પ્રહાર કરવામાં આવ્યો હતો. મને એ પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. મને પણ એવું જ સદ્બાજ્ય પ્રાપ્ત થયું તેનાથી કંઈક ધન્યતા પણ અનુભવી.

હું પહેલાં જ કહી ચૂક્યો છું કે કોઈને સજ્જ ચાપ એવી મારી ઇચ્છા નથી. પરંતુ સ્વરાજ્યના બંધારણનો છેડચોક લગ થયો છે. નાની નાની સમસ્યાથી એ સુધરી શકે તેમ નથી. મારે ફરી આવું બનવા ન પામે એનો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. આવાં દેવસ્થાનનો કબજો સરકાર લે તો તેમાં કશું ખોટું નહીં થાય. અને કદાચ એનાથી સારી વ્યવસ્થા પણ જળવાશે એમ હું માનું છું. આ મારું પ્રકટ ચિંતન છે, સૂચના નથી.

આ વિજ્ઞાનનો જમાનો છે. દરેક ધર્મ શુદ્ધિની કસોટી પર કસાય છે. આનો ખ્યાલ રાખીને આપણો સમાજ ચાલશે તો સારાં વાનાં થશે. દેવધર, ૨૦-૬-૧૯૫૩

સામ્યયોગનું સમગ્ર દર્શન

: ૧૫ :

બુદ્ધાનયજ્ઞના પાયામાં જે મૂળ વિચાર છે તેનું નામ મેં 'સામ્યયોગ' રાખ્યું છે. આ જ સામ્યયોગના પાયા પર મારે સર્વોદય સમાજ ઉભારવો છે. તમને એ તો ખબર છે જ કે સર્વોદય સમાજ બહુમતીનું નહીં પણ સૌનું હિત વાંછે છે. જે સામ્યયોગના પાયા પર આ વિચાર ખડો છે તે વિષે આજે હું વિસ્તારથી કહીશ. દુનિયામાં ત્રણ વિચારો ચાલે છે. એમાંનો એક છે મૂડીવાદ. આ જૂનો વિચાર છે. એનો દાવો એવો છે કે એ ક્ષમતા-કુશળતા પેદા કરવા મંગિ છે, ખીજો છે લોકશાહી

સમાજવાદનો અને ત્રીજો છે સામ્યવાદ. સામ્યવાદનો દાવો એવો છે કે એ બંધાને જીવનની તમામ જરૂરિયાતો સમાનરૂપે આપવા માંગે છે.

ક્ષમતાવાદી મૂડીવાદ

દુનિયામાં પ્રચલિત ત્રણ વિચારોમાંથી આપણે પહેલાં મૂડીવાદ જોઈએ. મૂડીવાદ ક્ષમતાનો હામી છે. એનું કહેવું એવું છે કે કેટલાકની લાયકાત થોડી હોય છે મારે એમને થોડું મળવું જોઈએ. કેટલાકની લાયકાત વધારે છે એમને વધારે મળવું જોઈએ. એ લોકો યોગ્યતા પ્રમાણે મહેનતાણું ચૂકવીને સમાજમાં ક્ષમતા પેદા કરવા માંગે છે. આનાથી કેટલાનું જીવન ખૂબ જિંદગી ચડી ગયું, પણ કેટલાકનું જીવન તો સાવ નીચે ખાંધમાં ગળંડી પડ્યું છે. મૂડીવાદ પાસે આનો ઈલાજ નથી. એ તો સાફ સાફ કહેજ છે કે નાલાયકો મારે કોઈ ઉગારો નથી, એ તો નાલાયક જ રહે, અને જે લાયક છે એમને દુનિયાનાં સાધન સગવડોનો લાભ મળે. આને જ લીધે આજે દુનિયા દુઃખી છે, અને મૂડીવાદના ટેકદારો પણ થોડા છે. આમ છતાં એ ચાલે છે. પણ એ તો આજ નહીં તો કાલે પણ વટવાનો જ છે.

લોકશાહી સમાજવાદ

લોકશાહીમાં દરેકને એક મત આપવાનો અધિકાર મળે છે. બધું કામ મતની જોરે ચાલે છે. એમાં લઘુમતીનું રક્ષણ થતું નથી. પણ બહુમતીનું ચાય છે. લોકશાહી સમાજવાદનો દાવો છે કે એમાં તમામનું રક્ષણ ચાય છે. પણ એમાંથી પેદા થતી ખૂરાઈઓને સુધારવાનો ઈલાજ સમાજવાદ પાસે નથી. ત્યાં સુધી બહુમતીની દયા પર જ લઘુમતીનું રક્ષણ લટકતું હશે ત્યાં સુધી પૂરો સમાજવાદ આવી ન શકે.

વર્ગ-સંઘર્ષવાદી સામ્યવાદ

સામ્યવાદ કહે છે કે આજનો મોટાંઓનો વર્ગ છે તેને ખતમ કર્યા વિના સમાનતા નહીં સ્થપાય. જેમના હાથમાં સત્તા છે તેમને ખતમ કર્યા વગર અને વર્ગ-સંઘર્ષ વગર ખીજે એકે આરો નથી. એટલે હિંસા કરવી જરૂરી છે, અને એ ધર્મરૂપ છે. આ વિચારથી પણ દુનિયામાં શાંતિ, તો નહીં આવી શકે કેમકે હિંસામાંથી પ્રતિહિંસા-વળતી હિંસા પેદા થાય છે.

આપણી માલિકી માનીએ, છીએ તે ખોટું છે. આપણી પાસે જે કંઈ શક્તિઓ છે તે બધી સેવા માટે છે, વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવા માટે નથી. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ તો પોતાનો સ્વાર્થ સમાજને, ચરણે સમર્પિત કરી દેવામાં જ રહેલો છે. પોતાનો સ્વાર્થ સમાજના સ્વાર્થમાં ભેળવી દેવો અને આખા સમાજના હિત માટે સતત પ્રયત્ન કરવો એ જ આપણો સ્વાર્થ છે. સામ્યયોગમાંથી આ નૈતિક વિશેષતા પેદા થાય છે.

સામ્યયોગની અર્થનીતિ

હવે સામ્યયોગને કારણે આર્થિક ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે ક્રાંતિ થાય છે તે આપણે જોઈએ. આપણી પાસે જે કંઈ શક્તિ છે તેને આપણે આપણી નથી માનતા. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની તમામ શક્તિથી સમાજનું કામ કરે તો તે રાટલાનો હકદાર બને છે. એક આંધળો માણસ આંખ ન હોવા છતાં પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટે તો એ રાટલાનો અધિકારી છે પછી ભલે તે દેખતા માણસ કરતાં એનું કામ ઓછું બીતરતું હોય. ઓછી વધારે શક્તિના પ્રમાણમાં ઓછી વધારે સેવા થઈ શકે. પણ સેવા એ નૈતિક વસ્તુ છે જ્યારે પોપણ એ ભૌતિક વસ્તુ છે. નૈતિક વસ્તુની કીમત ભૌતિક વસ્તુથી આંકી જ ન શકાય. કોઈ માણસ દુબલો હોય એને દસ જ મિનિટની મહેનતથી બીજો બચાવે તો એની દસ મિનિટની સેવાની કીમત રોજ પ્રમાણે ગણી શકાશે ખરી ? મા દીકરાની સેવા કરે છે, દીકરા આપની સેવા કરે છે, પ્રધાન સમાજની સેવા કરે છે. આ બધી સેવાઓની કીમત પૈસાથી આંકી નહીં શકાય. હૃદય રેડીને કામ કેયું હોય તેની કીમત પૈસાથી શી રીતે અંકાય ? પુત્ર માતાને, વિદ્યાર્થી ગુરુને અને ખેડૂત સમાજને જે કંઈ આપે છે એની કીમત આંકી ન શકાય.

નૈતિક મૂલ્યોની જેમ આર્થિક ક્ષેત્રમાં શ્રમનું મૂલ્ય પણ સરખું હોવું જોઈએ. પણ આજે એથી બિલકુલ ચાલે છે. આજે શારીરિક કામ કરતાં બૌદ્ધિક કામની કીમત વધારે ચૂકવાય છે. એની આબરૂ પણ વધારે મનાય છે. પણ આ ભેદ તદ્દન નાપાયાદાર છે. સામ્યયોગનો વિચાર આત્મા પર આધારિત છે તેથી આર્થિક ક્ષેત્રમાં એ કોઈ પણ પ્રકારના ભેદનો સ્વીકાર

કરતો નથી. હા, સેવકની બૃમિકા પ્રમાણે સેવાના પ્રકારમાં ભેદ હોઈ શકે. મા જે સેવા બગાડી શકે તે પુત્ર ન બગાડી શકે. જે સેવા પુત્ર બગાડી શકે તે મા ન બગાડી શકે. સ્વામી જે કરી શકે તે સેવક ન કરી શકે, અને સેવક કરી શકે તે સ્વામી ન કરી શકે. ભાઈ જે સેવા કરી શકે તે બહેન ન કરી શકે અને બહેન જેવી સેવા ભાઈ ન કરી શકે. તો આમ વ્યક્તિભેદ પ્રમાણે સેવાભેદ ભલે હોય પણ સૌની ચિંતા તો સરખી થવી જોઈએ. પાંચ આંગળીમાંથી કોઈ વધારે ઝોણું કામ આપતી હશે છતાં આપણે બધીને સરખી જ માનીએ છીએ. આ રીતે સમાજમાં દરેકની સેવા જુદી જુદી જાતની હોઈ શકે પણ એ બધાનું આર્થિક મૂલ્ય તો સરખું જ હોવું જોઈએ.

સામ્યયોગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નૈતિક મૂલ્યમાં, જેમ ભેદ નથી તેવી જ રીતે આર્થિક મૂલ્યમાં પણ ભેદ ન હોવો જોઈએ. દરેકને વિકાસ કરવાની પૂરી તક મળવી જોઈએ, અને દરેકને શિક્ષણ મારે અવકાશ મળવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની ગ્રંથલુ-શક્તિ પ્રમાણે વિદ્યાગ્રંથલુ કરશે. પણ, અમુક છોકરો ગરીબ છે તેથી અને મારે શિક્ષણની જોગવાઈ નહીં થઈ શકે અને અમુક છોકરો શ્રીમત છે મારે એના શિક્ષણની જોગવાઈ થઈ શકે એવું ન હોવું જોઈએ. જો આપણે એવા ભેદભાવો રાખીશું તો બધાનો વિકાસ નહીં થઈ શકે. સૌને સરખી તક મળે તો પછીથી જેની જેવી, યોગ્યતા તેવા ધંધામાં તે પ્રવેશ કરશે. મજૂરી કરનારને વેતન ઝોણું મળે તો વિકાસ ખોટી રીતનો થવાનો, અને આજે બને છે તેમ અમરતાં જ બીજાં કામો તરફ લોકોને આકર્ષણ રહેવાનું. સરખું વેતન કરી નાખવાથી આ વૃત્તિ રોકાશે.

વિકેન્દ્રીકરણ

આર્થિક ક્ષેત્રમાં આ વિચારનું પરિણામ એ આવશે કે દરેક ગામ સંપૂર્ણ બનશે. અનાજ, કાપડ, ઘી, દૂધ વગેરે પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની બધી સીએ દરેક ગામમાં પેદા થશે અને એ રીતે ગામ સ્વયંપૂર્ણ બનશે. આ પણ પૂણ્ય અને તે પણ પૂર્ણ, અને બંનેની પૂર્ણતામાંથી સમાનતા પેદા થશે પણ આ પણ અપૂર્ણ અને તે પણ અપૂર્ણ રહે તો એની અપૂર્ણતામાંથી

સમાનતા ન જન્મી શકે. મારે પાયાની જરૂરિયાતો ગામમાંથી જ પૂરી પડવી જોઈએ. ભગવાને બધાને પરિપૂર્ણ ધડયાં છે. અક્કલ અને તાકાત વધારે ઝોછી હોય છે, પણ ભગવાનની યોગતા એટલી વિકેન્દ્રિત છે કે તમામનો વિકાસ થઈ શકે છે. હું પણ એવી જ વિકેન્દ્રિત યોગતા માથું છું. આર્થિક ક્ષેત્રમાં સમાનતા નહીં થાય તો જિંચનીચતા બેઠક થશે, પરાવલંબન પેદા થશે અને એક આત્મા ખીજતો ગુલામ બનશે. મારે મારે વિકેન્દ્રિત અર્થ-વ્યવસ્થા જોઈએ છે.

સામ્યયોગની રાજનીતિ અને સમાજનીતિ

રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આ જ પ્રમાણે આપણાં મૂલ્યો બદલાશે. મારે માત્ર શોષણરહિત જ સમાજ નથી જોઈતો, શાસનમુક્ત પણ જોઈએ છે. સામ્યયોગની કલ્પના પ્રમાણે વહીવટ ગામેગામ વહેંચાઈ જશે. ગામે-ગામ પોતાનું રાજ થશે અને કેન્દ્રમાં નામમાત્રની સત્તા રહી જશે. આમ રહેતે રહેતે શાસનમુક્ત સમાજ રચાશે.

સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ જિંચનીચતો ભાવ નહીં રહે. કોઈમાં બાંધણુના ગુણ હોય તેટલા કારણસર એને પોતાની જાતને ખીજાથી-જિંચી માનવાને કોઈ કારણ નથી. એવી જ રીતે ભંગી, અમાર વગેરે પણ નીચ નહીં ગણાય. એમના વગર સમાજનું માડું નભતું નથી.

ક્રાંતિ: નૈતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

સામ્યયોગ આ રીતે નૈતિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પલટો આણવા તાકે છે. એને જ ક્રાંતિ કહે છે. આજકાલ લોકો હિંસાને જ ક્રાંતિ માની બેઠા છે. પરંતુ પાયાની બાબતોમાં ક્રાંતિ ન થાય અને ઉપરહલ્લા ફેરફારને ક્રાંતિ કહીએ તો તે ભૂલ છે. આપણે આપણા નૈતિક જીવનમાં પરિવર્તન કરીએ ત્યારે ક્રાંતિ થાય છે. મારો દાવો છે કે સામ્યયોગ નૈતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન આણે છે કારણ કે એનો શરૂઆતિય આધ્યાત્મિક છે અને જીવનના તમામ પાસાંઓમાં એ ધરમૂળથી ક્રાંતિ કરે છે.

સામ્યયોગની વ્યાપક દષ્ટિ મુજબ જો કોઈ એક જાતના જીવનને જોઈએ તો એક જાતના જીવન છે. શરૂઆતમાં મોહમતોમાંથી જીવન વિચાર સંબંધિત પૂરતો આ વિચાર છે. પણ જીવનમાં શી રીતે? તો કે? એની શરૂઆત જમીનની માલિકી ઓડવાથી કરેલી છે. દાન આપવું એટલે કે કોઈ પર પાડવું ચડાવવાનો નથી. એટલે તો જગમગની તમામ જમીન જગમગોકની અને એ આપણો આપણી વિચાર છે. આગળ ઉપર તો એક પ્રાંતમાં વસતી આગળ હશે અને જમીન થોડી હશે તો તે પ્રાંતના લોક ખીખર પ્રાંતમાં જઈને વસી પણ શકશે. અને એ જ રીતે એક દેશની વસતી ખીખર દેશમાં જઈને વસી શકશે. આખી માનવરતી પૂર્ણ મુક્ત છે. જેને જમીન વસતી હોય ત્યો તે વસી શકે અને જમીન સેવા કરેલી હોય ત્યો કરી શકે. આમ આપણે દુનિયાના ભૌગોલિક વિશ્વનાગરિક બનેલા છીએ. આપણે આર્થિક સામ્ય નિર્ધાર અને રાજકીય બેદલાવ અંતમાં કરવા છે. જમીન થોડી હોય આગળ, જેટલી હોય તેટલી ભગવાનની દીધેલી છે. આપણાથી એના માલિક બની ન બેસાય. હિંદુસ્તાનના ખણી હિંદુસ્તાની અને જમીનના ધણી જમીન લોકો એ વિચાર જ સુલભરેલો છે. છે. તેટલી બધી હવા, છે. તેટલો બધો પ્રકાશ, અને છે તેટલી બધી જ ભૂમિ એ પૂરેપૂરી બધા લોકોની છે. સામ્યયોગની આ જ વ્યાપક દષ્ટિ છે.

બારાહાર, ૨૬-૬-૧૯૫૩

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સંયોગથી સામૂહિક અર્થસાધન ૧૬ :

જો કોઈ એક જાતના જીવનને જોઈએ તો એક જાતના જીવન છે. આપણો દેશ મહાન છે. પણ એ અમરતો જ મહાન નથી અને ગયો એની પાછળ મહાન સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધતા રહેલી છે. જગત પુરુષાર્થને અંતે એ મહાન બન્યો છે. એની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સંદેશ દેશને એક ખૂણેથી ખીખર ખૂણા સુધી પહોંચતો કરાયો છે. એ જમાનામાં તો સંદેશ પહોંચાડવા માટે આગળના જેવા સાધનો નહોતાં, પગપાળા જ ફરી ફરીને ગામે ગામ અને ઘેર ઘેર જઈને પ્રત્યક્ષ મોઢે મોઢે બોલીને જ

કહેવો હોય તે વિચાર કહેવો પડતો, તેના વખતમાં વિચાર વડે સર્વજન સ્ફૂર્તિ, ફેલાઈ અને દેશને ખૂલે ખાંચરે વિચાર પહોંચી ગયો.

ઉત્તર અને દક્ષિણનાં મિલન.

એક જમાનામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત વચ્ચે આજે જે એટલો સંબંધ નહોતો. ઉત્તરમાં બુદ્ધ અને મહાવીર પાંકેયા અને એમનો સંદેશો છેક દક્ષિણમાં પહોંચ્યો. એ બંને પ્રચાર કરતા ચાલ્યા ગયા, પરિણામે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત એક થઈ ગયાં. એમની પણ આગળ વૈદિકાએ પોતાની રીતે એ સંદેશો ફેલાવ્યો હતો. પણ એને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવાનું કામ બુદ્ધ અને મહાવીરે કર્યું. વૈદિક વિચારધારા ઉત્તર ભારતમાંથી નીકળી અને દક્ષિણમાં રામેશ્વરમાં જઈને લગી ગઈ. ત્યાર બાદ દક્ષિણમાંથી વિચારનું એક ખીજું મોજું ઉપડ્યું. અને ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યું. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, માધવ વગેરે પ્રચારક નીકળ્યા. ઉત્તરમાંથી જે સંદેશો દક્ષિણમાં પહોંચ્યો હતો તેમાં પોતાની વિશેષતા હતી તે ઉમેરીને એમણે એને પાછો ઉત્તરમાં પહોંચતો કર્યો. આમ દક્ષિણમાં આત્મજ્ઞાનનો જે વિચાર પહોંચ્યો હતો તેમાં દક્ષિણવાળાઓએ ભક્તિ ઉમેરી અને એને ઉત્તરમાં પહોંચતો કર્યો. આમ વૈચારિક દૃષ્ટિએ ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત એક રાષ્ટ્ર બન્યાં. એમ તો અહીં અનેક પ્રાંતો હતા અને એમાં અનેક રાજ્યો હતાં. પણ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી વિચારનું એક જ રાજ્ય બન્યું અને જનતાને એમાંથી પ્રેરણા મળી. કાશીના લોકો ગંગાનું પાણી ઉપાડી દક્ષિણ પહોંચતા અને ત્યાં ભગવાન રામેશ્વરના મસ્તક ઉપર એનો અભિષેક કરતા. પણ દક્ષિણના લોકો સમુદ્રનું પાણી લઈને ઉત્તર પહોંચતા અને કાશી વિશ્વનાથને એ પાણીનો અભિષેક કરતા. બુદ્ધ અને મહાવીરે ગંગાનું પાણી દક્ષિણ ભારતમાં પહોંચાડ્યું. એવી જ રીતે દક્ષિણ ભારતમાં પણ અત્યંત જ્ઞાનવાન, ભક્તિમાન આચાર્ય, સંતપુરુષો પાડ્યા. અને એમણે આખા ભારતવર્ષમાં ભક્તિમાર્ગ ફેલાવ્યો.

આપણી પ્રાચીન એકતા

કેટલાંક એવું માને છે કે અંગ્રેજોએ આ દેશની એકતા સાધી આપી.

પણ એ ખોટું છે. અંગ્રેજો તો આ દેશના બને તેટલા દુકડા પાડી નાંખવાની તાકમાં જ હમેશાં રહ્યા હતા. એના પરિણામે પાકિસ્તાન શરૂ થયું, બ્રહ્મદેશ શરૂ થયો, અને લંકા શરૂ થયું. ભારતની એકતા તો અહોંના પાયાના વિચાર પર ટકી છે. અંગ્રેજો અને બીજા દેશોના ઇતિહાસકારો એ પામી ગયા હતા કે આખું ભારત એક છે. અને તેથી અહોં મરાઠાઓ અને રજપૂતો વચ્ચે જે લડાઈઓ થયેલી તે બધી 'ઘર-ખાનગી લડાઈ' (સિવિલ વોર) કહેવાઈ. એવી જ લડાઈ યુરોપમાં થાય છે, પણ તેને 'સિવિલ વોર' નથી કહેતા. હિંદુસ્તાનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'સિવિલ વોર' જ હતી, અને છતાં એને અહોં રાષ્ટ્રીય માનતા હતા. ટૂંકમાં, અંગ્રેજો અહોં આવતાં પહેલાં આખો હિંદુસ્તાન એક બની ચૂક્યો હતો. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી વિચારોની આપણે યાદ તો આમ એક. મહાન વિશાળ પ્રયત્ન અને વિચાર-પ્રચારને અંતે હિંદુસ્તાન એક થયો છે.

વિજ્ઞાન વડે વિશ્વવ્યાપી વિચાર-પ્રચાર

હવે એવો સમય આવ્યો છે કે વિચારનાં આંદોલનો એક જ દેશના સીમાડામાં બંધાઈ નહોં રહે. એ હવે પૂર્વથી પશ્ચિમ અને પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહેશે. અહોં ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ અને દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં વિચારો પહોંચ્યા તેની જ રીતે વિજ્ઞાન આજે એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે કે દુનિયાભરના વિચારો ભારતમાં આવશે અને ભારતના વિચારો દુનિયાભરમાં ફેલાશે. જ્યારથી વિજ્ઞાન આવ્યું છે ત્યારથી દેશવ્યાપી આંદોલનોને બદલે વિશ્વવ્યાપી આંદોલનો થવા માંડ્યાં છે. પૂર્વના દેશોમાં વિજ્ઞાન નહોતું, પશ્ચિમમાં એ શરૂ થયું, ત્યાંથી નીકળી એ અહોં પહોંચ્યું. એટલે વિજ્ઞાન વગરના હતા તે વિજ્ઞાનને વશ થાય એ સાવ સાદું હતું. ઉત્તર ભારતમાંથી આત્મજ્ઞાન દક્ષિણમાં પહોંચ્યું અને દક્ષિણ ઉત્તરને વશ થયું, દક્ષિણમાંથી ભક્તિમાર્ગ નીકળ્યો તે ઉત્તર પહોંચ્યો અને ઉત્તર દક્ષિણને વશ થયું. આવી જ રીતે વિજ્ઞાન પશ્ચિમમાંથી જીતીને અહોં આવ્યું અને બીજા દેશો એને વશ થયા. આમ એક દેશનું બીજા દેશ પર આક્રમણ થયું. એમાં કેટલીક અપદાયક ઘટનાઓ બની છતાં સાંખી નજરે જોનાં આપણે એને દુઃખદાયક માનતાં.

સામૂહિક અહિંસાની સ્થાપના

હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ પર પશ્ચિમના વિજ્ઞાનનો રંગ લાગતાં એક નવો વિચાર જન્મ્યો. આપણે એને સામૂહિક અહિંસા કહીએ છીએ. એ હિંદુસ્તાનના આધ્યાત્મિક વિચાર અને પશ્ચિમના વિજ્ઞાનનો સંયોગમાંથી જન્મ્યો છે. આત્માનું દર્શન થતાં આપણાં જીવનમાં વધતો આવે અંશે અહિંસા આવી જ જાય છે. આમ છતાં એ અહિંસા સામૂહિક નહોતી હતી શકી કારણ કે વિજ્ઞાનને લીધે આજે મનુષ્ય એકબીજા સાથે સંકળાયેલો છે તેટલો એ જમાનામાં નહોતો. એટલે એ વખતે અહિંસાના જે કંઈ પ્રયોગ થતા તે વ્યક્તિગત જ થતા. ન્યારે આજે જે કંઈ સંપર્ક થાય છે તે માત્ર વ્યક્તિગત નથી રહેતા, સામાજિક બની જાય છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે અને સમાજ સમાજ વચ્ચે સંપર્ક અને સંઘર્ષ થાય છે.

કહેવાની મતલબ એ કે પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન અને હિંદુસ્તાનનું અધ્યાત્મ એ બેના સંયોગમાંથી સામૂહિક અહિંસા પ્રગટ થઈ અને આપણે અહિંસા વડે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું. હવે પૂર્વનો વારો છે, એણે પશ્ચિમને સામૂહિક અહિંસાનો સંદેશો પહોંચતો કરવાનો છે. મનુ જગવાને કહ્યું છે :

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिष्येण नृपयित्वा सर्वमानवाः ॥

‘હિંદુસ્તાનના શ્રેષ્ઠનો પાસેથી પૃથ્વીના તમામ માનવાને ચારિત્ર્યનું શિક્ષણ મળશે.’ મનુ જગવાનની આ ભવિષ્યવાણી ગાંધીજીના અવિવાદી દ્વારા ગાંધીજીને વ્યક્તિ નથી માનતો, વિગારના પ્રતિનિધિ માનું છું. એક જમાના સારું અત્યંત જડરી એવો કોઈ વિચાર હોય, અને એવા વિચારનો પ્રચાર કરવામાં જે કોઈ પુરુષ નિમિત્ત બને તે પુરુષ નથી હોતા. પણ નીતિમાન વિચારક હોય છે. પશ્ચિમમાં આવી અનેક વૈજ્ઞાનિકો પાંખ્યા ન્યૂટનથી માંડીને પાર્સલ સુધીના વૈજ્ઞાનિકોની એક મોટી પરંપરા જ ચાલી. પ્રાચીન કાળમાં સતોત્રી પરંપરા ચાલી હતી તેમ આધુનિક કાળમાં વૈજ્ઞાનિક મહાપુરુષોની પરંપરા ચાલી.

વિજ્ઞાનમાથી સર્જિત અને વિધિતિઓનો જન્મ

પ્રકૃતિમાથી સર્જિત અને વિધિતિ પેદા થાય છે વિધિતિ પેદા થાય તે જોતા કામો થાય છે અને સર્જિત પેદા થાય તે સારા કામો અને છે પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિકોના કાળુમા ગઈ તેથી કેટલાક સારા કામો થયા પતિયા ઓની સેવા કરવાનું આપણે વૈજ્ઞાનિક યુગ પહેલા વિચારી શકતા હતા ખરા ? પણ ખ્રિસ્તીઓએ એ કામ ઉપાડ્યું એ વિજ્ઞાનનું જે પરિણામ છે - ખ્રિસ્તી લોકો હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન અને આફ્રિકા ગયા ત્યાં એમણે વિજ્ઞાનની મદદથી કે જેમણે અનેક સેવાકાર્યો થયા એના ગુણગાન કર્યા વિના છૂટકો નથી વિજ્ઞાનની મારફતે જે સર્જિત પ્રગતિ તેમાથી આજુ પશિણામ આવ્યું રાજમહારાજ અને લડવૈયાઓ મારફતે વિજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો તેમા એક દેશ બીજા દેશ પર ચડી બેસે, એને ગુલામ બનાવે વગેરે જોતા કામો થયા, એ વિજ્ઞાનની વિધિતિ લેખાશે મૂળ પ્રકૃતિમાથી કેટલીક સર્જિત તો કેટલીક વિધિતિ પેદા થાય છે અને પછી એ સર્જિતનું સુખ-દુઃખ અથવા પાપ-પુણ્ય બને છે તમે જોશો તો ખમર પડશે કે દક્ષિણમાથી જે સદ-વિચારો હિંદુસ્તાનમા ફેલાયા તેની સાથે માથે કેટલાક જુલમો પણ થયો હતા વિજ્ઞાનમા પણ એમ જ બન્યું

પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી ભૂદાનયજ્ઞ

હિંદુસ્તાનમા જે દરેક દેશ આપી થયું તે જ આજે વિશ્વેવ્યાપી બનવા માંથી રહ્યું છે ભૂવમાથી સામૂહિક અહિંસાનો વિચાર પશ્ચિમમા જન્મેનો આરંભ તો આપણે અહિંસાથી સ્વેચ્છાન્ય પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારથી જ થઈ ગયો છે - ભૂદાનયજ્ઞમા કનૂસો પણ દાન દઈ રહ્યા છે એ કઈ વિનોદનો પ્રતાપ નથી એ તો વિજ્ઞાનને દારણે પેદા થયેનો એક મહાન વિચાર છે । હુ તો એને ઇશ્વરની ઇચ્છા જ સમજું છું બોગપરાયણ અને લોભી લોકો પણ દેવતાની સખ્યામા ત્યાગતો સ દેશો સાક્ષાત્ આવી છે એનો અર્થ એ થયો કે પરમાત્મા જ ચેતનનું જડ અને જડનું ચેતન શ્રી છે વિનોદાત્મી એ જ્ઞાન સાક દેખાઈ રહ્યું છે

તે વખતે માત્ર વીસ હજાર એકર જમીન મળી હતી તે દિનસં પહેલવહેલું મેળાહેર કર્યું કે મારે પાંચ કરોડ એકર જમીન મેળવવી છે. આજે બે વર્ષને અંતે તમે જુઓ છો કે વીસ હજારતા વીસ લાખ થઈ ગયા છે, એટલે સોગણી થઈ ગઈ છે એ દિનમે લોકો લેખા માડતા કે ‘આમ તો આને પૂરું થતા પાંચસો વર્ષ નીકળી જશે’ પણ હવે જે હિસાબ માડવા એસે તો એ જ લોકો કહેશે કે પાંચસો વર્ષો, પાંચ વર્ષમાં આ પૂરું થશે જે ગણિત પહેલા પાંચસો વર્ષ બતાવતું હતું તેયે ખોટું છે અને આજે હવે પાંચ વર્ષ બતાવે છે તેયે ખોટું છે. એ માણસનું બનાવેલું ગણિત છે, અને આ કામ તો ઈશ્વરીય ગણિતથી આવે છે. આમા તો તમે જોશો કે કંઈસે મોટા મોટા દાનેશ્વરી થશે અને બીજાં મોટા બહાદુરીના કામો કરશે કારણ કે પરમેશ્વરે જડને ચેતન બનાવે છે.

આમ આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનેના સ યોગથી જે જ્યોતિ પ્રગળી તેની પ્રકાશ દુનિયાભરમા ફેલાય એવી ઇચ્છા ભગવાનને મોકળી ચૂકી છે. નહીં તો પડિત નેહરુ તો એવા કેણુ હતા કે કારિયાની શાંતિ માટે એ બોલે, એમની વાત સાંભળાય અને ત્યાં ‘શાંતિ સ્થપાય’ ભગવાને જ આપણને અહિંસા મારફતે સ્વતંત્રતા અપાવી એણે જ નબળાને સમજાવ્યો. કાલે તો આ નાટક ભજવવા પૂરતા જ એણે સમજાવ્યો બનાવ્યા હશે, પણ સમજાવ્યો એ તો ખરું! જે લોકોનાં મનમા દેવ હતો એવાઓએ હસતે મોકે લાડીઓ ખાધી, અને ઝોઝનમાંથી બહાર નહોતી આવતી એવું ઠેકાણું સીઓ દારૂની દુકાને પિકેટિંગ કરવા બિંભી આવું આવું આપણી આખોએ ભાંજ્યું. એ હિંદુસ્તાનની તાકાત નથી, એ બધી ભગવાનની જ ઇચ્છા હતી આ બૂદ્ધિમત્ત પ્રણુ એતું જ કાર્ય છે.

‘પરમેશ્વરની લીલા’

કોમ્યુનિસ્ટો મને પૂછે છે, ‘આપ જન્માર્માં કદી નથી બન્યું’ તે શું હવે બનનાનું છે? હું એમને કહું છું કે મહેલા કદી નથી બન્યું. તેથી જ હવે બનનાનું છે. હું તમને જાતી મેકીને કહી શકું કે વિનેશ્વરી આજ સુધી નથી મર્યા જતાં તે અવશ્ય મરવાનો છે. ધનિકાસમાં નથી બન્યું તે બહુ

ભગવાનના એકાનિનિત માત્ર તરીકે આ કામમાં પડ્યો છું. મને જે તમારા લેકિનો સહકાર નહીં મળે તો મારાથી તો કશું જ નથી બનવાનું.

એકતાનો કીમિયો

કહેવાય છે કે વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમે વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીતાં. બૂદ્ધાનયસમાં પણ આજે જુદા જુદાં પક્ષોવાળાં એક સાથે કામ કરવા મંડ્યાં છે. તામિલનાડમાં જયપ્રકાશ નારાયણ અને ત્યાંની કોંગ્રેસ કમિટીના અધ્યક્ષ કામરાજ નાડર પંદર દિવસ સુધી સાથે ફર્યા અને બન્નેએ એક જ મંત્ર પર ભાષણો કર્યાં. બૂદ્ધને એ બન્નેને એક ઓવારે પાણી પાયાં. બૂદ્ધાનયસની ખૂબી જ એ છે, એ વાઘને અહિંસા અને ગાયને શૌર્યના પાઠ શીખવે છે. આ કામમાં સાથે રહેવાનો-એકતાનો કીમિયો છે. તેથી તો મેં કશું કે યુગધર્મ કામ કરી રહ્યો છે. તમારા બધાના ચહેરા જોટલા સ્પષ્ટ રીતે હું જોઈ શકું છું તેટલી જ સ્પષ્ટ રીતે મને આ કામનું ભવિષ્ય દેખાઈ રહ્યું છે. પશ્ચિમથી વિજ્ઞાન આવ્યું, અને હવે પૂર્વમાંથી સામૂહિક અહિંસા ત્યાં જવાની છે. આ વાતમાં મને તકલાર પણ શંકા નથી, ભલે ને એમ ચતાં સેંકડો વર્ષ લાગી જાય.

આપણે તો ભગવાનનાં હથિયાર બનવાનું છે. આપણું રાષ્ટ્રગીત લખનાર કોણ હતા? એકે તદ્દન અદ્દના માણસ હતાં. એમને પોતાનામાં કોઈ પ્રતિભા છે એવું નહોતું લાગતું. પણ ભગવાને એવા સામાન્ય માણસને નિમિત્ત બનાવ્યા અને એમની પાસે ધ્વજ-ગીતમાં 'વિશ્વવિજય કરકે દિખલાયે', તળ હોવે પ્રણુ પૂર્ણ હમારા' એવા મહાન શબ્દો દડાવ્યા. વિશ્વ-વિજય એટલે શું? બીજાઓને શુભામ બનાવવા એ આપણો હેતુ નથી. ભૂતકાળમાં આપણે ત્યાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો થયાં, આપણે ત્યાં મોટી બળવાન સેનાઓ પણ હતી છતાં આપણે બીજા દેશો પર આક્રમણ નથી કર્યું એની સાખ ઇતિહાસ પૂરે છે. એટલે 'વિશ્વ-વિજય'નો અર્થ એટલો જ કે આખી દુનિયામાં આપણા વિચાર ફેલાય, આપણો સદ્ભાવ, આપણી શુભ કામનાઓ સર્વત્ર ફેલાય; ત્યારે જ આપણી પ્રતિજ્ઞા પાર પડશે, ત્યારે જ આપણને સાચું સ્વરાજ્ય મળશે.

બાગેશપુર, ૫-૧૦-૧૯૫૩.

યુગના મુખ્ય ગુણો : નિર્ભયતા, સમતા અને સમાજ-નિષ્ઠા

: ૧૭ :

વિચારનો પ્રચાર ક્યારે થાય ? માણસ એનો અમલ કરે ત્યારે. માણસ આચરણની કસોટી પર વિચારને એક વાર કસી લે છે પછી વાણી તો નિમિત્તમાત્ર બની જાય છે, અને આચરણ મારફતે જ વિચાર ફેલાય છે. એટલે બચપણમાં જ્યારથી મેં સાર્વજનિક સેવાકાર્ય ઉપાડ્યું ત્યારથી લગાતાર બત્રીસ વર્ષ સુધી ચિંતન કરતો રહ્યો છું અને વિચારોને આચરણની કસોટી પર કસતો રહ્યો છું. આજે બાપુ જીવતા હોત તો આજ પણ મારું એ કામ ચાલુ જ હોત. પણ એ ન હોવાને કારણે મારે બહાર નીકળવું પડ્યું, અને અનુભવોથી જે વિચારમાં નિષ્ઠા બેસી હતી, જે વિચારોને મેં કસીને પારખી લીધા હતા તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો છું. જૂદાનયસ તો એક બહાનું છે. એ તો આજના જમાનાનો સવાલ છે, યુગધર્મ છે. એ સવાલ ઉપાડી લઈને વિચારનું સંશોધન કરવા બેસીએ છીએ તો જ એ હૃદયના ઊંડાણ સુધી પહોંચે છે. પણ જે યુગધર્મથી જોડાતા વિચારનું સંશોધન કરવા બેસીએ તો પછી એ ચોગીની પ્રયોગશાળા બની જાય છે. એમાંથી ખૂબ ઊંડા વિચાર નીકળે એમ બને. પણ એ રીતે ચોગીની પ્રયોગશાળામાંથી નીકળેલા વિચારનું બહુ તો શાસ્ત્ર લખાય પણ એ વિચાર તત્કાલ સમાજમાં ફેલાઈ તો ન જ શકે. એ તો જે વિચાર પ્રયોગશાળામાં કસાઈ ચૂક્યો હશે અને જમાનાની માંગને અનુરૂપ હશે તે જ વિચાર સમાજમાં ફેલાવાનો છે. ફેલાવાનો સાર એ કે વિચાર કાર્ય-સાધક હોવો જોઈએ. આવો કાર્ય-સાધક વિચારો જ્યારે દુનિયાની સામે મૂકીએ છીએ ત્યારે મૂકનારો તો નિમિત્તમાત્ર હોય છે, એની કશી કીમત નથી હોતી.

આવો વિચાર લોકોને સહેલાઈથી ગળે જીનરી જાય છે. જિનાજામાં તપેલી જમીન જેમ વરસાદની રાહ જોતી હોય છે તે વરસાદ વરસનાં સાથે એને ચૂસી લે છે તેવી જ રીતે યુગ અનુસારનો યુગપ્રવર્તક અને કાર્યસાધક એવો વિચાર જનતાની સામે રજૂ થાય છે ત્યારે જનતા ખોટી વિમાસણમાં નથી પડી જતી, એ તો જોડતી એને સાંભળવાને ઉત્સુક હોય છે. આજે

યુગના મુખ્ય ગુણો : નિર્ભયતા, સમતા અને સમાજ-નિષ્ઠા

હિંદુસ્તાનમાં ગમે ત્યાં જવ, એક જ ફરિયાદ કાને પડે છે, “આપણું નૈતિક અધઃપતન થઈ રહ્યું છે, લોક વાસનામાં સખડી રહ્યાં છે ! આ નિંદા પરનિંદા નથી, આત્મનિંદા છે. પોતાની જાતને આવ ભોગ-વિલાસી માનનારો સમાજ પણ ત્યાગનો સંદેશો સાંભળવા ઉત્સુક છે. લોકો હજારોની સખ્યામાં આવે છે અને સંદેશો સાંભળે છે. કોઈ તરસ્યો એકાગ્ર થઈને પાણી ગટગટાવે છે તેમ ભોગી લોકો પણ એકાગ્ર થઈને ત્યાગનો સંદેશો સાંભળે છે કારણ કે એ વિના એમની પ્રગતિ અટકી પડી છે. હવે ભોગી લોકોને પણ એ સમજાઈ ગયું છે કે ભોગની સાથે સાથે ત્યાગ ચાલશે ત્યારે જ ભોગ ભોગવી શકાવાના છે. એટલે મારા જેવો કોઈ યોગી ત્યાગનો સંદેશો આપવા આવે છે ત્યારે લોકો એમનો પાડ માને છે.

આપણે આત્મા છીએ

આદિ કાળથી આજ સુધી માનવસમાજ વિકાસ કરતો આવ્યો છે. યુગની આવશ્યકતા પ્રમાણે એ એક પછી એક ગુણનું ચિંતન અને વિકાસ કરતો આવ્યો છે. આત્મામાં અસંખ્ય ગુણો છે. આલસામાંના તારાઓ ગણી શકાય કે માટીના કણો ગણી શકાય તો આત્માના ગુણોની ગણતરી કરી શકાય. આવા અનંત ગુણોથી ભરેલો આત્મા આપણાથી અજાનો નથી. એ આપણી તદ્દન નજીક છે. અનુભવીઓ તો કહે છે કે આપણે આત્મા જ છીએ, એટલે એનાથી આથે કે પાસે હોવાનો સવાલ જ નથી રહેતો. શરીર, મન કે ઇન્દ્રિયો આપણાથી છેટાં પડે છે; શરીર નખખું પડે છે ત્યારે માથુસને ખખર પડે છે કે શરીર નખખું પડ્યું. એટલે એ શરીરની કમજોરીને પારખનારો પોતે તો કમજોર નથી, એ એનાથી જુદો છે એ સ્પષ્ટ છે. ઘર ખખડી ગયું હોય તેની પરખ ધરને નથી પડતી, એને પારખનારો ધરથી જુદો હોય છે તેવી જ રીતે શરીર, મન અને શુદ્ધિથી આપણે સર્વથા અલગ છીએ.

કેટલીયે રાતે સૂતા નથીએ છીએ, મજેની રૂ-ભરેલી અધમથુની તળાઈ ને બધાં સાધનો લાગર હોય તોયે કંડકો સુધી જાંઘ આવતી નથી. તો વિચાર પડે એવી વાત છે કે આ જાંઘ ઝંખનારો તે કોણ છે અને જાંઘ

આવવા ન દેનારો તે કાણુ છે ? અંદરની વાસનાઓ માનતી નથી અને બંધ આવવા દેતી નથી. તેથી જ આત્મા એ મન અને બુદ્ધિથી વેગળું એવું કંઈક છે. એ જો મન અથવા બુદ્ધિ હોત અને એ બંધ અંખતો હોત તો તે તરત જ બંધ આવી જાત. પણ છે એમ કે બંધનો અંખનારો હું જુદો છું અને બંધ ન આવવા દેનારી બુદ્ધિ જુદી છે. આટલા પરથી સાદું સમજાશે કે મન, બુદ્ધિ અને ધર્મિયો આપણાથી જુદાં છે, પણ આત્મા જુદો નથી.

દરેક યુગમાં જુદા જુદા ગુણોની પ્રધાનતા

તમે જાણો છો કે પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્ર આખો હોય છે, આઠમે અડધો હોય છે તે ખીજને દિવસે કાર જેટલો હોય છે. દરેક રાતનો ચંદ્ર જુદો જુદો હોય છે. દરેક ચંદ્રની પોતાની એક વિશેષતા હોય છે અને એની ખાસિયત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તેવી જ રીતે આત્માના અનંત ગુણો છે તેમાંથી જુદા જુદા જમાનામાં જુદા જુદા ગુણ આકર્ષણ કરે છે અને સમાજ એનો અમલ કરે છે.

એક જમાનામાં લોકોએ સ્વચ્છતાને ધર્મ માન્યો. સ્વચ્છતાને એમણે પરમ ગુણ માન્યો અને એનો પ્રયોગ કરવા મંડ્યા. વળી એક જમાનામાં લોકોએ કામ-નિયમન કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને એમાંથી વિવાહ-સંસ્થા બની કરી. એ જમાનામાં વિવાહ-સંસ્થા કેવી હોવી જોઈએ એની જ ચર્ચા ચાલી. હિંદુ ધર્મમાં વિવાહના આઠ વિધિઓ હોવાનું કહેવાય છે. આમાંથી એક વિધિ પસંદ કરવામાં આવ્યો. દૂંકમાં સમાજને કામ-નિયમન કરવાની જરૂર લાગી અને સમાજે એ તરફ ધ્યાન આપ્યું. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આપણે સાંભળીએ છીએ કે એક રાત્રી ખીજની રાણીને ઉપાડી જતો. 'પણ હવે આજે એવું સાંભળવા મળતું નથી. એટલે કે આપણે થોડુંક કામ-નિયમન શીખી લીધું' છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે પૂરેપૂરાં કામ-વિરક્ત થઈ ગયા છીએ, પણ એ કંઈક ઘટ્યો તો જરૂર છે, આપણને એની ચાવી હાથ લાગી છે. જૂનાં મહાકાવ્યોમાં પણ દ્રીપદીનું દરણ જેવો વિષય કાવ્યનું અધ્યખિન્દુ બનતો, પણ આજે એવી ઇચ્છા આપણને નથી.

આ યુગના ત્રણ ગુણ

આમ સમાજે સ્વચ્છતા અને કામ-નિયમન માટે પ્રયત્નો કર્યા. એમાંથી કેટલીક સારી અને નરસી રહિયો ચાલુ થઈ. મેં આગળ તમને કહ્યું કે જુદા જુદા જમાનામાં જુદા જુદા ગુણોની મહત્તા હોય છે. એક એક ગુણનું નામ દેતા જઈશું તો તે આદરણીય લાગશે કારણ કે ગુણ માત્ર આદરણીય હોય છે. પણ સમાજ જે ગુણનો અમલ કરવા ઉત્સુક હોય તે ગુણ તે જમાનાનો રાજા હોય છે. મારું જે કંઈ અધ્યયન થયું છે તે પરથી હું એવા નિર્ણય પર પહોંચ્યો છું કે આજે ત્રણ ગુણોની જરૂર છે : (૧) નિર્ભયતા, (૨) સમતા અને (૩) સમાજ-નિષ્ઠા. મનુષ્યને આજે આ ત્રણ ગુણોની ખૂબ જ જરૂર લાગે છે. એનાં બધાં વલખાં આને જ માટે છે.

નિર્ભયતાનો આધાર શસ્ત્રાસ્ત્રો પર નથી

અણુબોમ્બના આવવાથી દુનિયા ગભરાવા માંડી છે. દેશના દેશ એનાથી કાંપે છે. અમેરિકા જેટલો સમૃદ્ધ દેશ લાગ્યે જ બીજો હશે, પણ એ આખોયે રશિયાથી બીજો છે. આખા સમાજ પર ડર છવાયેલો છે. એવી જ રીતે રશિયાને અમેરિકાનો, અને પાકિસ્તાનને હિંદુસ્તાનનો ડર છે. આમ એક માણસ બીજા માણસથી બીતો હોય એટલું જ નથી, આખા સમાજના સમાજ એક બીજાથી બીજો છે અને સંહાર કરવાનાં સાધનોની શોધખોળ ચલાવે છે. એક ઠેકાણે બહેનોએ પૂછ્યું કે, “અમે લાડી પકડીએ તો તમારો શો અભિપ્રાય છે?” મેં જવાબ આપ્યો, “હું હથિયારમાં તો નથી માનતો, છતાં જો હાથમાં હથિયાર ધારણ કરવાંથી તમારી બીક ઘટતી હોય તો હું કહીશ કે જરૂર રાખો.”

કહે છે કે ‘હિંદુસ્તાન જેવા આખા દેશને અંગ્રેજોએ નિઃશસ્ત્ર કરી નાંખ્યો અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનીઓના દિલ ડરી ગયાં. પણ મારું પૂછવું એ છે કે હથિયાર ન હોય તેટલાથી જ બીક લાગતી હોય તો, પછી જો હથિયારે અમેરિકા શાનું બીજો છે? આખું અમેરિકા આધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સુસજ્જ છે અને છતાંય ડર છે! દુકામાં ડર તો મનમાં વસે છે. મનમાં ડર હોય અને હાથમાં હથિયાર હોય તો એ હથિયાર

પોતાને નહીં પણ સામાવાળાને જ ખપ લાગવાનું. એક માણસ રાતે બંદૂક પડખામાં લઈને સૂતો હતો. રાતે ચોર આવ્યા. પેલો બીકતો માર્યો થીજીને કોકકું. થઈ ગયો કે જીલ જ હાલે નહીં. અને બોલાયું ત્યારે ગલરાટમાં 'ચોર ચોર'ની બૂમ પાડવાને બદલે 'બંદૂક બંદૂક'ની રાડ પડી ગઈ. ચોરે એની બંદૂક આંચકી લીધી. પેલાથી બંદૂકનો ઉપયોગ ન થયો.

લાડી કે બંદૂક રાખવાથી ઘડીવાર શાંતિ થયેલી લાગશે. પણ પેલો એનાથી સવાથી લાંબી લાડી લઈ આવ્યો કે ફરી એ જ બીક ! લોક કહે છે કે સિંહ બહાદુર હોય છે ને બિલાડી બીકણુ. પણ ઉદરની સામે બિલ્લીખાઈ બહાદુર બને છે જ્યારે બંદૂકની સામે સિંહ બીકણુ બની જાય છે. સિંહની નિર્ભયતા એના દાંત અને તખ ઉપર છે. એમ જેમની નિર્ભયતા શસ્ત્રો પર છે તે કોઈ કાળે પૂરેપૂરો નિર્ભય બની શકવાનો નથી. હા, એ બીજાને નિર્ભય બનાવવાનાં ફાંફાં મારતો હોય છે ખરો !

મારી પાસે એક અમેરિકન લાઈ આવ્યા હતા. એમણે પૂછ્યું, 'તમે અમેરિકાને શું સલાહ આપો છો ?' મેં કહ્યું, 'હું અમેરિકાને શી સલાહ આપું ?' મારી એવી કોઈ લાયકાત નથી. મારા દેશને હજી સલાહ આપી શકું ખરો. છતાં તમે પૂછો જ છો તો કહું. તમે ઢગવાખંધ હથિયારો બનાવો છો અને કહો છો કે એનાથી બેકારી ટળે છે. એટલે તમે હથિયાર ન બનાવો એમ તો નહીં કહું. જલદું એમ જ કહીશ કે ખૂબ જોરથી શસ્ત્રો બનાવો જેથી બંધાને રાજી મળે. પણ એટલો ખ્યાલ રાખજો કે પછે રશિયા પણ બેકારી ઘટાડવા હથિયારો ખડકી રહ્યું છે. પછી જતે દહાડે બંને સામસામા બાખડશે. એ તમારાં વિમાનોને તોડી પાડશે અને તમે એમનાં વિમાનો તોડી પાડશો. એ તમારાં વહાણ કુબાડી, તમે એમનાં કુબાડશે. પણ આમ સામસામાનાં જતણને કુબાડવાને બદલે એક દિસ-નાનાલને દહાડે તમે જતે જ પોતાનાં વહાણો કુબાડો ! આમ કરશો તો મીને રાંઠ પણ મળશે અને શાંતિ પણ જગ્યાગી. આપણાં વહાણ એ કુબાડે અને આપણે એમનાં એવું પરખવાવખી ન ન શા સારું !'

આ બધા હથિયારોના ગંજ ખડકાયે જાય છે તેનો મને જરાયે ડર નથી લાગતો. હું તો કહું છું કે લડવું હોય એટલું લડો. લડાઈઓ નાની નાની થાય તેમાં અહિંસાનો વારો આવતો નથી. હવે તો વિશ્વયુદ્ધો જ થશે. માણસ હથિયારોથી નિર્ભય થવા ફાંફાં મારશે અને છેવટ જતે. એને સમજાઈ જશે કે હથિયારોથી નિર્ભય નથી બનાવું. અને ત્યારે એ હથિયારો ફેંકી દઈને નિર્ભય બની જશે.

પ્રાચીન રાજ્ય-શાસ્ત્રમાં એક અગત્યનો શબ્દ મળે છે. રાજ્યમાં શું શું હોવું જોઈએ ? એનો જવાબ આપતાં કહે છે કે રાજ્યમાં બધાંને ‘અભય’ હોવો જોઈએ. એટલે બધાં નિર્ભયતા અનુભવે. દરેકને એમ લાગવું જોઈએ કે મને અન્યાય થઈ જ નહીં શકે, અને થયો તો પણ મારે પક્ષે ધર્મ છે, ન્યાય છે, મારે ખીવાતું કોઈ જ કારણ નથી. જે દેશમાં નિર્ભયતા હશે તે દેશમાં સ્વરાજ છે એમ કહેવાશે.

ચેતન માટે પ્રત્યેકની આવશ્યકતા

એક જમાનામાં ‘અંગ્રેજોનું રાજ્ય’ કહેવાતું. હવે ‘દિલ્હીનું રાજ્ય’ કહેવાય છે. પણ સ્વરાજ્ય ક્યારે કહેવાશે ? જ્યારે દરેક જણ કહેશે કે ‘મારું’ રાજ્ય છે ત્યારે. દુનિયા આ જ વસ્તુ ઝંખે છે. આજે દુનિયાના ધડતરના પ્રવાસો થાય છે તે બધા એને નિર્ભય બનાવવા માટે જ છે. દુનિયા જ્યારે નિર્ભય બનશે ત્યારે જ એના દિલને હારા થશે અને આ બધી તાણુંતાણી ટળશે. પણ એક તાણુંતાણી જશે તો ખીજી આવશે. એક વાર શાંતિ થઈ એટલે સદાકાળની શાંતિ એવું કદી નથી બનતું. પરમેશ્વરની એ જ ઇચ્છા છે કે માણસ સતત ચિંતનશીલ-વિચારતો રહે. તેથી તો માણસની સામે નવા નવા સવાલો આવતા જાય છે અને એના માટે એને નવાં નવાં આંદોલનો કરવાં પડે છે. નવા નવા સવાલો ખડા થવા એ જ માણસની ચેતનતાનું લક્ષણ છે. બધા સવાલો પરવારી જાય તો સમજવું માણસ ચેતન મટીને જડ થઈ ગયો છે. જડ પથરાને કોઈ સવાલ નથી હોતા. પણ માણસ ચેતન છે અને તેથી એની સામે હમેશાં સવાલો આવતા જ રહેવાના. આજે માનવને નિર્ભયતાની જરૂર છે.

આજે સૌને સમતાની ભૂખ લાગી છે

ખીજે જરૂરી ગુણ છે તે સમતા. એક જમાનામાં સમાજે શુભ દાનતથી જુદા જુદા વર્ણો પાડ્યા હતા. દરેકને પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે તાલીમ મળે એવી વ્યવસ્થા હતી. એ જમાનામાં લોકો બરાબર રીતે વિચારતા નહોતા એ જાણીને આપણને આજે દુઃખ થાય છે. પણ એવું નથી એ જમાનામાં માણસના ગુણોની યોગ્યતાનો વિચાર થયો હતો. એ લોકોએ જોયું કે મૂર્ખને શિક્ષણની જરૂર નથી. એને તો સીધો કામ પર ચઢાવીશું તો એને કામ પણ આવડશે અને કામ થશે પણ ખરું. પણ જો એને વધારે બુદ્ધિના કામમાં જોડીશું તો એ કામ પણ નહીં થાય અને પછી એ માણસ મહેનતનું કામ પણ નહીં કરી શકે. એટલે જ કામ વહેંચી નાંખ્યું : કોઈકને માથે રાજ્ય ચલાવવાનો ભાર નાંખ્યો તો વળી કોઈકને દેશનું રક્ષણ કરવાનું સોંપ્યું. કેટલાકને વેપાર સોંપ્યો તો વળી કેટલાકને મહેનત-મજૂરીનું કામ સોંપ્યું. શક્તિને લાગ્યે ત્રણ વર્ણોની સેવા કરવાનું આવ્યું. આજે આપણને લાગે છે કે એમની દાનત સાફ નહોતી, પણ ખરી રીતે એમ નહોતું. આમ છતાં વખત જતો વિષમતા વધી પડી. લોકો વિચારમાં પડ્યા અને એમણે જોયું કે યોગ્યતા તો બધાની વધી શકે. વિજ્ઞાન નહોતું એ જમાનામાં, વર્ણો પાડવા પડ્યા. પણ વિજ્ઞાન આવ્યું ત્યારથી લોકને સમજાય છે કે દરેક મનુષ્યનો વિકાસ બરાબર થઈ શકે છે, એને માટે વર્ણો પાડવાની જરૂર નથી.

આજના જમાનામાં સાધારણમાં સાધારણ માણસ પણ સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ રાખે છે. દરેક જણ સરખી સ્વચ્છતા જળવે છે એમ તો ન કહી શકાય, છતાં જૂના જમાનામાં જળવાતી એથી વધારે સ્વચ્છતા જળવાય છે. એ જમાનામાં આજનાં જેટલાં સ્વચ્છતાનાં સાધનો નહોતાં. એ લોકો ઘી બાળીને હવા શુદ્ધ કરતા. પણ આજે એવું નથી. આજે સ્વચ્છતાનાં સાધનો મહેલાઈથી મળી શકે છે. પટેલાંના જમાનામાં ભંગીવાસ જુદો રહેતો અને બાહ્યજનો મહેલાઈને જુદો રહેતો એનું કારણ એ કે એમની પામે સ્વચ્છતાનાં સાધનો નહોતાં પણ આજે તો વિજ્ઞાન આગળ વધી ગયું અને હવે એવા મેદાની જરૂર નથી. આજે વિજ્ઞાનના વિકાસને કારણે

આપણે જે ઓપધીઓનું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ તેનું, જ્ઞાન એ જમાનામાં નહોતું. આમ એમના સમયના સવાલો અને આપણા સમયના સવાલો જુદા જુદા છે.

તમને ખીજે દાખલો આપું. જૂના જમાનામાં નિયમ હતો કે બ્રાહ્મણો જ વેદ શીખી શકે, ખીજા લોકો નહીં. આવું શા સારુ? એટલાં સારું કે એ જમાનામાં જાપખાનું નહોતું. વેદ ફક્ત મોઢે કરવા પડતા. બધાને સરખા ઉચ્ચાર કરતાં ન આવડે અને તેથી એમ અને કે વેદ બગડે, એનો અનર્થ થાય. તેથી એમણે નિયમ બનાવ્યો કે અમુક જ વર્ગ વેદ શીખે, એમાં એમની કોઈ ખોટી દાનત નહોતી. પણ હવે આજે જાપખાનું થયું છે, એમાં શુદ્ધ જાપકામ થઈ શકે છે અને દરેક જણ એ પાંચી પણ શકે. એટલું જ નહીં, કોઈ સરસ વેદપાઠ કરતો હોય તો, એની ફેક્ટરી ઉતારી લઈને ઘેરઘેર વેદપાઠ થઈ શકે છે. એટલે જૂના જમાનામાં હતી તેવી મુશીબતો આજે રહી નથી. તેથી હવે શિક્ષણમાં કોઈ પણ જાતની ભૂંધી હોવી ન જોઈ એ. જૂના જમાનામાં અસમાનતા હતી તે ત્યારને માટે જરૂરી હતી, પણ આજે વિજ્ઞાનના જમાનામાં જુદા જુદા વર્ણોની-ભેદોની જરૂર નથી. આજે તો સૌને સમતાની ભૂખ લાગી છે. આજે સમાનતાની વિરુદ્ધ જે કોઈ ખોલે તો તેનું ખોલ્યું સમાજને રુચતું નથી. અને સમતા સ્થાપવા માટે આદિલનું થશે તો તેનાથી લોકોને ઉત્સાહ અદરેક કારણે કે આજે એની ભૂખ છે.

સમાજ-નિષ્ઠા એ સમાજની નિષ્ઠા છે.

ખીજે ગુંણ છે સમાજ-નિષ્ઠા. વ્યક્તિગત વિકાસ માટે સૌને સંગવડ મેળવી જોઈ એ એમાં કોઈને કશો વાંધો વચકા નથી. અને વિજ્ઞાનને કારણે આજે એ બની શકે એમ પણ છે. જૂના જમાનામાં ગુરુ મળવા મુશ્કેલ હતા એટલે બધાને શિક્ષણ આપવાનું બંધનું નહોતું. પણ આજે હવે આપણી પાસે શિક્ષણનાં વ્યાપક સાધનો આવી પડ્યાં છે એટલે વ્યક્તિગત વિકાસની ચિંતા જ કરવાપણું રહેતું નથી. આજે તો હવે વ્યક્તિ પોતાનો વિકાસ કરીને પોતાનું વિકસિત વ્યક્તિત્વ સમાજને અર્પણ કરે એની જરૂર છે. માણસ એકાંતમાં પ્રાર્થના કરે તો એને પ્રેરણા મળે એ વાત જરાબર છે. હૃદય-

પરીક્ષણ માટે એકાંત-પ્રાર્થના જરૂરી પણ છે, છતાં આને સામૂહિક પ્રાર્થનાથી નેટલી પ્રેરણા મળે છે તેટલી એકાંત-પ્રાર્થનાથી નથી મળતી.

એક જમાનો ધ્યાન-યોગનો પણ આવી ગયો. વચગાળામાં વળી સતો આવ્યા અને એમણે કહ્યું કે 'ન્યાં લોક ભેગું મળીને પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં ભગવાનનો વાસ છે :

નાંદં વસામિ ષૈકુંઠે, યોગિનાં હૃદયે ન હિ ।

મદમક્તા યત્ર ગાયંતિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

વૈષ્ણવોએ આનો પ્રચાર કરીને સામૂહિક ભક્તિ ચલાવી. એમણે સામૂહિક નિજાની માંગણી કરીને સમાજ-નિજાનો આરંભ કર્યો. એ પહેલાં એકાંત ભક્તિનો મહિમા હતો. આને પણ યોગી અરવિંદ પોંડીચેરીમાં એક જગ્યાએ ખેસીને મનથી પર થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ વચગાળામાં વૈષ્ણવોએ સામૂહિક ભક્તિલાવ શરૂ કર્યો હતો. એ આજના જમાનાના પૂર્વાચાર્યો હતા. આને આપણને સામૂહિક ભક્તિનું આકર્ષણ છે તેટલું ધ્યાન-યોગનું નથી.

મહાત્મા ગાંધીએ સામૂહિક અહિંસાનો પ્રયોગ કર્યો. શુદ્ધ અને મહાવીરે ને અહિંસાનો પ્રયોગ કર્યો તેને જ ગાંધીજીએ સામૂહિક સ્વરૂપ આપ્યું. લાખો લોકો જિંચે ચડ્યા. નેરથી વાયરો કુંકાય ત્યારે માત્ર પક્ષી જ નહીં, પાંદડાં પણ ઊડવા માંડે છે. પણ વાયરો ખેસી ગયો કે સદાનાં ઊડનારાં પંખી ઊડતાં રહે છે ને પાંદડાં ભોંય પર પડે છે. ગાંધીજી ગયા પછી આપણે ઊડતાં રહે છે ને પાંદડાં ભોંય પર પડે છે. ગાંધીજી ગયા પછી આપણે આજસી ગયા. પણ વળી હવે આ મૂદાન આવ્યું છે ને ચાલ્યું છે. મને એક લાખ દાનપત્રો મળ્યાં એ કંઈ નાનીસૂતી વાત નથી. એનું કારણ એટલું જ કે એ જમાનાની માંગણી છે. આને કું કહું કે 'ત્યાગ કરો, લંગોટી પહેરીને ફરો' તો કોઈ મારી વાત કાને નહીં ધરે. પણ સમાજ માટે ત્યાગ કરવાની વાત કરું છું તો પોતાની પૂરેપૂરી જમીન આપી દેનાર ખેડૂતો પણ મને મળ્યા છે. નાના નાના ખેડૂતો પણ આપે છે ને રાજ્ય-મહારાજ પણ આ કામમાં લાગ્યા છે.

. તમે ગામમાં જઈને કહેશો કે 'ગામની તમામ જમીન ગામની છે'

તો લોકો એ સાંભળવા તૈયાર છે. આપણે આ આંદોલન હિમ્મતભરે ચલાવીએ તો કેટલાંયે આખાનાં આખાં ગામ મળી શકે. તમારે ત્યાં એ રીતે 'સેન્હા' ગામ મળ્યું છે અને ઉત્તર પ્રદેશમાં 'મંગરોઠ' મળ્યું છે. તમે એમને ગળે આ ઉતારી શકો તો એવાં તો કેટલાંયે ગામ આગળ આવશે. આજે સમાજ-નિષ્ઠાની માંગ છે, અને 'સમાજને અપાય તેટલું આપવું જોઈએ' એવી આજની ભૂખ છે. મોઢ છૂટતો ન હોય તો પણ સમાજ તરફથી માંગણી થાય તો તે પૂરી કરવાની ઈચ્છા જરૂર થાય છે. બિહારમાં જમીન માંગવાની વાત નીકળી તો કોઈએ ના નથી પાડી. તમામ લોક આપવા લાગ્યા છે. એનો અર્થ એમ નથી કે એમનો આત્મા એટલો ઊંચો ચઢી ગયો છે. પણ જ્યાં જમીનની માંગણી આવે છે, સમાજ-નિષ્ઠાની માંગણી આવે છે, ત્યાં માણસ એને કબૂલ કરે છે. એને એમાંથી પ્રેરણા મળે છે.

ત્રણે ગુણોનો વિકાસ કરીએ

મેં આ ત્રણ ગુણ ગણાવ્યા તેના જે વિકાસ કરશો તો ભરી ભરીને પામશો. આપણે નિર્ભય બનવાનું છે. કોઈ ડરાવી ધમકાવીને કંઈ કરવા કહે તો કોઈ ધરાર એની વાત નહીં માને. નિશાળમાં ડડો ચલાવીને કોઈ ભણાવવા માંગતું હશે તો છોકરો એનું ધરાર નહીં માને. એના જમાના જતા રહ્યા. હું તમને એ કહી દેવા માંગું છું કે કોઈ તમને ડરાવીને જમીન પણ લેવા આવે તો ધરાર ન આપશો. મારે તમને નિર્ભય બનાવવા છે.

એવી જ રીતે વિધેયતા પણ જની જોઈએ. ભાગલપુરમાં એક પ્રોફેસર મને મળવા આવ્યા હતા. મને કહેવા લાગ્યા કે, 'અમારે ત્યાં સમતા નથી. કોઈને પગાર વધારે તો કોઈને ઓછો છે.' મેં એમને કહ્યું કે 'સરકાર તો સરેરાશ હોય છે એટલે એ સમતા કરી નહોં શકે. (પણ આપણે અંદર અંદર ઠરાવીએ તો જરૂર કરી શકીએ. અનુ.) સૌ કુટુંબોને ભેગા મળીને રહેવા કહું છું એનો અર્થ એ નથી કે એક રસોડે જામે. રસોડું તો ઘેરે ઘેર હશે પણ જે કંઈ જમીન છે, સંપત્તિ છે તે બધી ભેગી કરી

નાંખવી છે. હું તો ધન્ય છે આખું ગામ એક થઈને રહે. પણ આજે આખું ગામ એકદમ એક ન થઈ શકે તો ચાર ચાર-પાંચ પાંચ કુટુંબો હળીમળીને રહે. એ લોકો ખેતી છે, વેપાર છે, એ તો ભેગા જરૂર કરી શકે

વ્યક્તિ સમાજની સેવામાં લીન થાય એમાં જ એનો મોક્ષ છે. મોક્ષ એટલે વ્યક્તિનો અહંકાર મટવો તે. અહંકારનો લોપ થયો કે વ્યક્તિ સમાજરૂપ અને પ્રજારૂપ બની જાય છે. એને મોક્ષ મળી ગયો

સુગેર, ૨૦-૧૦-૧૯૫૩

વાણિજ્ય એ ધર્મ છે, સંગ્રહ ધર્મ નથી : ૧૮ :

૧. ભૂદાનયત્રની પૂર્તિમાં, મેં સપત્તિદાનયત્ર અને શ્રમદાનયત્ર સવેળા શરૂ કર્યાં છે. સપત્તિદાનયત્ર વગર ભૂદાનયત્ર સફળ ન થાય એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પણ એ ઉપરાંત પણ સપત્તિદાનયત્રનું પોતાનું પણ એક સ્વતંત્ર કાર્ય છે. માત્ર ભૂદાનયત્રને સફળ કરવો એટલા માટે સપત્તિદાનની જરૂર નથી સપત્તિની સમાન વહેચણી એ એનું મહત્વનું અને વિશિષ્ટ કાર્ય છે. એ દૃષ્ટિએ એ પ્રજા જેટલો જણાય એટલું સારું

સંધરો એ પાપ છે ?

૧. સપત્તિદાન વિષે કાખતો દાદા ધર્માધિકારીએ સંધરાને પાપ ઠરાવ્યું છે. એના અંગે કલકત્તોના એક લાઈએ શંકા ઉઠાવી છે. એમના કહેવાનો સાર એ છે કે વાણિજ્ય એ વૈશ્યોનો ધર્મ ગણાયો છે. એમાં સંધરો તો થવાનો જ એ સંધરાનો ઉપયોગ ભરોસે મુકાયેલી થાપણની જેમ (ટ્રસ્ટીશિપની ભાવમાથી-વિશ્વસ્ત-વૃત્તિથી) થાય એવી અપેક્ષા રાખો તે ધરાખર છે પણ એને અધર્મ કે પાપ કહેવું એ કેટલું ઉચિત છે એ સવાલ છે. આ શંકા વિચારવા જેની છે. દહાડે દહાડે પાપ-પુણ્યની વ્યાખ્યા સૂક્ષ્મ થતી જાય છે. આજનો ધર્મ આવતી કાલે અધર્મ લાગે છે. દેશ-કાળના બેદ પ્રમાણે પણ વ્યાખ્યા ફેરવાય છે આપણે એ બધી વ્યાખ્યાઓને છોડીએ તોયે ધર્મ-અધર્મ અથવા પાપ-પુણ્યની બે વ્યાખ્યાઓ તો અદ્વર રહેવાની, અને આખરી પરિશુદ્ધ વ્યાખ્યાના પેટમાં

વાણિજ્ય એ ધર્મ છે, સંગ્રહ ધર્મ નથી

૯૩

દેશ-કાળના ભેદોવાળી અનેક વ્યાખ્યાઓ સમાઈ જાય છે. ગણિત એ એક પરિનિશ્ચિત શાસ્ત્ર છે. હતા એમાં પણ શુદ્ધ ગણિત અને વહેવારુ ગણિત એવા બે પ્રકાર હોય છે. ધર્મ-નિર્ણયની પણ એ જ હાલત છે.

વાણિજ્ય-ધર્મ અને 'સંગ્રહ

ગીતાએ વાણિજ્યને ધર્મ ગણ્યો છે પણ મધરાતે ધર્મ નથી ગણ્યો. વાણિજ્યમાં સંગ્રહ થાય છે એનું કૌરવ તો પ્રચલિત સમાજ-રચના છે. પણ ગમે તે પરિસ્થિતિ હોય તો પણ વાણિજ્યમાં તો સંઘરો થવો જ જોઈએ એવું માનવાની જરૂર નથી તો એનો અર્થ એ થયો કે વૈશ્યે પણ અપંગ્રહની દૃષ્ટિથી જ પોતાના વર્ણ-ધર્મનું પાલન કરવાનું છે. વાણિજ્યમાં આડાઅવળા અનૈતિક માર્ગ મંજૂર કરી જ ન શકાય તમારે ક્યારે તે રીતે ધન પેદા કરો અને પછી ભરોમે મુકાયેલી થાપણની જેમ એનો ઉપયોગ કરો એવું ન કહી શકાય. અને અનૈતિક ઉપાયની મનાઈ થઈ ત્યાં સંઘરાની પણ એક મર્યાદા બંધાઈ ગઈ.

વ્યાજની મનાઈ

ગણના નૈતિક ઉપાયો વિગેની માન્યતા પણ દિવસે દિવસે બદલાતી જતી, અને એ બદલાતી જતી જ જોઈએ. દા ત. વેપારમાં આજે વ્યાજને કબૂલ રાખવામાં આવ્યું છે આજની માન્યતા પ્રમાણે વપારમાં વપારે એટલું કદી શકાય કે વ્યાજ વપારે પડતું ન લેવાય. ઈસ્લામે વ્યાજનો આત્મનિક નિગેષ-મનાઈ કરાવતી છે. ગમે ત્યારે પણ સમાજે એ મંજૂર રાખ્યો જ છૂટકો છે. એ દિવસ વહેયો જીગે, આપણે એને ટુકડો લાવરા પ્રપલ્લ કરવો જોઈએ. વ્યાજનો નિગેષ થઈ જશે તો સમગ્ર સાગ પ્રમાણમાં ધરી જશે.

વ્યાજ ન લેવું એટલું જ નહીં, ડિગ્રીસાચીમાં નો એટલે કુખી લખી ગયા છે કે 'વ્યાજર પણ કાપી આપવું જોઈએ' એટલે કે આપણી પાસે પૈસા ભેગા થયા છે અને આપણને એનો તાત્કાલિક કેન્દ્ર ઉપયોગ નથી તેવા સંજોગોમાં એ પૈસા આપણે ટાઈફિન મેળીએ; અમુક રાત્રી પછી એ પૈસા ખોજ આપવામાં આવે ત્યારે એને ગે.જી.આ.ની નાજાં એણે

ચૂકવવાં જ જોઈએ એવું નહીં, પંદર આની નાણાં પાછાં વાળે તો પણ દેવું ભરપાઈ થઈ ગયું માનવું જોઈએ. ખાસ કરીને ગ્રામોદ્યોગો અને આમજનતાના હિતનાં કામોમાં રોકાતાં નાણાંમાંથી થોડું-ધણું કાપી આપવું એ તો ધર્મ હશે. આ વિચાર મંજૂર થાય તો સંઘરાની માત્રા ઓર પણ ઘટશે.

ન નફો, ન તોટો

પછી વિચાર એ વાતનો કરવાનો, રહેશે કે વાણિજ્ય એ ધર્મ છે કે પછી સમાજે માન્ય કરેલી રીતે નફો કમાવાનું સાધન છે. એ જો વર્ણુ-ધર્મ હોય તો ન તો એમાંથી વધારે પડતો નફો થવો જોઈએ, કે ન તો તોટો પણ થવો જોઈએ. એટલે કે સેવાધર્મી વણિક છે તેને પોતાનું મહેનતાણું જ મળે. એને મારે વધારે નફો અધર્મ થશે, અને જો ખોટ ગઈ તો તે પણ અધર્મ થશે કારણ કે એમાં અસાવધાની વગેરે દોષો થયા હશે, અને એનાથી વર્ણુના અસ્તિત્વ પર જ ફટકો પડશે. પણ વધારે પડતા નફાની તો આશા કરવાની જ નહીં. આ વિચાર જો ગળે ઊતરી જાય તો સંગ્રહ ઘટી જશે એટલું જ નહીં, પણ તદ્દત નહીં જેવો થઈ જશે. વહેવારુ ગણિતમાં શૂન્યની પણ કીમત હોય છે. નફાની પણ એવી રિયતિ થઈને રહેશે.

ઉત્પાદક અને વિતરણ કરનારનું મહત્વ

વૈશ્વ-વર્ણુનો વિચાર કરતી વખતે ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે વૈશ્યોમાંથી ખોટા ભાગના લોકો તો ખેતી અને ગોપાલનના કામમાં હશે. દેશ અને સમાજની સૌથી એ પહેલી અને વ્યાપક જરૂરત છે. વાણિજ્ય એ તો ગૌણ વૈશ્યધર્મ હશે, કારણ કે વસ્તુ પાક્યા પછી એની હેરફેર તો આવે છે. એટલે મુખ્ય કામ તો ઉત્પાદન જ ગણાશે. તો પછી ઉત્પાદનના સૌથી વધારે મહત્વના કામમાં જે ખેડૂત રોકાયેલો છે તેના કરતાં ઓછા મહત્વના આપ-લેના કામમાં રોકાયેલો સેવક વધારે મહેનતાણું શી રીતે માંગી શકે! બહુ થયું તો નાના મોટાનો બેદ બાહુએ મૂકીને સરખું મહેનતાણું માંગી શકે. અને શેઠ-નોકરની ભાષામાં વિચાર કરીએ તો ખેડૂત

શેક છે; એનાં કરતાં વણિકનું મહેનતાણું વધારે શી રીતે હોઈ શકે ? કોઈ કહે કે ખેડૂત કરતાં વાણિયાને વધારે બુદ્ધિ ખરચવી પડે છે માટે એનું મહેનતાણું વધારે હોવું જોઈએ તો પહેલાં તો મૂળ વાત જ સિદ્ધ નહીં થાય. એટલે કે આ વિનિમયમાં—આપ—લેમાં ઉત્પાદન કરતાં વધારે બુદ્ધિ ખર્ચાય છે એવું ઠાકીને નહીં કહી શકાય. અને ધારે કે એવું સાબીત પણ થયું તોયે વધારે બુદ્ધિ ખરચાવાથી વધારે ભૂખ લાગે છે એવું ન્યાં સુધી સાબીત ન થાય ત્યાં સુધી વણિકનું મહેનતાણું વધારે એ નહીં મનાય. પણ હા, ‘બુદ્ધિ વધારે ખરચાવાથી પાચન-શક્તિ ઘટે છે અને તેથી મોંઘા પણ હા, ‘બુદ્ધિ વધારે ખરચાવાથી પાચન-શક્તિ ઘટે છે અને તેથી મોંઘા સૂક્ષ્મ આહાર લેવો પડે છે,’ એવી દલીલ કરવામાં આવે તો ન્યાં એમ હશે ત્યાં એ કમૂલ પણ રખાશે. ત્યાં એટલું વધારે મહેનતાણું આપી શકાશે. પણ તો પછી એને મહેનતાણું કહેવું એ જ ભૂલ યશે. એ એક દ્વાધર્મ યશે અને મંદ પાચન-શક્તિવાળા દરેકને લાગુ પડશે. ખેડૂતોમાં પણ એવા હોઈ શકે.

આ બધો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સંગ્રહને પાપ કહ્યા વિના છૂટકો નથી. વ્યાખ્યા તો એ જ સ્વીકારવી પડશે. એટલે તો હિંદુ ધર્મે ચાર વર્ણ પાડ્યા, અને તેમાં દરેક વર્ણની ચાર અવસ્થા દરાવી, એટલે કે કુલ સોળ અવસ્થામાંથી એક જ ‘વૈશ્ય-ગૃહસ્થ’ની અવસ્થામાં મર્યાદિત સંધરો કરવાની રજા આપી છે. એટલે એવા સંધરાનો અધિકાર ‘ખેડૂત-વૈશ્ય-ગૃહસ્થ’ને જોડ્યો હશે તેથી વધારે ‘વણિક-વૈશ્ય-ગૃહસ્થ’ને હશે એવું માનવાને કશું કારણ નથી.

વિશ્વસ્ત વૃત્તિ : સર્વકાળનો ધર્મ

પણ આજે ન્યારે કેટલાયે ધંધા કેન્દ્રિત થઈ ગયા છે ત્યારે અપરિગ્રહ-ધર્મની પ્રતિષ્ઠાપના માટે પહેલાં પગલાં તરીકે વિશ્વસ્ત વૃત્તિ (ટ્રસ્ટીશિપ)નો વિચાર સામે આવે છે. કેન્દ્રિત વ્યવસ્થામાં તો વૈશ્ય-ગૃહસ્થ માટે વિશ્વસ્ત વૃત્તિ એ એક વિશેષ ધર્મ બની જાય છે. કોઈ એવો સવાલ કરી શકે કે વિકેન્દ્રિત અને સ્વયંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં વિશ્વસ્ત વૃત્તિની જરૂર નહોં રહે ? ના, એમ નહોં બને, પણ એનું સ્વરૂપ બદલાઈ જશે. શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ, શ્રેષ્ઠ શારીરિક શક્તિ,

ત્રેટ અધિકાર, ત્રેટ અનુભવ વગેરે માટે વિશ્વસ્ત વૃત્તિની જરૂરત તો સદાકાળ અને સર્વ સ્થળે રહેશે. એટલું જ નહીં પણ જુદા જુદા મમાજ અને જુદા જુદા રાષ્ટ્રો વચ્ચે પણ એ રહેશે અને એ સામસામી હશે. એટલે કે બાપ બેટા માટે વિશ્વસ્ત અને બેટા બાપ માટે. ગૃહસ્થ બ્રહ્મચારી માટે વિશ્વસ્ત અને બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ માટે વિશ્વસ્ત વૈશ્ય ક્ષત્રિય માટે અને ક્ષત્રિય વૈશ્ય માટે વિશ્વસ્ત, સરકાર જનતા માટે અને જનતા સરકાર માટે, આ દેશ પેલા દેશ માટે અને પેલો દેશ આ દેશ માટે વિશ્વસ્ત. છેવટે જતે વિશ્વસ્ત વૃત્તિ વૃત્તિરૂપે ઊડી જઈને વિશ્વાસરૂપી ગુણના આકારમાં રહી જશે.

૨૦-૧૦-૧૯૫૩

નિર્વૈર પ્રતિકારનો યુગધર્મ : ૧૯ :

ખિહારમાં દાખલ થતે જ મેં જાહેર કરેલું કે હું ભગવાન બુદ્ધને પગલે પગલે ચાલવા પ્રયત્ન કરું છું. એમણે જે ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તન શરૂ કર્યું તેને આ જમાનાને અનુકૂળ રીતે આગળ ધપાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે. ભગવાન બુદ્ધે જે વિચાર આપ્યો તેની આગે પણ સત્તા ચાલે છે અને એનાથી આજના જમાનાનું કલ્યાણ પણ છે કારણ કે એ એક ધર્મ-વિચાર છે.

નિર્વૈરતા અને અન્યાય-પ્રતિકારની પરંપરા

એમણે કહ્યું હતું કે 'તમે લાખ વાર મથો, વેરથી વેર કરી પણ શમવાનું નથી' એમના ધર્મ-વિચારની આ મૂળ પ્રેરણા છે. આ પ્રેરણાની લાવના તો એમના પહેલાંથી અહીં હતી પણ ભગવાને બુદ્ધની વાણીથી આપણે ત્યાં એક વિશેષ સ્વરૂપે પ્રચલિત થઈ અને તેથી ભગવાન બુદ્ધ એના પ્રેરણા-સ્થાન મનાયા. અહીં હજાર વર્ષથી એ આ વિગત-મંત્રની પ્રેરણા-શક્તિ, ખૂબીને દુનિયાને શાંતિનો સંદેશો આપતા રહ્યા છે.

૧ પણ હિંદુસ્તાનમાં આ જ એક વિચારધારા ચાલી જોવા નથી. ખેતો પ્રતિકાર-સામનો કરવાનો એક વિચાર સમાજ-શાંતિઓએ ૧૭-૬૬ સમાજ-શાંતિઓ અને સ્મૃતિકારોએ એવા વિચાર રજૂ

કુર્ચો કે 'ન્યાં ન્યાં અન્યાય થતો હોય ત્યાં ત્યાં એનો સામનો થવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જોઈશું તો આ વિચારનો પ્રવાહ પણ ચાલતો આવ્યો છે.

આમ અહીં જે વિચારધારા ચાલતી રહી છે : (૧) વેરથી વેર વધે છે માટે નિર્વેર બનવું જોઈએ, અને (૨) સમાજમાં ન્યાં કર્યાં અન્યાય થતો હોય ત્યાં એનો સામનો કરવો જ જોઈએ, અન્યાય સહેજ પણ સાંખી ન લેવો. આ બંને વિચાર-સમાંતરે ચાલતા આવ્યા છે. દેશના મહાપુરુષો અને સેવકો પરં એ બંને વિચારોનો પ્રભાવ રહ્યો છે. અન્યાયનો સામનો કરવો જોઈએ એ વિચાર સ્વીકારી લીધો એટલે એમાંથી એ ક્ષિત થયું કે કોઈ હથિયાર લઈને લડવા આવે તો તેની સામે હથિયાર ઉપાડતાં અચકાવું નહીં. એ લોકો કહેતા, "આપણે શસ્ત્ર વડે કોઈ પર પણ આક્રમણ કરવું નથી પણ લોકોને પીડનાર જુલમગારનો સામનો કરવા માટે, બચાવ કરવા માટે અને સત્યનું રક્ષણ કરવા માટે આપણે શસ્ત્ર ધારણ કરી શકીએ અને કરવાં જ જોઈએ." આ વિચારધારામાં વિક્રમાદિત્ય, રાણા પ્રતાપ, શિવાજી વગેરે અનેક મહાપુરુષો પાક્યા. એ માનતા કે અન્યાયનો સામનો શસ્ત્રથી પણ કરવો જોઈએ. આમ છતાં એમણે કોઈ સ્વતંત્ર આક્રમણ નહોતું કર્યું. હિંદુસ્તાન દેશના ઇતિહાસની આ એક સૌથી મોટી વાત છે કે એની ચડતીના જમાનામાં પણ એણે કોઈ બીજા દેશ પર આક્રમણ નથી કર્યું. અહીં જમરા રાજ્યો પાક્યા, મોટી મોટી સત્તાઓ ઊભી થઈ, આમ છતાં, પોતાના હાથમાં પૂરતી તાકાત હતી એવા ચડતીના કાળમાં પણ અહીંના કોઈ પણ રાજ્યએ બહારના કોઈ પ્રદેશ પર આક્રમણ નથી કર્યું. ક્ષાત્રધર્મની આ મર્યાદા ગણાઈ છે. અન્યાયના સામનાનું આ એક લક્ષણ છે કે એનો સામનો જરૂર કરવો, પણ સામે ચાલીને કોઈ પર આક્રમણ કરવું એ અન્યાય ગણાશે. આ એક ધર્મ-વિચાર હતો.

બીજો વિચાર હતો 'વેરથી વેર શમતું નથી.' આજે કોઈ આપણાથી વધારે બળિયો નીકળે છે તો આપણે એનાથી ચડિયાતું હથિયાર લઈને એનો સામનો કરવા મથીએ છીએ. આમ કરતાં કરતાં આપણે એ હરે પહોંચી ગયા કે હવે 'ટાટલ વોર.' આખા રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્ર એક બીજા સામે

યુદ્ધમાં ઊતરી પડે છે. પણ 'વેરથી વેર શમતું નથી' એ વિચારની જે પરંપરા ચાલી તે સંતોની પરંપરા છે. કબીર, તુલસીદાસ વગેરે નિર્વૈર-વૃત્તિવાળા હતા. એટલે કે સંતોની પરંપરા છે નિર્વૈર-વૃત્તિની અને વીરોની પરંપરા છે અન્યાયના સામનાની. નિર્વૈરતા અને અન્યાય-પ્રતિકાર એ બંને ધર્મ છે. શિવાજી અને તુકારામ એક જ જમાનામાં થઈ ગયા. તુકારામ બુદ્ધ ભગવાનની નિર્વૈરતાની પરંપરા માંહેલા હતા જ્યારે શિવાજી એ વીરોની પરંપરા માંહેલા હતા. બંનેને એકબીજા માટે આદરભાવ હતો. તુકારામનાં ભજનો સાંભળવા માટે શિવાજી ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક જતા, આમ 'છતાં શિવાજીના અન્યાય-પ્રતિકારના કામમાં તુકારામ સાથે ન આપતા. એ કહેતા કે એ કામ મારું નથી. અને શિવાજી પણ રાજસત્તા છોડીને તુકારામના ભજન-પંથમાં ન ભળ્યા. તુકારામને કાઈએ પૂછ્યું હોત કે 'શિવાજીનું અન્યાયનો સામનો કરવાનું કામ બરાબર છે કે નહીં?' તો એમણે કહ્યું હોત કે 'બરાબર છે.' વળી પેલાએ આગળ પૂછ્યું હોત કે 'એ બરાબર છે તો પછી તમે એમાં કેમ નથી ભળના?' તો એ કહેત કે 'એ મારો ધર્મ નથી. સમાજની હાલત એવી છે કે શિવાજીને એમના કામમાંથી વારી શકાય તેમ નથી.' તો આ પ્રમાણે સમાજમાં જે પરંપરાઓ ચાલી.

ગાંધીજીનો પ્રતિકાર-વિચાર

પછી હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજો આવ્યા. એમણે જનતા પામેથી શસ્ત્રો પકાવી લીધાં. એમાંથી હિન્દુસ્તાન સામે એક એવો સવાલ ઊભો થયો કે અન્યાય સહા કાળ વેદર્તા રહેવું અથવા તો એના પ્રતિકારનો-સામનો કરવાનો કાઈ રસ્તો શોધી કાઢવો રહ્યો. એટલામાં ભગવાનની મદદરવાની તે ગાંધીજી આવ્યા. એમણે સંતોની પરંપરાની સાથે સામનાનો વિચાર પણ જોડી દીધો. એમણે કહ્યું કે 'આપણે નિર્વૈર પણ રહીશું અને સામનો પણ કરીશું.' દુનિયાને આ એક મોટો વિચાર મળ્યો, એમાં નિર્વૈરતા અને પ્રતિકાર-વૃત્તિ એ બંને બેગા થયાં. પરિણામે સમાજ માટે એક માર્ગ ખૂલ્યો, નહીં તો સમાજમાં બુદ્ધિભેદ ઊભો થાત. સમાજમાંથી કેટલાકનું વક્તવ્ય આમનું હતું તે કેટલાકનું તેમનું હતું. સમાજના જે ભાગના પડી

ગયા હતા. પણ હવે એવી યુક્તિ જડી આવી કે જાણે દુધમાં સાકર, અને માર્ગ એક થઈ ગયા. આપણે હવે એ મિત્રણ પી શકીએ તેમ છીએ, નિર્વૈરતાથી પ્રતિકારની શક્તિ વધી અને પ્રતિકારથી નિર્વૈરતાની શક્તિ વધી, આ એક મોટો ઉપકાર થયો. આ પાડ ગાંધીજીનો છે, પણ એથી મોટો પાડ અંગ્રેજોનો ગણાય કારણ કે એમણે હથિયાર પડાવી લીધાં ન હોત તો લાખો લોકો ગાંધીજીની વાત ન માનત. બહુ થાત તો એમને મારા જેવા બે ચાર ચેલા મળી રહેત. પણ આ તો આખા દેશમાં વિચાર ફેલાયો અને એનો લાંચો-તૂટ્યો અમલ પણ થયો. પૂરી નિર્વૈરતા દાખવવાનું અધરું હતું એટલે પછી બન્યું તેવું લાંચું-તૂટ્યું, લૂલું-લંગડું આચરણ કર્યું. પણ એમાંથી જ આ એક નવો માર્ગ નીકળી પડ્યો.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં અહિંસાનો પ્રયોગ જરૂરી

હવે વિજ્ઞાનનો જમાનો આવ્યો છે. વિજ્ઞાનને કારણે લડાઈનું સ્વરૂપ બદલે થઈ ગયું છે. પ્રાચીન કાળમાં લડાઈ આટલી ભયાનક નહોતી. એ જમાનામાં લડાઈમાં નુકસાન કરતાં ફાયદો વધારે થતો. પણ આ વિજ્ઞાનનો જમાનામાં લડાઈની ભયાનકતા એટલી વધી ગઈ છે કે લડાઈથી લાલ બહુ જ થોડો થાય છે અને હાનિ જ પુષ્કળ થાય છે. એટલે જો નિર્વૈર પ્રતિકાર કરવામાં આવે તો સમાજના સવાલો પણ ઊકલે છે અને સમાજ કાંઈ પણ જાતની હાનિમાંથી બચી જાય છે. તો આમ અંગ્રેજોની કરામત, ગાંધીજીનું નિમિત્ત અને વિજ્ઞાનના જમાનાનું આવવું એ ત્રણ મળવાથી ભગવાન શુદ્ધતા ઉપદેશનો અમલ કરવાની તક સાંપડી છે. હવે આપણે જો એનો અમલ કરીશું તો એ વિચાર દુનિયા બધીમાં ફેલાશે.

ગાંધીજીએ એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં કર્યો. પણ એટલાથી જ એ શસ્ત્ર સફળ થયું ન ગણાય, કારણ કે આપણને જ સ્વતંત્રતા મળી તેમાં દુનિયાની બીજી શક્તિઓ પણ કામ કરતી હતી. દુનિયાની શક્તિઓ એને અતુકૂળ હતી અને તેથી દુનિયાને એવું કહેવાની તક પણ મળી કે એ તો મહાયુદ્ધ થયું તેમાં એવી શક્તિઓ બિમી થઈ, જેને કારણે આપણને સ્વતંત્રતા મળી. હું પણ કબૂલ કરું છું કે દુનિયામાં એ

એટલું પૂરું નથી. પહેલાં એટલું સ્વીકારો કે જમીન પર બંધાતો અધિકાર છે, માત્ર તમારો નથી. મારી આ વાન જે માનતા નથી અને દયાળુ પણ નથી તે મારી માંગણી પણ સ્વીકારતા નથી. પણ જે દયાળુ છે તે કહે છે કે “તમારી માંગણી અમારે કબૂલ છે પણ સમતામાં અમે નથી માનતા. દુનિયામાં બુદ્ધિની તો વધવટ હોય છે પછી સમતા શી રીતે થવાની હતી ?”

હું એવાને પૂછું છું કે ભગવાને વત્તી ઓછી બુદ્ધિ આપી છે તો પછી બધાને એક વોટ-મન આપવાનો અધિકાર શા સારુ આપવો ? એ તો સૌ જાણે છે કે પંડિત નેહરુ અને એમના પટાવાજામાં સરખા અક્ષય તો નથી જ, અને જ્યાં બંનેને મત આપવાનો સરખો અધિકાર। એનો અર્થ એ થયો કે તમે વેદાંત સમજ્યા હો કે ન સમજ્યા હો પણ તમે આત્માની સમાનતા સ્વીકારી લીધી છે. માણસ માણસ વચ્ચે કંઈ ને કંઈ ફરક તો છે જ, પણ તમે બધાને એક મન આપવાનો અધિકાર આપ્યો એટલે કે આત્માની સમાનતા કબૂલ રાખી. તમે આ એક પાયાની વાત એક વાર સ્વીકારી એટલે હવે મકાનનું ચણતર પણ એના પર માંડવું રહ્યું. પાંચો એક જાતનો અને મકાન જુદી જાતનું એ ન, બને. તમે બધાને સરખા મતાધિકાર આપીને મમતા કબૂલી એનો અર્થ એટલો થયો કે જમાનો સમતા માંગી રહ્યો છે. અને એ તમે સ્વીકારી તો હવે ધીરે ધીરે એને જીવનમાં ઉતારતા જાવ અને ત્યાં સુધી દયા-ધર્મ પાળતા જાવ.

વામનનાં ત્રણ પગલાં

દયા પ્રાયમિક ધર્મ છે, ધર્મની એ પૂર્ણતા નથી. દયા એ ધર્મનું ફળ નથી, દયા તો ધર્મનું મૂળ, આરંભ છે. ધર્મ બ્યારે પરિપૂર્ણ થશે એટલે કે એને ફળ એમને ત્યારે સમતાનું ફળ બેસશે. ગીતાએ સંન્યાસી, યોગી, ભક્ત વગેરે તમામ મહાપુરુષોનાં લક્ષણોમાં સમતાની વાત કરી છે કાળકુ કે સમતા એ ધર્મનું લક્ષણ છે. આત્મા સમાન છે. મારે આપણે આપણાં જીવન ધીમે ધીમે મમતા તરફ લઈ જવાં જોઈએ. એટલે જે મને જમીન આપે છે તેમને દુઃકદુઃખ કે ગરીબોની સેવાનું મન

લો. જમીન આપવી એ તો શરૂઆત માત્ર છે. ગરીબોની સેવા કરતાં કરતાં તમે જાતે ગરીબ બની જશો, પોતાની ઇચ્છાથી આ રીતે ગરીબ બનશો તો સાચી સમતા પ્રાપ્ત થશે. (૧) જમીન આપવી, (૨) ગરીબોની સેવાનું પ્રત લેવું અને (૩) જાતે ગરીબ બની જવું : વામનનાં આ ત્રણ પગલાં છે. અધાં ગરીબ બનશે ત્યારે ગરીબી જવાની છે. ગરીબી વહેંચાશે ત્યારે ગરીબી જશે. અને ત્યારે અધાના સ્તર એક થઈ જશે.

સૌમ્ય અને ઉગ્ર સત્યાગ્રહ

સમાજમાં દયા ચાલે છે અને લોકો માને છે કે વિપત્તિમાં જેમની તેમ દયાથી રાખીને દયા કરી શકાય. પણ હવે દયા પૂરતી નથી. હવે સમતાની જરૂર છે. સમતા સ્થાપવા માટે ભૂદાન-યત્ન ચાલે છે. નિર્વૈર પ્રતિકાર અને સત્યાગ્રહનું આ એક અંગ છે. હું સતત ક્યાં કરું છું, વરસતા વરસાદમાં પણ કરું છું. લોકો પાસે છદ્દો ભાગ માંગુ છું. કોઈ થોડું આપે છે તો લેવાની ના પાડું છું. આ અધો સત્યાગ્રહ જ ચાલે છે. કેટલાક મને પૂછે છે કે ‘આની અસર ન થઈ તો તમે શું કરશો?’ મેં એને કહ્યું કે હું એ રીતે વિચાર જ કરતો નથી. પણ કશું જ પરિણામ ન આવ્યું તો સત્યાગ્રહ એક એવું મહેાન શસ્ત્ર છે કે એની સામે કોઈ ટકી શકતું નથી, કારણ, એમાં નિર્વૈરતા અને પ્રતિકાર એ બન્ને સમાયેલાં છે, અને એનાથી શક્તિ વધી જાય છે.

આ મારો સૌમ્ય સત્યાગ્રહ ચાલે છે. આગળ ઉપર એ ઉગ્ર પણ બની શકે. હું આવી વાત કરું છું ત્યારે કેટલાક કહે છે કે હવે તમે તો ધમકાવવા મંડ્યા. પણ ધારો કે કોઈ દીકરો પોતાના દારૂડિયાં બાપને કહે કે તમે દારૂ નહીં છોડો તો હું બાવાનો નથી તો શું એમાં દીકરાએ બાપને ધમકાવ્યો ગણાશે ખરો? દીકરો પોતાની ખૂરી લત ન છોડતો હોય અને તેથી મા બાવાનું છોડે તો શું માએ દીકરાને ધમકાવ્યો ગણાશે? તો એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે જ્યાં નિર્વૈરતા અને પ્રતિકાર બન્ને આવ્યાં ત્યાં ધમકાવાનું નથી, જગાડાય છે. બાળકને કેવી રીતે જગાડીએ છીએ? મા બેચાર વાર બેઠે બેઠે કહે છે, તેમ છતાં ન બેઠે તો પછી એને ઢંઢોળીને

ઉઠાડે છે. આમ એક પછી એક ક્રિયાઓ આવે છે. એટલે શબ્દ પછી જે સ્પર્શ આવે છે તે ધમકી અથવા હિંસા નથી પણ પ્રેમનો સ્પર્શ છે. પ્રેમ પોતાના નાના સ્વરૂપમાં હારે છે ત્યારે પોતાનું મોટું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. પાંચ રૂપિયાથી કામ સરે તેમ ન હોય તો દસ રૂપિયા આપીએ ત્યારે વાત તો એકની એક જ થઈ. પણ પાંચ રૂપિયાથી કામ ન સધું એટલે છ તમાચા જેવી કાઢીએ તો એ જરૂર ધમકી થઈ. પણ પાંચ રૂપિયાને ઠેકાણે છ કે દસ રૂપિયા આપવા એ ધમકી નથી, એ તો એ જ રસ્તે જરા આગળ જવાપણું છે. તમારી જાડતા છે તેને દૂર કરવા માટે જરા વધારે ચૈતન્ય પ્રગટાવવું પડે છે. સામે જોટલું અંધારું તેટલો પ્રકાશ જોઈએ. મારા મનમાં પડાવી લેવાંની કે ધમકાવવાની કાઈ વાત નથી. મારે તો આત્માને જગાડવો છે. એને જગાડવા માટે ફરવું પડે છે, માંગવું પડે છે અને લાપણું પણ કરવાં પડે છે. એને માટે સત્યાગ્રહ કરવો પડે તો તે પણ કરીશ કારણ કે એ પણ જગાડવાની જ પ્રક્રિયા છે.

સત્યાગ્રહ એ પ્રેમની પ્રક્રિયા છે. એટલે જેની સામે સત્યાગ્રહ થશે તે આપણો પાડ માનશે. મા દીકરાને સુધારવા ભૂખી રહે છે તો દીકરો મનમાં વિચાર કરે છે કે મા ઉપવાસ કરે છે તે મારા પર ઉપકાર જ કરે છે. એ જ રીતે સામેવાળો સત્યાગ્રહને ધમકી નહીં માને. જો સામેવાળાને એ ધમકી લાગશે તો સમજવું કે એ સાચો સત્યાગ્રહ નથી. પણ એને બદલે એને એમ લાગે કે આ ધમકી નથી પણ પ્રેમનું મોટું સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે ત્યારે જ એ સાચો સત્યાગ્રહ હશે.

જેઠૂસરાય, ૧-૧૧-૧૯૫૩

વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજ-શાસ્ત્ર : ૨૦ :

તમારા આ પુણ્યપાવન પ્રદેશમાં સોળ મહિનાથી સૂર્યનારાયણની નિયમિતતા અને સાક્ષીએ મારી પદ્યાત્રા ચાલી રહી છે. એ દરમ્યાન મને ગામેગામ જે દર્શન થયું છે તે અદ્ભુત અનુભવ છે. જે લોકો ભણેલા ગણેલા નથી, જેમને શાસ્ત્રનું કશું જ્ઞાન નથી, ઇતિહાસ પણ જાણતા નથી એવા લોકો પણ ખૂબ ઉત્સુકતાથી ભૂદાનનો વિચાર સાંભળવા સારું આવે છે. ગામડાના લોકો આ વિચારને સારી રીતે સમજે છે અને એમને ગળે પણ વાત ઊતરે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો લોકે આવીને મારી પાસે ફરિયાદ કરે છે કે હજી સુધી એમની પાસે કોઈ માંગનારા ગયો જ નથી. સામાન્ય રીતે બિહારની જનતામાં ભૂદાન માટે આટલી ઉત્સુકતા છે. પણ શહેરના લોકોએ એ વાત સમજવી બાકી છે.

ગ્રામીણ ક્રાંતિનો આગેવાન

બુદ્ધિ અને હૃદય એમ બે ભાગ પાડીને વિચારીએ તો કહેવું પડશે કે દેશની બુદ્ધિ શહેરમાં છે અને હૃદય ગામડામાં છે. શહેરીઓનું એવું થાય છે કે કોઈ બાબત હોય તો તે પહેલાં એમની બુદ્ધિમાં ઊતરે છે અને પછી એમાં થઈને હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એ બાબત એને મદલુ થાય છે. એથી જિજ્ઞાસુ ગામડાવાળાઓના હૃદયમાં એક વાત ઊતરે છે ત્યાર પછી એ એને સમજાય છે અને મદલુ થાય છે. આ બંને માનસના જુદા જુદા પ્રકાર છે. એટલે ગામડાવાળાઓને આ વાતની જેટલી ખબર પડી છે તેટલી પ્રકાર છે. એટલે ગામડાવાળાઓને આ વાતની જેટલી ખબર પડી છે તેટલી શહેરીઓને નથી પડી તેની મને નવાઈ નથી લાગતી. રસ્તો બનાવવાનું કામ મોટર ચલાવનારા નથી કરતા, એ તો કોદાળી વીંઝનારા કરે છે. પેલા રસ્તો બનાવી પરવારે એટલે મોટરવાળા એના પરથી સરસ કરતા મોટરો દોડાવે છે અને રસ્તાનો ઉપયોગ કરવામાં પહેલા થાય છે. તેવી જ રીતે ક્રાંતિનો રસ્તો બાંધનારા ગામડાવાળા હોય એ દુનિયાનો અનુભવ છે. એ બધાયા પછી શહેરવાળાને હાથે એની પૂર્ણતા થાય છે. ક્રાંતિનો મૂળમૂળ વિચાર કોઈ ચિંતનશીલ માનીને સૂઝે છે અને પછી એ આમ-જનતામાં ફાખલ થાય છે. ત્યાર પછી શહેરવાળા એની જણાવટ કરે છે અને એને મદલુ કરે.

છે. ત્યાર બાદ સરકાર એને કબૂલ કરે છે અને એના પ્રમાણે કાયદા ઘડે છે. એટલે મને એનું આશ્ચર્ય પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી.

ભૂમિ-સમસ્યા ઉકલશે જ

હું પગપાળો ફરું છું. હું પૂરતી ધીરજ રાખું છું એ પણ બધા જાણે છે. ધીરજ ન હોત તો અત્યાર સુધીમાં મારા પગ ભાંગી ગયા હોત. બિલકુલ મારો ઉત્સાહ રોજરોજ વધતો જ જાય છે કારણ કે વિચારનું સમ્યક્ દર્શન માત્ર મારી બુદ્ધિને જ થાય છે એમ નથી, હમણાં દિનકરણએ પણ એ જ ગાયું. એમને પણ આધેનું દેખાય છે. કવિનું લક્ષણ જ એ છે. “કવિઃ ક્રાન્તદર્શી ।” બેદ હોય તો એટલો જ કે એમને કવિ તરીકે જે દર્શન થયું તે જ મને ચિંતનશીલ તરીકે થયું. ભૂમિ કેટલી મળે છે એની ચિંતા મને નથી. પણ એટલી કાળજી જરૂર રાખું છું કે લોકો વિચાર કેટલો ગ્રહણ કરે છે.

માનસશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન પર આધારિત સમાજ-રચના

મનુષ્યનું જીવન અનેકવિધ શાખાઓથી પૂર્ણ છે. જીવનની અનેક શાખાઓ છે અને એમાંની એક એક શાખાનું અધ્યયન કરનારા કેટલાયે હોય છે. એક એક શાખા પર શાસ્ત્રો લખાયાં છે અને એવાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા દહાડે દહાડે વધતી જ જાય છે. પણ સૌથી વધારે ગૂંચવનારું અને છતાં મહત્વનું તથા રોજરોજ વિકાસ પામનારું શાસ્ત્ર તે સમાજશાસ્ત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રના પેટમાં અનેક શાસ્ત્રો સમાય છે. પણ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જુદા જુદા દેશોની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે એ રચાયાં છે. આજના જમાનાની સૌથી મોટી શક્તિ વિજ્ઞાન છે. જૂના જમાનામાં જુદા જુદા દેશોમાં જે સમાજશાસ્ત્રો રચાયાં તે બધા માનસશાસ્ત્રને આધારે રચાયાં હતાં. આજ સુધીની સમાજરચના માનસશાસ્ત્રને આધારે જ કરવામાં આવી હતી. એમાં એવો વિચાર કરવામાં આવતો કે ‘બીજાને પણ મારી જેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે લાગણી થાય છે. એનું સમાધાન શી રીતે કરવું? એના પર કઈ રીતે કાબૂ ને પકડ નેથી અનર્થ ન થતાં સૌને સુખ મળે ?’

પણ વિજ્ઞાનનો આ જમાનો કંઈક જુદો જ વાત કરે છે. વિજ્ઞાન મનથી પર છે, મનથી ઉપર છે. સામે પડેલી વસ્તુનો ગુણધર્મ મારી ઇચ્છા પર નભતો નથી. ખાંડતું ગળપણું, મીઠાની ખારાશ કે વર્તુળનું ગોળહોવાપણું એ મારી ઇચ્છા, મારી વાસનાં કે મારી ધુવિ પર આધાર રાખતું નથી, એ સ્વતંત્ર છે. એની મારા પર જે અસર પડે તેની જવાબદારી મારી, બાકી એનું પોતાનું તો એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. વિજ્ઞાને બતાવી આપ્યું છે કે આપણે સૃષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે જ ચાલવું પડશે. આમ તો સૃષ્ટિના નિયમો અનેક છે પણ એમાંથી મૂળભૂત નિયમ એ છે કે : 'વાવો તેવું લણો'. આંખાની ગોટલી વાવશો તો કેરી પામશો ને. વાવળો વાવશો તો કાંટા પામશો. આમાં ફેર પડે તેમ નથી. આમ તો એ વાતની આપણને પહેલેથી જ ખબર છે પણ આજે વ્યાપક થયેલા વિજ્ઞાને એ વાત ખૂબ મોટા પાયા પર પ્રગટ કરી. એટલે સૃષ્ટિ અંગેનો આ અનુભવ આપણે સૃષ્ટિ પૂરતો મર્યાદિત રાખી શકીએ તેમ નથી. સમાજશાસ્ત્ર પણ આપણે એ અનુભવના આધારે રચવું પડશે. આજ સુધી ખૂરાઈનો સામનો ખૂરાઈથી કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા, પણ વિજ્ઞાન કહે છે કે એનાથી તો ખૂરાઈ વધતી જ જાય, ઘટે બટે નહીં. વિજ્ઞાનને કારણે લોકોને આનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

એવી જ રીતે વિજ્ઞાને સામૂહિક પ્રયત્નોની દિશા બોલી છે. આજ સુધી સામૂહિક ભાવના સંકુચિત હતી તે હવે વિશ્વવ્યાપી બની ગઈ છે. આપણે ત્યાં કેટલો મોટો મોટો સમ્રાટો ને ઝૂમનાં સામ્રાજ્યો થઈ ગયાં પણ દુનિયાને બીજે છેડે શું ચાલે છે તેનું એમને ભાન થઈ નહોતું. ન્યારે આજે તો નાનકડો નિશાળિયો પણ દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણે છે અને દેશવિદેશના રાજકારણમાં પણ એને રસ છે. પહેલાં આમ નહોતું કારણ કે તે વખતે વિજ્ઞાન આટલું વિકસ્યું નહોતું. મોટે ભાગે તો કાઈ વ્યક્તિને કંઈ અનુભવ થયો હોય તો તેની એને જ ખબર. પણ આજે વિજ્ઞાને એવી હાલત કરી મેલી છે કે હવે તો જે કંઈ થશે તે બધું સામૂહિક રીતે જ થવાનું. હિંસા મારેનાં હથિયારો બનાવવાનાં હશે તો તે પણ વિજ્ઞાન પાયા પર, અને અહિંસાનું સંગઠન થવાનું હશે તો તે પણ વિજ્ઞાન

પાયા પર. કૂરતાભર્યા કામો પણ થશે તો વિશાળ પાયા પર થશે અને ઘ્યાનાં કામો થશે તો તે પણ વિશાળ પાયા પર થશે.

વિજ્ઞાનના જમાનામાં સામૂહિક પ્રયોગ

લગવાન બુદ્ધ જેવાનો અવાજ દુનિયામાં ફેલાતાં સેંકડો વર્ષ વહી ગયાં, ન્યારે આજે મારા જેવા સાધારણ માણસનો અવાજ પણ દુનિયાભરમાં ધડીના છટા ભાગમાં ફેલાઈ ગયો છે. એટલે હવે જે કંઈ કામ, ચિંતન કે પ્રયોગ થશે તે સામૂહિક રીતે જ થવાનાં. તેથી તો મેં કહી રાખ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં: જે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થયું તેનાથી વ્યક્તિગત ક્ષેત્રમાં કેટલુંક સંશોધન થયું. હવે પશ્ચિમમાથી આવેલા વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ પડવા માંડ્યો છે. અને એ ખેતના મિત્રણુમાંથી સામૂહિક અહિંસા પેદા થઈ રહી છે. તમે જાણો જ છોક્રે આજે વિશાળ પાયા પર શસ્ત્રોનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. પાકિસ્તાન અમેરિકા પાસેથી મદદ માંગે છે ને પેલો એને મદદ આપે પણ છે. આખા એશિયા પર એની અસર પડે છે. કેટલાક વિચારમાં પડ્યા છે તો કેટલાકને ફિકર પડી છે. આખા એશિયાના દેશોને આ પ્રભાવે લાગણી થાય છે તેથી એની અસર પણ તમામ એશિયાવાસીના જીવન પર પડી શકે. એશિયાના ભાગલા પડી ગયો અને એ બધા અંદર અંદર લડવા માંડે એમ પણ બને. પણ મને એની ચિંતા નથી થતી. આજે તો જે કંઈ યોજના થશે કે જે કંઈ સંગઠન થશે તે બધું જ ખૂબ મોટા પાયા પર થવાનું. એટલે હવે પહેલાંની જેમ એક જાતિ ને બીજી જાતિ વચ્ચેના જવડા નહીં થાય. દેશ દેશ વચ્ચે પણ લડાઈ નહીં થાય, હવે થશે તો એક રાષ્ટ્રસમૂહ અને બીજા રાષ્ટ્રસમૂહ વચ્ચે લડાઈ થશે વિજ્ઞાન તો ખોલી ચૂક્યું છે. એ કહે છે કે ખૂરાઈનું ફળ ખૂડું અને ભવાઈનું ફળ ભડું આવશે. વ્યાપક રીતે એનો પ્રયોગ કરીને અનુભવ કરી શકો.

તેથી લોકો ન્યારે વિશ્વબુદ્ધની વાત કરે છે ત્યારે મને તો ઉત્સાહ જ આવે છે. એમ લાગે છે કે લોકો જોરથી અહિંસા તરફ દોટ મૂકી રહ્યા છે. વિજ્ઞાન અને હિંસાનો હાથ-મેળાપ થયો તો નક્કી માનવ જાતિનું ધનોત્તર-પનોત્તર નીકળી જવાનું છે. અને તેથી વિજ્ઞાન સાથે અહિંસાને જોડવાની

વૃત્તિ જ ખરાબર છે. હિંસાના નાના નાના પ્રયોગ થયા કરશે તો એનો પાર નથી આવવાનો પણ જો મોટા પ્રયોગ થશે તો તરત જ પરિણામ આવીને ભિન્ન રહેશે. એમાં ક્યાં તો માણસની બુદ્ધિ ફેરવાશે અને ક્યાં તો માણસ જાતે ખતમ થઈ જશે. પણ મને ખાતરી છે કે માણસમાં અક્લ છે, અને તેથી એ પોતાની જાતને નિર્વાર્ધ બનાવે નહીં, દે. અને આ (હિંસાના) પ્રયોગોનો થોડા જ વખતમાં અંત આવવાનો છે. પછી અહિંસા આવશે તે વિશાળ પાયા પર આવશે. એટલે આ બનાવો મને તો મામૂલી લાગે છે.

મહાયુદ્ધ સૃષ્ટિ-શક્તિનું પરિણામ

જ મહિના પર આપણા વડા પ્રધાને કહ્યું હતું કે 'હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના સંબંધો સુધરી રહ્યા છે.' હવે એ જ કહે છે કે 'દૃશ્ય ફેરવાઈ રહ્યું છે અને બીજી જ સ્થિતિ પેદા થઈ રહી છે.' આનો શો અર્થ? એનો અર્થ એ જ કે માણસની બુદ્ધિ આ બધાં કામ કરતી નથી, પણ સૃષ્ટિ-દેવતા એ બધું કરી રહ્યા છે. ધરતીકંપ થવાનો હોય તેની ખબર કંઈ પહેલેથી નથી પડતી, તેવી જ રીતે વિશ્વયુદ્ધ પણ થવાનું હોય તો તેની પણ પહેલેથી ખબર કંઈ નથી પડતી-નથી તો ખબર પડતી ભારતના વડા પ્રધાનને કે નથી પડતી અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટને. તો ધરતીકંપ એ જોમ સૃષ્ટિ-શક્તિનું પરિણામ છે તે જ રીતે મહાયુદ્ધ પણ વિશ્વ-શક્તિનું પરિણામ છે. એ માનવ-બુદ્ધિથી નથી થતાં. માણસ તો માત્ર હથિયારો ધરે છે અને પછી એનાથી લડીને નાશ પામે છે. બાકી માનવનો સંહાર થાય એવી લડાઈ કંઈ ને અપતી નથી. દુનિયામાં આવી ઇચ્છા ધરાવનારો કંઈ શેતાન પાક્યો નથી. પણ સૃષ્ટિનું ચક્ર ચાલે છે અને ગતિ મળે છે.

વિજ્ઞાન હલેસાં અને આત્મજ્ઞાન સુકાન

ગતિ આપવી એ વિજ્ઞાનનું કામ છે. પણ અમુક ચોક્કસ દિશામાં દોરી જવાનું કામ વિજ્ઞાનથી નથી બનતું. એ તો આત્મજ્ઞાનથી જ થાય. વિજ્ઞાન ગતિ આપે અને આત્મજ્ઞાન દિશા ચીધે છે. મોટરમાં ગતિ આપનારું ચંત્ર જડું હોય છે અને એને અમુક દિશામાં લઈ જનારું ચંત્ર જડું હોય છે. દોરીમાં પણ ગતિ અમુક રીતે અપાય છે અને દિશામાં વાજતાનું બીજી

રીતે થાય છે. તો આમ દિશા ચીધનારી અને ગતિ આપનારી એ અવગ અવગ શક્તિઓ છે. વિજ્ઞાન ગતિ છે, દિશા ચીધવાની શક્તિ એનામાં નથી. એ તો આત્મજ્ઞાનમાં છે. પણ હવે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન નજીક આવી રહ્યાં છે એટલે પ્રયોગો કરીને થોડુંક નુકસાન વેડ્યા પછી માણસ 'પાછો સીધે રસ્તે ચઢી જશે અને ઉત્તમ સમાજશાસ્ત્ર રચાશે, ત્યાં સુધી એ ડામાડોળ અને અસ્થિર રહેશે.

દુનિયામાં કેાઈ દેશ આઝાદ નથી

જનતા સાચી સ્વતંત્રતા અનુભવી શકે, બંધાને સાચી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય એવું આપણે ઇચ્છીએ છીએ. દુનિયામાં આજે કેટલાક દેશો આઝાદ તો કેટલાક ગુલામ છે, પણ મને તો એકે દેશ આઝાદ દેખાતો નથી. બીજા મહાયુદ્ધની શરૂઆત અને અંત આપણે જોયાં. હિટલરના રાજ્યમાં જર્મની સ્વતંત્ર ગણાતું હતું. ત્યાં સેનાપતિનો હુકમ, મળનાંની સાથે દસ દસ ને પદર પદર લાખ સૈનિકો બીમા થઈ જતા અને બીજાઓ પર હુમલો કરતા. એ જ રીતે સેનાપતિનો હુકમ આવ્યો કે 'હથિયાર હેઠાં મેલો ને શત્રુને શરણે જવ' એટલે લાખો સૈનિકો શસ્ત્ર હેઠાં મેલીને શત્રુને શરણે ગયા. આને હું આઝાદી નથી માનતો. આખા દેશની કુલ પ્રજા દસ વીસ માણસોની આજ્ઞા પ્રમાણે હથિયારો ઉઠાવે યા હેઠાં મેલે, એને હું આઝાદી નથી માનતો.

સરકાર સરેરાશ બુદ્ધિની હોય છે

આજે જુદા જુદા દેશોમાં ચૂંટાયેલા લોકો રાજ્ય કરે છે. લોકોએ એમને ચૂંટ્યા છે. પહેલાંના જમાનામાં રાજ્યો ચૂંટાતા નહોતા, એ તો એમની મેળે થતા. પણ આજે રાજ કરનારા ચૂંટાય છે. પણ સુરદાસે જે આક્ષેપ કર્યો હતો તે આજે પણ એટલો જ ખરો છે, આજે પણ એમાં કશી ફેર પડ્યો નથી. એમણે કહ્યું હતું :

‘ऊँचो कामन की गति ग्वारी !

मूरख मूरख राजे कर्निहें, पण्डित फित्त भिलारी !’

આજે ચૂંટાયેલા લોકો જ રાજ ચલાવે છે. એ સર્વોત્તમ બુદ્ધિવાળા

નથી હોતા પણ સરેરાશ બુદ્ધિવાળા હોય છે. ડેરીનું દૂધ હોય છે તે સારામાં સારી ગાયના દૂધ જેવું સારું પણ નથી હોતું અને ખરાબમાં ખરાબ ગાયના દૂધ જેટલું ખરાબ પણ નથી હોતું. તેવી જ રીતે સર્વસાધારણના મતથી ચૂંટણી થતી હોય ત્યાં ચૂંટાનારા સર્વોત્તમ બુદ્ધિવાળા નથી હોતા પણ સરાસરી બુદ્ધિવાળા હોય છે. જનતા સર્વોત્તમ બુદ્ધિ પારખી નથી શકતી. તેથી જ સત્તાધારી લોકોથી ક્રાંતિ નથી થતી. એ તો લોકોને જે તરફ જવું હોય તે તરફ માત્ર લઈ જઈ શકે. એ લોકો આરા માનનારા હોય છે. અમેરિકાની જનતાને દારૂ પીવો છે તો ત્યાંની સરકાર દારૂબંધી નહીં કરી શકે કારણ કે એ તો સેવક છે, ગુરુ નથી. એ લોકોને આગળ દોરી જઈ શકે નહીં, એ તો લોકોની જોડે રહી શકે. એટલે માર્ગદર્શકનું કામ એ ન કરી શકે. ત્યાં કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞના હાથમાં સત્તા નથી. ત્યાં જેમની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) સામાન્ય માણસની પ્રજ્ઞાની બેરેંબરીની છે એવાની પ્રજ્ઞાથી કારભાર ચાલે છે. અને તેથી તો દુનિયામાં સત્તાધારીઓની સત્તા ચાલે છે. લોકો એમને પોતાના પ્રતિનિધિ માને છે અને એમની સત્તા સ્વીકારે છે. પેલા પણ એટલું નથી સમજતા કે પોતે ધારે તો જનશક્તિ પેદા કરી શકે, એ તો આજની પદ્ધતિએ જનતાનું રક્ષણ શી રીતે થઈ શકે તેનો જ વિચાર કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે બધે શાસન ચાલે છે અને લોકોને અનુશાસન (શિસ્ત)ના પ્રહાર પહોંચવામાં આવે છે. અનુશાસનને બધા ગુણોનો રાગ મનાવે છે. હું પણ એને એક ગુણ માનું છું, પણ આજે તો શિક્ષણ પર પણ રાજ્યની સત્તા ચાલે છે. આને હું સૌથી વધારે જોખમકારક સમજું છું.

વિચારની સ્વતંત્રતા

મેં કેટલીયે વાર કહ્યું છે કે 'ન્યાયાધીશ પર સરકારની સત્તા ન હોવી જોઈએ એ જેમ સ્વીકારાયું છે તેમ શિક્ષણ પર પણ સત્તા ન હોવી જોઈએ. શિક્ષણ પર પ્રાતઃસત્તા જ ચાલવી જોઈએ.' આજે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ જોડાતી વખતે મેં કહ્યું હતું કે આજની દુનિયામાં જે જોખમ ઊભું થયું છે તેનાથી વિદ્યાર્થી બચીને ચાલે. સત્તાધારીને જેવાં વિચારની જરૂર હોય તેવો જ વિચાર એ બધાના મગજમાં ફાંસવા મારે છે. એ લોકો સમાજને પોતાને ફાવતો આકાર આપવા માટે શિક્ષણને પોતાનું ઓગર

બનાવે છે. પણ જો તમારે દેશને ઉત્તમ આકાર જ આપવો હોય તો શિક્ષણ પર સરકારની સત્તા ન હોવી જોઈએ. ગામના હાથમાં શિક્ષણ રહેવું જોઈએ, તો જ વિચારની સ્વતંત્રતા જળવાશે. વિચારોની સ્વતંત્રતાથી મોટાં, મોટાં સામ્રાજ્યોવાળા હાલી-જોડે છે. કોમ્યુનિસ્ટો એમ માને છે કે 'રાજ્યસત્તા' ખરી પડવી જોઈએ. પણ એ લોકો સુદાં વિચાર-સ્વાતંત્ર્યથી ગભરાય છે અને આજની એમની જે - સત્તા છે તેને મજબૂત બનાવવા મથે છે. તો પછી ખીજ કે જે રાજસત્તા તો કાયમ રહેવી જ જોઈએ એમ માને છે એમની તો વાત જ શી કરવી ? તો સત્તાધારીઓ દેશને અમુક એક વિચારમાં જકડવા મથે છે તે ખૂબ જોખમકારક બાબત છે. એને કારણે કાંઈ પણ દેશમાં વિચારની આઝાદી નથી. આમ વિચારની સ્વતંત્રતા ન રહે અને ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોના હાથમાં સત્તા રહે તો માથ જોખમ લટકતું જ રહેવાતું.

કેન્દ્રિત અને વિકેન્દ્રિત આયોજન

આજે મૂડીભર માણસો દિલ્હીમાં બેસીને દેશ આખાની 'યોજના' ઘડે છે. એ લોકો બુદ્ધિમાન છે અને નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી વિચાર કરે છે એ કબૂલ, છતાં પણ પાંચ લાખ ગામડાની યોજના ઘડવાનું કામ ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોના હાથમાં રહે તે ખૂબ જ જોખમકારક છે. દરેક ગામ પોતપોતાની યોજના કરે તો એમાં થોડો દોષ રહી ગયો તો પણ એનાથી ખીજ ગામને તો નુકસાન નહીં જ થાય, અને બધાની બુદ્ધિનો વિકાસ પણ થશે. પણ જો દિલ્હીવાળા પ્લાનિંગ કમિશન-યોજના કરનારાઓની જે 'કેઈ ભૂલ થઈ ગઈ તો પાંચે લાખ ગામડાંને નુકસાન' પહોંચશે. ઉપરાંત, એમાં બધાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ પણ થતો નથી. હવે આપણે જે સમાજશાસ્ત્રની રચના કરવી છે તેમાં તથા સામૂહિક અહિંસામાં સત્તાનું વિભાજન અત્યંત જરૂરી છે. એ વિના શોષણનો અંત આવવાનો નથી. બધાને પૂરી સ્વતંત્રતા મળે એવી જો આપણી ઇચ્છા હોય તો સત્તાનું પૂરેપૂરું વિભાજન થવું જોઈશે. તમે કહેશો કે એની પણ મર્યાદા તો હશે ને ? હા, મર્યાદા જરૂર હશે. કેટલીક બાબતો એવી હશે કે જે ગામડાંવાળાઓ નહીં વિચારી શકે. એવી બાબતોનો નિર્ણય કરવાનો બોજો એમના પર નંખાવો ન જોઈએ. આમ

વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજશાસ્ત્ર

છતાં ગામ પર તો ગામની જ સત્તા હોવી જોઈએ. ગામનું શિક્ષણ ગામવાળાઓના જ હાથમાં હોવું જોઈએ. ગામમાં ક્યો માલ આવે; ગામમાંથી બહાર ક્યો માલ જાય, ગામની દુકાન કેવી રીતે ચલાવવી : આ બધી બાબતો પર કેન્દ્રમાંથી સલાહ લેલે મળતી પણ એનો અમલ કરવાની જવાબદારી તો ગામની જ રહેવી જોઈએ. એમ બનશે ત્યારે જ સ્વરાજ્ય આવશે, ત્યારે જ વ્યાપક અહિંસાનો પ્રયોગ પણ થઈ શકશે અને ત્યારે જ દેશમાં શાંતિ પણ જળવાશે.

જોખમ બંધારનું નથી, અંદરનું છે

કેટલાક એવો વિચાર કરે છે કે જોખમ જેવું લાગે છે મારે હિંદુસ્તાનને મંજૂરૂત બનાવવું જોઈએ. પાકિસ્તાન અમેરિકા પ્રાસેથી લશ્કરી મદદ લે છે. તમને એમ લાગે છે કે ગરમી ધણી પડે તો જોખમ છે, અથવા તો ઠંડી ધણી પડે તો જોખમ છે, પણ તમને એ વિચાર નથી આવતો કે પેટ બગડ્યું હોય તો પણ જોખમ છે. પેટને બરાબર હોય તો ઠંડી વધારે હોય કે ગરમી, એનાથી તુકસાન નથી થતું. પાંચ મહિના પહેલાં તો તમને જોખમ નહોતું લાગતું અને આજે જ હવે કેમ લાગવા માંડ્યું છે ? એવું તે શું થઈ ગયું છે ? પહેલાં જો જોખમ હતું તો આજે પણ છે અને પહેલાં નહોતું તો આજે પણ નથી. એક મોટા દેશ માથે નાનકડી બાબતથી જોખમ હતું ન હતું થાય એ કેવી વિચિત્ર વાત છે ? આજે પણ આપણા દેશમાં આલડછેટ છે. મારા જેવો દેવદર્શને જાય છે તો એને માર પડે છે. આ ઝોણું જોખમ છે ? આજે ભૂમિહીનોતો કાઈ ભાવેય નથી પડે છે. આ ઝોણું જોખમ છે ? અને રામમોહન રાયથી માંડીને ગાંધીજી પૂછતું એ જેવું તેવું જોખમ છે ? અને રામમોહન રાયથી માંડીને લીધે ફરી સુધીના બધાએ જે નતિભેદ પર પ્રહાર કર્યા તે આજે ચૂંટણીને લીધે ફરી માથું બચ્છી રહ્યો છે એ ઝોણું જોખમ છે ? આ તો બહાર કશુંક થાય છે તો આપણે ફફડી ઊઠીએ છીએ કે આકૃત આવી મડી. પણ જરા ઝીણી નજરે જેવું જોઈએ. આ દેશ સ્વનંત્ર નહોતો ત્યારે એક ભતતું જોખમ

* તે વખતે પાકિસ્તાન અને અમેરિકા વચ્ચે લશ્કરી મદદ અંગે કાલકારો થયા હતા.

હતું. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ જોખમ છે. આપણને અંદરનું જોખમ છે તેટલું બહારનું નથી. આ અંદરખાનેનું જે જોખમ છે તે દૂર કરીએ તો દેશ મજબૂત બને. છતાં ગમે તે રીતે પણ જનતા દેશને મજબૂત બનાવવો જોઈએ એ વાત સમજવા માંડી છે એટલું સારું છે

‘નીતિ બીજા પર આધાર રાખનારી નહીં પણ સ્વતાંત્ર જોઈએ

કેટલાક વળી એમ કહે છે કે પાકિસ્તાન અમેરિકાની મદદ લે છે તો આપણે રશિયાની મદદ લઈએ એટલે કે આપણે આપણો દેશ કેવો બનાવવો તે પાકિસ્તાન પર છોડીએ છીએ એ લશ્કર વધારે તો આપણે પણ વધારીએ. એમને વિશ્વયુદ્ધ કરવાનો અભિપ્રાય થાય તો આપણે પણ એમ કરીએ. એ પોતાનો દેશ બીજાને સોંપી દેતા હોય તો શું આપણે પણ એમ જ કરવું છે? એ નથાવે તેમ આપણે નાચીએ. આનો અર્થ શું? વળી કેટલાક કહે છે કે રશિયાની તે શી મદદ લેવી હતી? અમેરિકા પાસેથી જ મદદ લઈએ, એ આપણને મદદ કરશે જ. એ બિચારીઓ લંડન તો વાંદરાભાઈ ન્યાય આપવા જરૂર આવવાના અને બનેને ઘટતો ન્યાય આપવા મથવાના! આપણા વડવા આ વાત બરાબર સમજાવી ગયા છે. આમ છતાં તમારી એવી ઇચ્છા છે? ત્રીજા વળી એવું કહે છે કે આપણે બીજા કોઈ પાસેથી મદદ તો ન જ લેવી પણ પોતાની મેજે તાકાત વધારવી જોઈએ. આનો તો અર્થ એવો થયો કે ગરીબોના કસ્યાણુ માટેની યોજનાઓ બંધી ખતમ કરીને આપણે આપણી બંધી દોયત સેના પાછળ ખરચી નાંખીએ એટલે કે ગરીબોનું બલિદાન દઈ દેવું. એ એક સભામાં કહ્યું હતું કે ગરીબોનું બલિદાન દેવું જ હોય તો પહેલાં ગરીબોને બલિદાન બનાવો. બલિદાનનો બલિ ચઢાવશો કે કમજોરનો? જે લોકો બલિ ચઢાવે છે તે લોકો જાણે છે કે બલિના બકરાને ખવડાવી પીવડાવીને તાજાં-માજાં કરવો પડે છે. નહીં તો એ તો અબલિ-દાન થયું. તો પછી ગરીબોને બલિદાન શી રીતે બનાવશો? લશ્કર પાછળ પૈસા ખરચીને? માટે આપણે આપણી અઝકય સાબૂત રાખવી જોઈએ. મહાપ્રથમ વખતે એકલા માઈડેય ટ્રાપિએ તરતા રહીને (એટલે કે પોતાનું નાથું ઠેકાણે રાખીને) ડુનિયાને બચાવી તેની જ રીતે જે માણસ પોતાનું

વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજશાસ્ત્ર

માથું ઠેકાણે (સમતોલ) રાખી શકશે તે જ દુનિયાને બચાવી શકશે. જે પોતાની અક્ષલ ગુમાવીને કંઈનું કંઈ કરી બેસશે એનાથી કશું વળવાનું નથી.

ગામવાળા આમોદ્યોગનો સંકલ્પ લે

એટલે આજે તો એકેએક ગામડું ગઢ જેવું પાકું બને એ જરૂરી છે. સ્વદેશીની ચળવળ વખતે આપણે જે વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કર્યો હતો તે આજે છોડ્યોક આવી રહી છે. કપડાં પણ અમેરિકાથી આવે છે અને સસ્તાં પડે છે એટલે લોક એ ખરીદે છે. છેવટે દેશનું નાક જેવું કંઈ હોય છે કે નહીં? એને બદલે આ ભિખારી વૃત્તિથી વિચારીએ કે જેમ તેમ કરીને આજનો દહાડો નીકળી ગયો એટલે બસ, તો આપણે ઉન્નતિ નહીં કરી શકીએ. બૃદ્ધાનયસનો વિચાર સમગ્રવવા હું જાઉં છું ત્યારે કહું છું કે સ્વરાજ્યનું પારસણ આવ્યું તો ખરું પણ એમાંથી કેટલુંક દિલ્હીમાં રહી પડ્યું ને કેટલુંક પટણામાં. ગામડાંમાં હજી સુધી એ પહોંચ્યું નથી. હું ગામડાંના લોકોને સમજાવું છું કે જાગો, બેઠા થાવ, અને પાણી મેલો કે અમારે ત્યાં જે કાચો માલ પાકે છે એનો પાકો માલ અમે જ બનાવીશું. અમે એ શહેરમાંથી વેચાતો નહીં લાવીએ. મુસલમાન સુતરનું ને હિંદુ ગાયનું માંસ નથી ખાતા, પછી બલેને એ કાવે તેટલું સસ્તુ મળે, તેવી જ રીતે ગામવાળાઓ ગામમાં બનતો માલ ખરીદે, એ જ માલ ખરીદે, અને શહેરમાં બનતો માલ કદી ન ખરીદે.

શહેરવાળા પરદેશી માલ અટકાવે

શહેરવાળા પૂછશે કે તમને અમારી કશી ફિકર નથી? હું એમને કહું છું કે મને તમારી ફિકર છે જ. તેથી તો ગામવાળાઓને હું કહું છું કે શહેરનો માલ ના ખરીદશો. એમ થશે ત્યારે જ શહેર અને ગામડાં બન્ને મજબૂત બનશે. શહેરવાળાઓ સુતરની માલ, લોટ દળવાની માલ, ખાંડની માલ વગેરે બિની કરે છે. એટલે કે ગામમાં પાકતા કાચા માલનો પાકો માલ તમે બનાવો છો. ઉપરાંત, પરદેશથી આવતા માલનો પણ તમે વિરોધ નથી કરતા. આ લાડિય રીપીકર (પ્રતિવર્ધક યંત્ર) અને આ ચરમા પરદેશથી આવે છે. આપણને જેનો રાગિદો ખપ છે એવું તાવ આપણને

થર્મોમિટર પણ પરદેશીથી આવે છે. આમ શહેરો પર પરદેશનું આક્રમણ થઈ જ રહ્યું છે. અને હવે આ બાજુથી ગામડાંવાળા બેકાર બનતા જાય અને પછી શહેર પર આક્રમણ શરૂ કરે તો શહેરો તો ઘંટીના બે પડમાં પીસાઈ જવાનાં. મારે પરદેશી માલ આવતો અટકે એવા ધંધા એમણે કરવા જોઈએ. અને ગામડાંવાળા પણ પોતાને ખપતી વસ્તુઓ ગામડાંમાં જ પેદા કરી લે.

ઉઘોગોની વહેંચણી

ભૂદાનની સાથે સાથે હું લોકોને એ પણ કહું છું કે પુરુષો સ્ત્રીઓનું જે શોષણ કરે છે તે બંધ કરે. અંગ્રેજીમાં 'પતિ'વાચક શબ્દ 'હસ્બંડ' છે તેનો એક અર્થ 'ખેતર ખેડનારો' થાય છે, અને તેવી રીતે 'પત્ની'વાચક શબ્દ 'વાઈફ'નો અર્થ 'કાપડ વણનારી' થાય છે. આપણે ત્યાં જૂના જમાનામાં એમ જ બનતું હતું. તાણી ભરવાનું કામ સ્ત્રીઓ કરતી. પણ આજે સ્ત્રીઓનું વણવાનું કામ પુરુષોએ લઈ લીધું છે. પહેલાં સ્ત્રીઓ સોમથી સીવતી. પછીથી સોય ગઈ અને 'સિંગર' મશીન આવ્યું. સોય ગઈ તેનો વાંધો નથી પણ પેયું 'સિંગર' પુરુષોના હાથમાં ગયું તે ખોટું થયું. હવે તમે એને ક્યો ધંધો આપશો? પરદેશોમાં તો વળી હાલતે ને ચાલતે હોટલ હોય છે એટલે કે રસોઈ પણ એના હાથથી ગઈ. દુકાનમાં સ્ત્રીઓ મારેના કેટલાક ઉઘોગો હોય છે તે એમને મારે રહેવા દેવા જોઈએ. નહીં તો આપણે સ્ત્રી-શક્તિનો લાભ નહીં લઈ શકીએ.

આજે મધ્યમવર્ગના લોકોની તો એથી પણ વધારે બૂરી હાલત છે. એ તો બધું જ વેચાતું હાથવા તાકે છે એટલે ધરના બેરાં મારે તો કશું જ કામ ન બચ્યું. અને એ બહેનો બધી કંઈ કમાવા પણ જતી નથી. અને પછી પુરુષો કહે છે કે અમે કમાનારા એક અને ખાનારાં દસ જણાં છે. હું એમને સામો સવાલ કરું છું કે દસ મેંદાં ખાનારાં છે તો તેવા વીસ હાથ રળનારા પણ છે ને? ભગવાન એક હાથ ને બે મેંદાં આપત તો શું થાત? પણ ભગવાને એમ નથી કયું. એણે તો આપણને બે હાથ ને એક મેંદું આપ્યાં છે. તેમ છતાં પણ બે તમે કહો કે એક કમાનારો અને દસ ખાનારાં

સામ્યયોગી સમાજ

ભૂદાન મારફતે આપણે સામૂહિક રીતે રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં સમતા આણવી છે, અને આ એના જ પ્રયત્ન છે. લોક કહે છે કે સરકાર અમારે ત્યાં શાળા ખોલે ! પણ મને એ વાત પસંદ નથી. સરકાર એક પાઠ્યપુસ્તક ઠરાવે અને તે બધા જિલ્લામાં ચાલે. આમ તો એનું યંત્રીકરણ જ થઈ જાય. હું તો ‘ સર્વોદય ’ એને કહું કે ગામેગામ શિક્ષણ અને ગ્રામોદ્યોગની યોજના થાય; ગામેગામ જમીનની વહેંચણી થાય, એના રક્ષણની યોજના થાય, ગામની પોતાની દુકાન હોય; અને સાથે એવાં મંડળો અને કે જે કયો માલ બહારથી લાવવો અને કયો માલ વેચવો તે ઠરાવે. સામ્યયોગી સમાજરચનાનો આ જ આરંભ છે. આ માત્ર ગામડાંવાળાના જ હિતની વાત નથી, શહેરીઓના હિતની પણ વાત છે. એટલે શહેરીઓ પણ આમાં લાગ લે. શહેરવાળાઓ આજ સુધી ગામડાં પાસેથી ભરીભરીને પામ્યા છે, હવે એમણે આપવા વારો આવ્યો છે.

૫૮૯, ૧૦-૧-૧૯૫૪.

સજ્જન અને સત્યાગ્રહ

: ૨૧ :

એ ત્રણ દિવસથી પેપરોમાં એક ચર્ચા નીકળી પડી છે. અમેરિકાએ હાઇડ્રોજન બોમ્બ બનાવ્યો છે. એને એનો પ્રયોગ કરી જોવો છે. એ વિદ્વાનની પ્રગતિ ક્યાં સુધી થઈ અને જે ચીજ બનાવી છે તે કાતીલ બની છે કે નહીં તે એમને જોવું છે. એટલા માટે એમને પ્રયોગ કરવો છે. ઈંગ્લેન્ડવાળા કહે છે કે એ પ્રયોગ આટલાંટિક મહાસાગરમાં ન થાય. આપણા પંડિત નહેરુ કહે છે કે એ પ્રયોગ કરવો એ જ ભૂલ છે. એ પ્રયોગમાંથી જોખમ ઊભું થવા સંભવ છે. ગમે ત્યાં પ્રયોગ થશે તો પણ એની અસર સેંકડો માઈલ સુધી પહોંચવાની. અને એની ખબર પડે ન પડે, દેખાય ન દેખાય, એવાં કેટલાયે પરિણામો આવશે તેની કાને

મને યાય છે કે પ્રયોગ નથી કરવો તો પછી એ ધંધો જ શા સારુ કરવો ? ઉદ્યોગ કરવો બરાબર છે તો પછી પ્રયોગ પણ બરાબર છે. પ્રયોગ વગરનો ઉદ્યોગ શી રીતે ચાલશે ? પણ જે લોકો શસ્ત્રખર્ચમાં માને છે તે પણ એની એક મર્યાદા તો સ્વીકારે જ છે. તેવી જ રીતે હાઇડ્રોજન બોમ્બનો પ્રયોગ કરવાનું છોડી દેવા જેટલી મર્યાદા માની લેવી એટલો જ એ સૂચનાનો અર્થ છે.

હિંસાને નાથવાના અસંદ્ધ પ્રયોગ

આ રીતે હિંસા પર મર્યાદા મૂકવાના પ્રયોગો હિંસામાં માનનારાઓએ (એટલે કે જેમણે હિંસા વગર છૂટકો નથી એમ માની એને પોતાની મર્યાદા માની તેવા લોકોએ) કેટલીયે વાર કર્યો છે. મહાભારતમાં આપણે જોઈએ છીએ કે યુદ્ધ માટે નિયમો ઘડ્યા હતા અને નિયમો ઘડનારામાં બન્ને બાજુવાળા ન્યાય અને નીતિમાં નિયુક્ત પુરુષો હતાં તોયે યુદ્ધમાં જ એ નિયમો તોડવામાં આવ્યા. આ તરફ ભીષ્મ ને દ્રોણ જેવા હતા તો બીજી તરફ ધર્મરાજ અને અંજુન જેવા હતા. અને વચમાં કૃષ્ણ ભગવાન હતા. બધાએ મળી એમના પૂર્વજોએ ઘડેલા નિયમો સ્વીકાર્યા. પણ એન ધડીએ એ લોકો પણ આ મર્યાદાઓનું પાલન નહોતા કરતા.

એક નિયમ એવો હતો કે ગદાયુદ્ધમાં કમરની નીચેના ભાગમાં પ્રહાર ન કરવો, પણ યુદ્ધમાં એમ થયું જ. એક સનજનને જ એ પ્રભાણે પ્રહાર કર્યો, બીજા સનજનને એને ટેકાં આપ્યો અને ત્રીજા સનજનને વળી એનાં વખાણુ કર્યાં, અને માની લીધું કે એમ ન કરત તો છતાંત નહીં. એટલે આ નિયમની કેદ માની લેવી એ મૂખર્તા છે એમ એને ટેકા આપનારાએ કહ્યું. આવી રીતે એકલા પર પ્રહાર ન કરવો, રાતે લડાઈ ન કરવી, એવા એવા તો કેટલાયે નિયમો ઘડાયા અને તોડાયા. હિંસામાં બીજા ગમે તે દોષ દર્શો પણ એક મોટો દોષ એ છે કે એને પોતા પર કાબૂ રાખવાની અશક્તિ નથી. હિંસા તો ખાલી શક્તિ છે, અને શક્તિમાં શુદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? શુદ્ધિના દેવ વળી જુદા જ છે.

હિંસાથી બન્નેનો અંત

એટલે એક વાર આપણે હિંસાને સ્વીકારી, પછી એની કેટલીક મર્યાદા ઠરાવીએ છીએ અને પછી બંને તેટલું એનું પાલન કરવા મથીએ છીએ. એટલું જ થઈ શકે છે. મેં મહાભારતને ઇતિહાસનું નામ આપ્યું છે. એક મહાભારત વાંચી લીધું એટલે પછી બીજો કોઈ ઇતિહાસ વાંચવાની જરૂર નથી. એટલું વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર એમાં અનુભવને આધારે આપ્યું છે. એ કોઈ બંનેના બનાવને આધારે લખેલો ઇતિહાસ નથી, એ તો સનાતન ઇતિહાસ છે. એની શરૂઆતમાં અને અંતે વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે મોહનું આવરણ દૂર કરવા માટે હું આ 'ઇતિહાસ-પ્રતીપ' પેટાણું છું. સનાતન ઇતિહાસ તો મનુષ્યના હૃદયમાં પેટતો હોય છે. આ બધું એમણે પરિણામ સાથે એ મંથમાં બતાવ્યું છે. એ યુદ્ધમાં બન્ને બાજુ મહાપુરુષો હતા અને છતાં યુદ્ધમાં અંકુશ ને રહ્યો. એ યુદ્ધથી કૌરવો ખતમ થયા અને પાંડવો પણ ખતમ થયા. પણ એટલેથી જ યુદ્ધ ન પડ્યું. યાદવો પણ ખતમ થયા ત્યારે એ પૂરું થયું. આમ યુદ્ધથી નાશ સિવાય બીજું નીપજ્યું નહીં. એમાં હારેલા ને જીતેલા બન્નેનો નાશ થયો, કોઈ ન બચ્યું. એ યુદ્ધની જ વચ્ચે ગીતા જેવું મહાન તત્ત્વજ્ઞાન પણ કહેવાયું. એમાં કહ્યું છે કે શક્તિની પાછળ પડવામાં માણસનું કલ્યાણ નથી.

બુદ્ધિનું શરણું લઈએ

હવે વિજ્ઞાનનો જમાનો આવ્યો છે. એમાં ખૂબ જ અસરકારક અને સારાં સારાં હથિયારો શોધાયાં-લોકસેવાનાં તેમ જ લોક-સંહારનાં પણ. એ પણ શક્તિ જ છે તો. અને તેથી જ એ સારા તેમ જ ખરાબ બન્ને ઉપયોગમાં બપ લાગે છે. પણ સારા કે નકારા ઉપયોગનો આધાર તો હિં છે. એટલે આપણે બુદ્ધિનું શરણું લેવું જોઈએ. ભગવાને કહ્યું છે, બુદ્ધૌ શરણમન્વિન્મહા.

હિંસામાં માનનારાઓનો સત્યાગ્રહથી સામનો

તુલસીદાસે કહ્યું છે, 'દંડ જાતિન કર'—સંન્યાસીના હાથમાં દંડ હોવો જોઈએ. એટલે કે જે માની-વિરાની છે એમને સમાજ-નિયમનની શક્તિ સોંપવી જોઈએ એવી એમની સૂચના હતી. પણ દંડશક્તિને પોતાને તો એવી અકલ્પ હોતી નથી કે એ ખીજના હાથમાં જવાની ના પાડે અને સંન્યાસીના જ હાથમાં જાય. આવી કુશળતા દંડશક્તિમાં નથી, એ તો પોતે જડ છે. એટલે જે સજ્જન છે, ધર્મશીલ છે અને ભોગવિહારી નથી છતાં ઐશ્વર્યશાળી હોવાનો દાવો કરે છે એવા માણસો તરફથી આપણને વધારેમાં વધારે જોખમ હોય છે. એમનો દાવો હોય છે કે અમે તો 'પરોપકાર મારે' સત્તા ધારણ કરી છે. અમે અનાસક્ત અને વિકાર વગરનો રહીને સંહારની આજ્ઞા આપીએ છીએ. વિકારહીન રહીને સંહાર કરવાની આજ્ઞા આપવાનો દાવો જૂના જમાનામાં થોડોધણો ખરો હોવા સંભવ હતો, કારણ કે એ જમાનામાં વિજ્ઞાન આટલું વધ્યું નહોતું. એટલે હિંસાશક્તિને રોકવાની સંભાવના એ જમાનામાં થોડીધણી પણ હતી. અને તેથી એ જમાનામાં સંહારમાં ગીતાની અનાસક્તિ થોડીયે ચાલી શકતી. પણ આજે તો વિજ્ઞાન વંધી ગયું છે અને એને આપણે નાથી શકીએ તેમ નથી. એટલે આજે તો સજ્જનમાં પણ હિંસાશક્તિનો તટસ્થ ભાવે ઉપયોગ કરવાની અને ફાવે ત્યારે પાછી એવી લેવાની શક્તિ નથી. એટલે હિંસાશક્તિનાં સ્વામી બનીને એનો ઉપયોગ કરે એ વિજ્ઞાન-યુગમાં સંભવિત નથી રહ્યું.

આટલું સાફ સમજાઈ ગયા પછી આપણી સામે સવાલ એ આવે છે કે જેમને આ સમજાયું નથી એવા જે સજ્જનો ધમ્મજાથી કે અનિચ્છાથી હિંસાને ઉત્તેજન આપે છે, એનો ઉપયોગ કરે છે, એમનો સામનો શી રીતે કરવો? હવે આપણી સામે દુર્જનોનો સામનો કરવાનો સવાલ રહ્યો નથી. પણ સવાલ એ છે કે ભોગશક્તિ વિનાના ઐશ્વર્યવાદી સજ્જનોનો સામનો શી રીતે કરવો? એ મારે પોતાના અંતઃકરણની તીવ્રતા હોવી જોઈએ. દુઃખ વેદનાથી જ એ આવી શકે. એને મારે નિરંતર અંતરૂપોદયન કરવું

અને નમ્રતાપૂર્વક, ધર્મ સમજીને દુઃખ વેઠવું જરૂરી છે. આ જમાનામાં એને જ હું 'સત્યાગ્રહ' કહું છું.

માત્ર શાબ્દિક નહીં, સક્રિય વિરોધ કરીએ

આજે એ શબ્દ આટલો અર્થ પ્રગટ કરે છે કે નહીં તે નથી જાણીતો. પણ વિચારનિષ્ઠા હોવી અને દુઃખ વેઠવાને ધર્મ માનવો આટલો લાવ 'સત્યાગ્રહ' શબ્દનો સમજવો જોઈએ. એ એક અત્યંત શુદ્ધ, રચનાત્મક, પ્રેમમય અને વિધાયક શક્તિ સાબિત થશે. અને જે રસ્તો બૂધ્યા છે એવા સજ્જનોનો વિરોધ આપણે એના (સત્યાગ્રહના) જ પ્રયોગથી કરી શકીશું.

ત્યારે ખીજો સવાલ એ આવે છે કે આનાથી જનતામાં કંઈ ગેરસમજ થવા સંભવ છે કારણ કે જેમનો સામનો કરવાનો છે તે સજ્જનો ઠીક ઠીક તટસ્થ છે અને સમાજને એમના પર ભરોસો છે. એટલે એવી હાલતમાં જો આપણે એમનો શાબ્દિક વિરોધ કરીએ તો જનતામાં ભ્રમ પેદા થઈ શકે અને જનતા આપણી વાત માનશે કે નહીં તે કહેવાય નહીં. મારે શાબ્દિક વિરોધ ન કરવો. પરંતુ આપણને જે વાત બરાબર લાગતી હોય તેનો તમામ શક્તિથી અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

બૂદાનયત્ન શરૂ થયો ત્યારે એક જરા-અમથી વસ્તુ હતી. હવે એનું સ્વરૂપ કંઈકે મોટું થયું છે. આમ છતાં મેં તમારી સામે જે વાત મૂકી તેની સરખામણીમાં આ ઘણી નાની વસ્તુ છે. મારે આપણે કરવું તો એ જોઈએ કે સત્તાની અલિદાયા છોડી દઈએ. આપણે જેમ હિંસાની ભક્તિ છોડી તેવી જ રીતે સત્તા અને દંડશક્તિની ભક્તિ કરવાનું છોડીને સમાજશક્તિ પેદા કરવાની કોશિય કરવી જોઈએ. બૂદાનયત્ન તો એનું એક સાધન જ છે. આગળ ઉપર ખીજાં પણ સાધનો જડી રહેશે. હું આ રીતે વિચાર કરું છું ત્યારે ખૂબ શક્તિ અનુભવું છું. બૂદાનયત્નમાં દહાડે દહાડે જે મુશીબતો આવતી જાય છે તેનાથી પણ મને શાંતિ જ મળે છે.

લોકો સેવાનું નામ લેતાં લેતાં છેવટે સત્તાપરાયણ બની જાય છે. પહેલાં એ સત્તાને સેવાનું સાધન સમજે છે અને પછી ધીમે ધીમે સત્તા એમની દેવી બની જાય છે. અને જ્યાં એ દેવી બની કે પછી એની રક્ષાનો સવાલ આવે છે. પછી હિંસાનો આશરો લેવાય છે અને આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં એનું પરિણામ ખૂબ જ નેખમકારક છે. કેટલાક વિચારકોને હવે આનું લાન થવા લાગ્યું છે, પણ આમાંથી શી રીતે છૂટવું તેનો રસ્તો કોઈને સૂઝતો નથી. મેં સૂચવ્યું છે કે આપણે જનતાના મોટા મોટા પ્રશ્નો જનશક્તિથી ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીશું તો સત્તાપરાયણ બનવાની દૃષ્ટિમાંથી છૂટી શકીશું. તેથી ભૂદાન આંદોલન તરફ જાંડી નજરે જોવું જોઈએ. સત્તાનિરપેક્ષ સેવા કેવી રીતે થાય, સેવા મારફતે શી રીતે શક્તિ પ્રગટ થાય, સમાજ માત્ર સુરક્ષિત જ નહીં, સ્વરક્ષિત શી રીતે બનાવી શકાય વગેરે શોધી કાઢવું જોઈએ. ભૂદાનયત્ર એનો પાયો છે. આ એક મહાન કામ છે. આટલી વ્યાપક દૃષ્ટિથી ભૂદાનયત્રનું કામ કરવું જોઈએ. નહીં તો એમ પણ બની શકે કે ભૂદાનયત્રમાં ગમે તે રીતે જમીનો લેવાય અને કાર્યકર્તાઓ એમાં જાતજાતનું દબાણ લાવે. તો એવું કામ અહિંસા-શક્તિની દિશામાં નહીં હોય, એ તો હિંસાનું જ કામ હશે. ભલેને એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ ન કરે, પણ જો એમાં ડરાવવા ધમકાવવાનું આવશે તો એ હિંસા જ થશે અને એનાથી ભૂદાનયત્ર સાર્થક નહીં થાય.

ચૂંટણીથી જોટો લાલ

પ્રગતસમાજવાદી પક્ષના એક નેતા સાથે વાત ચાલતી હતી. એમણે કહ્યું કે આજકાલ લોકોને ચૂંટણીમાં વધારે રસ પડે છે. ભૂદાનયત્ર જરૂરી કામ છે એ તો બધા સ્વીકારે છે છતાં જુદી જુદી પક્ષીય ચૂંટણીમાં રસ દાખવે છે એટલો એમાં નથી દાખવતા. કેટલાક ભૂદાનયત્ર વિશે વિચાર પણ કરે છે તો પણ તે એવી રીતે કે 'એ કામ મારફતે આપણે જનસંપર્ક વધારીશું' તો આપણને ચૂંટણીમાં લાલ થશે. કેટલાક આ રીતે વિચારે છે એ દુઃકબૂજ કરું છું. કોઈ સામે કામ સારી દૃષ્ટિ રાખીને કરતા હોઈએ

તો એનો ઉપયોગ કરવામાં જોડું નથી. આમ ભૂદાનયતના કામથી ખીન કામો પણ થવા સંભવ છે.

ચૂંટણી કરતાં અહિંસક જનશક્તિ-નિર્માણનું કામ વધારે શક્તિશાળી ધણુંખરું લોક માને છે કે ચૂંટણીમાં ભારે શક્તિ છે. પણ અહિંસક જનશક્તિ પેદા કરવામાં એના કરતાં ઘણી વધારે શક્તિ છે એ એમને સમજાશે ત્યારે એમની વિચાર કરવાની પદ્ધતિ જ બદલાઈ જશે. એને વિશે જરા વિચાર કરવાની જરૂર છે. પશ્ચિમમાંથી આવેલી ચૂંટણીની પદ્ધતિ આપણા દેશમાં એવાર વર્ષ તો નહીં પણ એથી પણ વધારે ચાલશે. વિચારવાની વાત એ છે કે એમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે કે નહીં? આજે જે રીતે કામ થાય છે તેનાથી લાલ થાય છે કે નહીં? પોતપોતાના દેશની પરિસ્થિતિ જોઈને તે પ્રમાણે એમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. આપણે એમ ન કરતાં માત્ર પશ્ચિમનું અનુકરણ જ કર્યું રાખીએ તો તે બરાબર નથી. ખીન દેશની કોઈ વસ્તુ અપનાવવામાં વાંધો નથી પણ એ અપનાવતી વખતે પોતાના દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એમાં સુધારો કરી લેવો જોઈએ.

ચૂંટણીને લીધે જાતિભેદમાં વધારો

આપણા સમાજમાં જાતિભેદ છે. રામ રામમોહન રોયથી માંડીને ગાંધીજી સુધીના તમામ ચિંતનશીલ મહાપુરુષોએ જાતિભેદ પર પ્રહારો કર્યા અને એને પરિણામે એ સંસ્થા (જાતિભેદ) ખારી ખખડી ગઈ હતી. પણ આજકાલ જોઈએ છીએ તો હવે વળી એ વધારે મજબૂત થતી જાય છે. આ બધું શાથી થાય છે?

ચૂંટણીમાં જાતિભેદનો વિચાર થાય છે અને તેથી એને બળ મળે છે એ વાત હીવા જેટલી સાફ છે. ચૂંટણીના ખીન દોષ એ છે કે એનાથી પરસ્પર દ્વેષ પેદા થાય છે. એનાથી પૈસા અને સમાયતી બરબાદી થાય છે. ચૂંટણીને વધારે પડતું મહત્વ અપાયું છે. કોઈ મહત્વની વસ્તુને પણ વધારે પડતું જોડું મહત્વ આપવામાં આવે તો માનવસમાજ રસ્તો ચૂકે છે. સ્વરાજ્ય પહેલાં રાજનીતિમાં જે શક્તિ હતી તે હવે સ્વરાજ્ય મળી નથી. પછી સામાજિક અને અર્થવિકાસનાં કામોમાં શી રીતે આવે તેનો

વિચાર થવો જોઈએ. અને એ દૃષ્ટિએ આજની ચૂંટણીમાં શા શા ફેરફાર કરવા જોઈએ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. આજ સુધીનું કરેલું કારવેલું ધૂળ મળી રહ્યું છે તે શી રીતે બચાવી શકાય તેવી પદ્ધતિ શોધાવી જોઈએ.

સામૂહિક કાર્યક્રમ જરૂરી

મેં આ વિગે કેટલીયે વાર વિચાર કર્યો છે અને એ વિગે બોલ્યો પણ છું. એને માટે જાંડાણથી વિચાર થવો જોઈએ. હું એ જ રીતે વિચાર કરું છું અને એનાથી મને કંઈક રસ્તો જડે છે. મને જે કંઈ વિચાર સૂઝે છે તેમાંથી આજની પરિસ્થિતિમાં જે અમલમાં મૂકી શકાય એવા છે તે વિગે કંઈક કહીશ. પહેલી વાત એ છે કે ચૂંટણીનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત બનાવાય. ન્યાં માત્ર જનસેવાનાં જ કામ કરવાનાં હોય ત્યાં રાજકીય પક્ષોનો વ્યર્થ આગ્રહ ન હોવો જોઈએ. એવી ચૂંટણી પક્ષો ન લડે. દા. ત. મ્યુનિસિપાલિટિ, લોકસ બોર્ડ, ગ્રામપંચાયત વગેરેમાં જનસેવાનાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે. એમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોને વધારે લેવાદેવા નથી અને હોવી પણ ન જોઈએ. હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ અને પછાત દેશમાં આ જ દૃષ્ટિ રાખવી પડશે. મેં ‘પછાત’ કહ્યો તેનો અર્થ એ કે અહીંનું જીવનધોરણ નીચું ગયું છે અને શિક્ષણ ઓછું છે. એવી હાલતમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોને કોઈ એક સામાન્ય કાર્યક્રમ મળે અને બધા એના પર જ શક્તિ અજમાવે એ જરૂરી છે. એમનો જે રાજકીય વાદ છે, જે કંઈ વિચાર અને દર્શન છે એ છોડી દેવાની વાત હું નથી કરતો. પણ એટલું તો હું જરૂર કહ્યું કે પ્રજાનું કલ્યાણ વાંછનારા, લોકસત્તામાં જેમને શ્રદ્ધા છે અને જેઓ સાંનિતી વાતો કરે છે તેવા જુદા જુદા પક્ષો સૌને માન્ય એવો એક સામૂહિક કાર્યક્રમ વિચારી કાઢે.

વિચારનું વલોલું બંધે ચાલે, પણ આવ્યારની અચકામણ ન હોવી જોઈએ

કોઈ એમ કહે કે એનો તો કોઈ સામૂહિક કાર્યક્રમ નથી મળતો. તો પછી કરેનું પડશે કે એ બધી દુર્ગતિની જાન બેળી મળી

પરથી અહિંસક જીવનનિષ્ઠા ફલિત થાય છે અને એના પરિણામે છેવટે પરમ ગતિ ફલિત થતી જતારી છે. આમ એક જ સ્લોકમાં આખા વિશ્વના આદિથી અંત સુધી (મૂળથી ચોરી ગુધી)નો જરૂરી સમન્વય ગીતાએ અદ્ભુત રીતે બતાવ્યો છે.

સત્ય અને વેદાંત

બાપુ વેદાંતને બદલે સત્યનું નામ લેતા અને એની સાથે અહિંસાને જોડી આપતા. ‘સત્ય અને અહિંસા’ એ એક જ મળતી બે ફાડ છે. બન્ને મળીને એક જ તત્ત્વ બને છે. આમ એ સત્ય શબ્દને વધારે પસંદ કરતા. મને વિચાર કરતાં લાગ્યું છે કે સત્યનું સંશોધન જેટલી તીવ્રતાથી વેદાંતમાં કરવામાં આવ્યું છે તેટલી તીવ્રતા. ૧૧ બીજી કોઈ પ્રક્રિયામાં નથી થતું. એટલે ‘સત્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘વેદાંત’ જ બની જાય છે. વેદાંત એટલે વેદનો સાર, તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વસાર એટલે કે જે કંઈ સત્ય છે તે. વેદાંતમાં જ આ પણ કહેવાયું છે કે અંતિમ શબ્દ ‘સત્ય’ જ છે અને એની અંદર બાકીના બીજા બધા જીવન-વિચાર સમાઈ જાય છે. સાર એ કે બાપુ જેને ‘સત્ય’ કહેતા તે જ હિંદુસ્તાનની અને આમ જનતાની લાષામાં વેદાંત કહેવાય છે.

‘સત્ય’ શબ્દ પરમ તત્ત્વનો સૂચક છે, અને વેદાંત સમન્વયનો સૂચક છે. એટલે સત્યના દર્શનને અનેક પાસાં હોય છે. ત્યાં બધાં પાસાં મળી જાય છે, બેગાં થઈ જાય છે, એક થઈ જાય છે ત્યાં કોઈ એક વિચારના અંગનો આગ્રહ મટી જાય છે એને જ વેદાંત કહે છે. આચાર્ય ગૌડપાદે સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું છે :

સ્વસિદ્ધાત્વવસ્થાસુ દ્વિતિનો નિરિવ્રતા દૃઢમ્ ।

પરસ્પરં વિરુદ્ધગ્ને તૈરય ન વિરુદ્ધયતે ॥

એટલે કે ‘તમે કાંઈ તો અંદર અંદર લડયા કરો, બાકી તમે અમારી સાથે લડી નહીં શકો; કારણ કે તમે બધા અમારા પેટમાં સમાય છો.’

‘સમન્વયનું’ કાર્ય

હા, તો સર્વાંગીણ સંમત્ર-સંત્ય-દર્શન અને એની સાથે અહિંસા એ દર્શનને વેદાંત કહે છે. આપણે આપણા જીવન અને દર્શનમાં આ જ એ તત્ત્વોનો સમન્વય કરવો પડશે. આજ સુધીમાં સમન્વય માટે ને ને પ્રયત્નો થયા તેમાથી આપણને એક દિશા મળી ગઈ છે. આમ છતાં એની પરિપૂર્ણતા આવી નથી અને કદાચ ક્યારેય નહીં આવે. આજે ભગવાને આપણે માટે સમન્વયનો ભારે કાર્યક્રમ ધડી કાઢ્યો છે અને ભગવાન જાણે આ ભૂદાનયજ્ઞ આપણને કયાથી ક્યાં લઈ જશે ! એનો કશો અંદાજ આવતો નથી. પણ આપણે એક પછી એક પગલું ભરવું પડે છે. એની પરંપરામાં સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રની આ કદપના—એને તમે ‘સમન્વય-આગ્રમ’ યા તો ‘સમન્વય-મંદિર’ ને કંઈ નામ આપવું હોય તે—પૂરી થાય છે.

આપણે શૂન્ય બનીએ

આ કામ માટે હું સૌનો હૃદયપૂર્વકનો સહકાર ઇચ્છું છું. દુનિયામાં સહકારનો સામાન્ય રીતે ને અર્થ ઘટાવવામાં આવે છે તેવો અર્થ મારા મનમાં નથી. એક જ પરમેશ્વરની હસ્તી છે અને આપણે બધા ને કાંઈ છીએ તે બધા શૂન્ય છીએ એવો ભાવ આપણે હૃદયમાં રાખીએ. એની જ અંદર, અને એની જ લીનાથી આપણને આ બધાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થયાં છે. શૂન્યનું પણ એક સ્વરૂપ હોય છે. એને પણ એક આકારથી દર્શાવવામાં આવે છે. એ નિરાકાર નથી હોતું. તેવી જ રીતે આપણને પણ આકાર મળ્યો છે તેમ છતાં આપણે શૂન્ય બનવાનું છે.

બોધગયા, ૧૮-૪-૧૯૫૪.

મંદિર-પ્રવેશબંધીથી મોટો ગુનો

: ૨૪ :

એક ભાઈએ કહ્યું કે ‘જમીન એ ઉત્પાદનનું ભારે મોટું સાધન છે અને તેથી એ કાષ્ટની માયિટ્રીની ન હોય એ વાત ગમે બિતરે છે.’

એ સાંભળી મેં કહ્યું, “માત્ર ઉત્પાદનનું જ સાધન નહીં, પરમેશ્વરની બક્ષિતનું પણ એ સાધન છે.”

આ વાત મેં મારા અનુભવ પરથી કહી હતી. એનો મેં જાતે અનુભવ કર્યો છે. ઈશ્વરની ભક્તિનાં સાધનો જપ, તપ, જ્ઞાન વગેરેનો થોડાધણો અનુભવ છે. એ બધાં વડે જેટલી ઈશ્વરભક્તિ થાય છે એટલે કે મનુષ્યના વિકારશમન માટે એ બધાં વડે જેટલી મદદ મળે છે તેથી વધારે મદદ જમીન પર મહેનત કરવાથી અને ખુલ્લી હવામાં કાદાળા લાઇને કામ કરવાથી થાય છે. એટલે કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં હરિજનોને પેસવા ન દેવામાં જેટલો ગુનો મને દેખાય છે તેથી મોટો ગુનો કોઈ ખેતી કરવા માંગતો અને ખેતી કરી શકે તેવો હોય તેવા માણસને 'આ જમીનનો તો ફલાણો માલિક છે' એમ કહીને જમીન આપવાની ના પાડવામાં છે. અને એ માલિકો કેવા છે? તો કે' વગર નોટિસે દુનિયામાંથી ચાલતી પકડે છે અને જમીન તો પાછળ જ્યાંની ત્યાં રહી જાય છે! આવું હવે ચાલે નહીં શકે.

હરિજનોને મંદિરમાં ન પેસવા દેા તે તો એક વાર ચાલ્યું જશે, કારણ કે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવાનાં એથી અડિપાતાં સાધનો મોજૂદ છે, પણ જમીન વિનાનાઓને માટે જમીનની સેવા એ ઈશ્વરભક્તિનું સર્વોત્તમ સાધન છે. એ સાધનથી કાઇને પણ વિષ્ણુટાં રાખી શકાશે નહીં.

બોધગયા, ૧૮-૪-૫૪

ભૂદાનયજ્ઞમાં હિરસો ન આપવો એ દેશદ્રોહ છે : ૨૫ :

ગોકુળ-વૃંદાવનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવવાની યોજના રજૂ કરી ત્યારે બધા ગોવાળિયાઓને કહ્યું હતું કે આ પહાડ જિંચકવામાં તમારા બધાના હાથ અને લાકડીઓનો રોકા થવો જોઈએ. પછી ગોકુળ-વૃંદાવનનાં તમામ બાલ-ગોપાલોએ પોતપોતાની લાકડીઓનો રોકા કર્યો. પહાડ તે કોઈ દહાડે લાકડીથી જિંચકાતો હશે? પણ બધાએ જ લાકડીનો રોકા કર્યો અને હાથ પણ દીધા. કવિ લખે છે કે ભગવાને આ જોયું એટલે છેવટે એમણે પોતાની ટચલી આંગળા પહાડને અડાડી. પછી શું જોઈતું હતું? ગોવર્ધન પર્વત ઊડીને, જિંચો થયો. ત્યારથી ભગવાનનું નામ 'ગોવર્ધનધારી' પડ્યું.

નારાયણ-શક્તિની શોધ

કહેવાનો સાર એ કે કામ તો ભગવાનના નામથી જ થાય છે. એની આંગળી અડવાથી જ ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકાય છે. પણ એને જ્યારે તમામ લોકોના હાથોનું, નરસમુદાયનું બળ મળે છે, ટેકા થાય છે ત્યારે એમાં નારાયણ-શક્તિનો પ્રવેશ થાય છે. નરોના સમુદાયમાં જે નવી શક્તિ દાખલ થાય છે તે 'નારાયણ-શક્તિ' કહેવાય છે. પાંચ જણા ભેગા થાય તો બધાની એક એક શેર શક્તિ મળીને પાંચશેર શક્તિ નથી થતી પણ પચાસ શેર થઈ જાય છે. આ વિજ્ઞાનનો વિષય છે. સમૂહ અથવા સમુદાયમાં એક નવી શક્તિ દાખલ થાય છે. આ નવી શક્તિ તે મુશ્વરીય શક્તિ છે, નારાયણ-શક્તિ છે, એનાથી જ કામો પાર પડે છે. પણ એ તો જ્યારે બધા જ લોકોનો સહકાર મળે ત્યારે દાખલ થાય છે.

ભૂદાનયજ્ઞમાં ન ભળવું એ દેશદ્રોહ છે

જે કામમાં બધાનો સહકાર મળે તેને યજ્ઞ કહે છે. દેશ પર કોઈ આક્રમણ આવી તો યજ્ઞ કરાય છે. આજે આપણા દેશ પર આક્રમણ તોળાઈ રહેલી છે. કોઈ નવી આક્રમણ જાગી છે એવી મારી કલ્પના નથી. સંકટ તો અંદર જ પડ્યું છે. મજૂર-માલિકનો ભેદ છે, કરોડી સાધન-વિદ્યોળાં છે, હરિજનો અને બીજાઓમાં આભડછેટ ભરી પડી છે, અનેક ધર્મ-ભેદના ઝઘડાઓ જીવતા પડ્યા છે. આ બધી આક્રમણ દેશને માથે તોળાઈ રહી છે. એવી પરિસ્થિતિમાં દેશને બચાવવા માટે કોઈ યજ્ઞ શરૂ થાય અને તેને એકલ દોષ્ટ્ય વ્યક્તિ કરવા બેમે કે કોઈ પાંચ-પચાસ જણા કરવા બેસે તો તેનાથી કશું નહીં વળે. હોળીમાં દરેક ઘેરથી લાકડાં જાય છે તેમ યજ્ઞમાં દરેક પોતાનો ભાગ આપવો પડે છે. આ યજ્ઞમાં જે પોતાનો ભાગ નથી આપતો તે દેશદ્રોહી છે એ વાત હું જાહેર કરવા માંગું છું. આજે દેશની રક્ષા છે કે ભૂમિહીનોનો સવાલ ઊઠેલો છે, આ પહાડ ઉઠાવવા માટે એકે એક જણ પાસેથી દાન-પત્ર મળવું જોઈએ.

જીવનદાન

: ૨૬ :

[શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે ભૂદાન કામ માં પોતાનું જીવનદાન બહેર ક્યું ત્યાંથી જીવનદાન થઈ શકે થયે ત્યાર પછી વિનોબાએ જયપ્રકાશજી પર એક કાગળ લખીને નીચેના રાખ્દોમાં પોતાનું પણ જીવનદાન બહેર ક્યું]

શ્રી જયપ્રકાશ,

તમે કાલે જે આદ્વાન આપ્યું તેના જવાબમાં—

ભૂદાનયત્ન—મૂલક, આમોદોગ—પ્રધાન અહિંસક ક્રાંતિ માટે મારું જીવન સમર્પણ

—વિનોબા

સર્વોદયપુરી, ૨૦-૪-૧૯૫૪

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

: ૨૭ :

આ વિજ્ઞાનનો જમાનો છે વિજ્ઞાનની ગતિ તેજ હોય છે આપણે ગોકળગાયત્રી ગતિથી સમાજ—સુધારાનું કામ કરીશું તો જમાનો આપણી રાહ જોઈને જોમાં રહેવાનો નથી તેથી કામની ગતિ વધે એ જરૂરી છે આ વખતના બોધગયા સર્વોદય સમેલનમાં એક નવી ધમ્મત્તા બની એણે આખા દેશને પ્રભાવિત કર્યો એ હતો ‘જીવનદાન’નો ઝરો ભૂદાનમાંથી સ પતિદાન, શ્રમદાન એ બધા નીમ્યા પણ જીવનદાનથી એ બધાની પૂર્તિ થાય છે એની અસર આખા દેશ પર પડશે એનાથી ભૂદાનના કામની ગતિ વધશે

છઠ્ઠા ભાગનું દાન અને અવત્ય ભૂમવામાં વિરોધ નથી

સમાજમાં પરિવર્તન આણવાની વાત ભૂદાનના મુગમાં છે ભૂમિનો સનાતન એ આખા એશિયાનો સનાતન છે એ મીઠા ઝગાને દેશમાં પણ છે, ૫૯ હિંદુસ્તાનનો એ સૌથી મોટો સનાતન છે એ સનાતન ઉઠાવીને અમે

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

બધાં કામ કરીએ છીએ. એ ભૂદાનયત્રનું બહારનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ ભૂદાનનું અંદરનું જે સ્વરૂપ છે તે વધારે મહત્વનું છે. લોક જોટલું એને સમજશે તેટલો એનામાં જોશ આવશે. એનું અંદરનું સ્વરૂપ એ છે કે આપણા સમાજનું માળખું બદલી નાંખવું. પણ લોકોને એ નથી સમજતું. એ તો એમ સમજે છે કે આનાથી ગરીબોને મદદ મળશે, સારું કામ છે. અને તેથી આપણાથી બનતી મદદ એને કરવી. આવી દૃષ્ટિથી પણ લોકોએ ભૂદાનને મદદ કરી છે.

હમણાં મેં ‘ગ્રામધર્મ’ પર એક વ્યાખ્યાન આપતાં કેટલીક મૂળભૂત વાતો સમજાવી હતી. એમાં એક વાત એ હતી કે ભૂમિ પર કોઈની માલિકી નથી. લોકો કહે છે કે આ તો નવી વાત આવી! અમે તો એમ ધારતા હતા કે આપણા માલિકી હંકનો સ્વીકાર કરે છે અને તેથી તો છટ્ટો ભાગ માંગે છે. એમ ન હોત તો એણે તો તમામે તમામ જમીન માંગી હોત. પણ હું તો આંજો ચાર ચાર વર્ષથી રટતો આવ્યો છું કે હવા, પાણી અને સૂરજનો પ્રકાશ એ બધાની જેમ જમીન પણ પરમેશ્વરની દેણગી છે. તેથી એ બધી ચીજો બધાના ઉપયોગ સારુ છે. જેમ હવા પાણીનો કોઈ માલિક નથી તેમ જમીનનો પણ કોઈ માલિક નથી. જમીન પર કોઈની માલિકી નથી; એ વાતમાં કશો પણ વિરોધાભાસ નથી.

ઉપનિષદના પાયા પર નવી સમાજરચના

આપણે સત્યવિચાર પર સમાજરચના કરવી છે. ભંગવાને આપણને જે કંઈ શુદ્ધિ, શક્તિ અને સંપત્તિ આપી છે તે સમાજસેવા માટે છે. એ એકલાં ભોગવવું બરાબર નથી. સમાજને ધરાવી દીધા પછી જ એ ભોગવી શકાય. આ પાયાની ભાવના આપણે ફેલાવવી છે અને એના પાયા પર સમાજરચના કરવાની છે. આ કોઈ નવો વિચાર નથી. આપણાં ઉપનિષદોમાં એ જ લખ્યું છે.

ईशावास्यमिदं सर्वं यद्विच जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः ...:.....

એટલે કે આ સમસ્ત જગત ઈશ્વરમય છે. એને સમર્પણ કરીને જ પ્રસાદ તરીકે એ ભોગવવું જોઈએ. આથી ચડિયાતો સદેશો કોઈ શાસ્ત્રમાં અપાયો નથી. સામ્યવાદમાં પણ આ ભાવના જોવા મળે છે પણ એ બહુ ઘોડી છે. એનું કારણ એ છે કે એ લોકો ઈશ્વરમાં નથી માનતા. એટલે એમની પાસે દાનની વાત નથી, ખૂંટવા લેવાની વાંત છે. એ લોકો ઈશ્વરને સમર્પણ નથી કરતા. સામ્યવાદની આ જ ખામી છે. બાકી તો ઈશ્વારાસ્થોપનિષદમાં સદૃજ જ પરિશુદ્ધ પદ્ધતિ અને નિર્દોષ રીતે જે કહેવાયું છે તે જ સામ્યવાદનું તત્ત્વ છે. આજ સુધી આ વાતનો વિચાર તો થયો છે પણ એના આધાર પર સમાજ-રચના કરવાની વાત નથી થઈ. આજના સમાજમાં વ્યક્તિગત માલિકીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આપણી સરકાર, આપણો કાયદો, આપણું રાજ્ય-અધિકારણ વગેરે બધું જ એ પાયા પર રચાયું છે. પણ આપણે એ વિચારને ધરમૂળથી પલટવા માંગીએ છીએ. આપણે એ રાજનીતિને જ પલટી નાંખવી છે. એટલું જ નહીં, આપણે એ 'રાજનીતિ' શબ્દને બદલે 'લોકનીતિ' શબ્દ દાખલ કરી એને જ ચલાવવો છે.

નિત્ય દાનની આવશ્યકતા

ભગવાન શંકરાચાર્યે દાનની વ્યાખ્યા કરી છે. એમણે કહ્યું છે 'દાનં સંવિમામ' દાન કરવું એ ખીન્ન પર ઉપકાર નથી, પણ ચીજની સમાન વહેંચણી કરવી એ છે. અને આ પાછી શંકરાચાર્યની શોધ નથી. એ પરિભાષા તો આખા વૈદિક-દર્શનમાં છે. એમાં બધે દાનનો અર્થ 'સમ-વિભાજન' જ કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં હું પૂરેપૂરાની માંગણી નથી કરતો, ફક્ત જો ભાગજ માંગું છું. જે કે ક્યાંક ક્યાંક આખાં ગામનાં ગામ મળ્યાં છે. ઓરિસ્સામાં સોળ-સત્તર ગામ, ઉત્તર પ્રદેશમાં બે-ત્રણ, ગયા જિલ્લામાં બે-ત્રણ, અને પાલમ જિલ્લામાં પંદર-સોળ ગામ મળ્યાં છે. આટલી મોટી ક્રાંતિ લાવવા માટે આપણે એક પછી એક પગલું ભરવું પડશે. પ્રથમ તો લોકો વિચાર પસંદ કરે, પછી એને સ્વીકારે. શરૂઆતમાં જો ભાગ મળે એટલે પ્રથમ લોકો જશે. પાંચ કરોડ એકર

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

જમીન મળે તો આજનું કામ તો નથી જાય. આગળ ઉપર ફરી માંગી લેવાશે.

પણ એટલો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ કે એક વાર દાન દીધાથી છૂટી નથી જવાતું. એક વાર આધાથી પતી નથી જતું અને શરીરના નિભાવ માટે ટકે ટકે જમવું પડે છે. તેવી જ રીતે જ્યાં મુધી સમાજમાં ભોગ-ક્રિયા ચાલે છે ત્યાં મુધી દાનક્રિયા પણ ચાલશે. દાનમાં જે ધર્મ છે તે તો સતત કરવાનું કામ છે. ધર્મ અને દાન રોજ કરવાં જોઈએ. કાળામાં દાન આપવું એ નિત્ય કર્તવ્ય નથી પણ બૂદ્ધાનનું કામ નિત્ય કર્તવ્ય છે. જ્યાં મુધી તમને ધર્માચરણ કરવાની જરૂર લાગે ત્યાં મુધી બૂદ્ધાન દેવું એ તમારું કામ છે. એ તો તમારો પ્રાણ હોવો જોઈએ. છટ્ટો ભાગ એ તો આરંભનું દાન છે, અંતે જતાં તો બધી જ જમીન આપી દેવી પડશે. બધી જમીન ગામની થશે. સગવડ ખાતર એ જુદી જુદી વહેંચવામાં આવશે ખરી પણ એ વહેંચણી કાયમની નહીં હોય. પંદર વીસ વર્ષ ફેરવહેંચણી થશે. એ વખતે કુટુંબનાં જણ વધ્યાં ઘટ્યાં હશે તે પ્રમાણે વહેંચણી થશે.

તો આમ દાન અને માલિકી વચ્ચે કશો વિરોધ નથી. આત્મા શરીરથી લિન્ન છે અને એ અમર છે. હું શરીર નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શરીરને પરિપુષ્ટ બનાવીને પછી જ કાપવું જોઈએ. દેહને એના આધાર વડે મળતૂત બનાવ્યા પછી કાપવાનો છે. તો આ રીતે ખુદ દાન જ કપાઈ જશે-દાનની જ જરૂર નહીં રહે ત્યાં મુધી દાનની પ્રતિ આશરો. અને ત્યારે જ દાન સાર્થક થશે. તુલસીદાસે કહ્યું છે કે પછી તો માંગવાપણું જ નહીં રહે. આમ દાન પોતે કપાઈ ન જાય ત્યાં મુધી છટ્ટો ભાગનું દાન આપવાનું ચાલતું જ રહેશે. આ ધરમજાથી ફેરફાર કરવાની વાત છે.

સમાજશાસ્ત્રમાં ભારત સુરોપથી આગળ છે.

પશ્ચિમવાળાઓ એમ માને છે કે 'સમાજમાં મુજબત પરિવર્તન કરવું' હોય તો તે સત્તા મારફતે જ થઈ શકે. રાજનીતિમાં એક પણ રાજ્ય ચલાવે છે અને બીજાને પણ વિરોધી હોય છે. આમ એક બીજાને

શુદ્ધ કરતા રહે છે. આમ કરતે કરતે સત્તા મારફતે પરિવર્તન આવી જશે. ' આપણે પણ એમની જ નકલ કરીએ છીએ. પણ પશ્ચિમનું સમાજશાસ્ત્ર ખૂબ જ પછાત છે તેની તમને ખબર નથી. હિંદુસ્તાનમાં આજે મરાઠી, ગુજરાતી, તામિલનાડ, મલબાર વગેરે જુદા જુદા પ્રાંતો છે. એ જ રીતે યુરોપમાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારા દેશો છે. આપણા દેશમાં ભાષાવાર પ્રાંત-રચનાની માંગણી કરવામાં આવે છે પણ કોઈ પોતાનો જુદો દેશ રચવા માંગણી કરતું નથી. કોઈને પણ દિલ્હીથી છૂટા થવાનો વિચાર આવતો નથી. એથી ગિરદું, યુરોપમાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, જર્મની, બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ વગેરે નાના નાના દેશો છે. આજે પણ એમને ત્યાં જાતિવાદ છે. આખા યુરોપના ભાગલા જાતિવાદના ધોરણે પડ્યા છે. ત્યાં કોઈ કુદરતી સીમા આ બધાને જુદા નથી પાડતી. ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે કોઈ પહાડ નથી. આમ છતાં માણસોએ જ ' સીગ્રીડ લાઈન ' અને ' મેઈનો લાઈન ' જેવી દીવાલો બની કરીને દેશો છૂટા પાડ્યા છે. ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષાઓ એટલી બધી એક બીજીને મળતી આવે છે કે ત્યાંના લોકો ધારે તો પંદર દિવસમાં જ શીખી જાય. પણ એ નહીં શીખે અને શીખે તો આખો એક દેશ કરી નાંખે. પણ આપણે ત્યાં એવી હાલત નથી. ભાષાવાર પ્રાંતની માંગણી પણ ખેડૂતોની સગવડ ખાતર કરવામાં આવે છે. કોઈને પોતાનું આગવું રાજ્ય કે આગવી સેના નથી જોઈતી. આ પરથી સાફ દેખાઈ આવે છે કે સમાજશાસ્ત્રની રચનામાં યુરોપ હિંદુસ્તાન કરતાં ખૂબ પાછળ છે.

બીજો દાખલો. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર હોવો જોઈએ કે નહીં એ વિષે અહીં કોઈને શંકા નથી. આપણી સ્ત્રીઓ વધારે પછાત છે એ હું સ્વીકારું છું. આપણે એમને બંને લાવવી પડશે. આમ છતાં એમને મતાધિકાર તો આપણે વગર સંકેતે આપી જ દીધો છે. આથી ગિરદું, યુરોપમાં આજે પણ કેટલાયે દેશોમાં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર નથી મળ્યો. આજથી ચાલીસ વર્ષ પર ઇંગ્લેન્ડમાં પુરુષો વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓનું અધિવન થયું હતું. ધારાસભા પર ઇંગ્લેન્ડમાં ત્યારે માંડ માંડ એમને મતાધિકાર મળ્યો. આપણા દેશમાં આવો કોઈ ઝઘડો નથી થયેલો, તો આ રીતે

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

પણ 'સાફ દેખાઈ' આવે છે કે દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં આપણે સમાજ-શાસ્ત્રમાં આગળ છીએ.

આજની ખામીભરેલી ચૂંટણીની રીત

આમ છતાં આપણે આંખ મીચીને પશ્ચિમની પદ્ધતિ સ્વીકારી લઈએ છીએ એ નવાઈ જેવું છે. એનું પરિણામ શું આવશે એનો વિચાર પણ નથી કરતા ! આપણે ત્યાં 'પાંચ બોલે પરમેશ્વર'ના ન્યાયે કામકાજ થતાં, ન્યારે પશ્ચિમમાં ચાર વિરુદ્ધ એક અને ત્રણ વિરુદ્ધ એકે કરાવ પાસ થાય છે. કોરટમાં કેસ ચાલે છે તેમાં પણ ત્રણ વિરુદ્ધ એકે ચુકાદા અપાય છે ને ખૂનીને ફાંસીએ લટકાવાય છે. એને ફાંસીથી કાઢી દળવી સગા કેમ ન કરવી એવો પણ વિચાર નથી કરતા. આમ આ બહુમતીવાળો વિચિત્ર વિચાર આપણે પશ્ચિમ પાસેથી લીધો છે તે ખરેખર લખંદર છે.

સર્વોદય સંમેલનમાં ખુદ પંડિત નહેરુએ કહ્યું કે, "ચૂંટણીની પદ્ધતિ આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક અપનાવી છે છતાં એમાં જોઈએ તેટલી ખામીઓ છે અને એમાં સુધારો કરવો જરૂરી છે." તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી જે પરતુ લઈએ તે સમજી કરીને લેવી જોઈએ. ચૂંટણીનું આ ખૂત દુનિયાના તમામ દેશોને માથે ચઢી બેઠું છે અને એનાથી કંઈક નુકસાન પણ પહોંચે છે. પણ હિંદુસ્તાન પર તો એનું પરિણામ ખૂબ જ દુઃખદાયક નીવડ્યું છે. રામ રામમોહન રોયથી માંડીને ગાંધીજી સુધીના બધાએ જ જે જાતિભેદ પર પ્રહારો કર્યા હતા અને જેની કમ્મર તૂટી ચૂકી હતી એ જાતિભેદ આ ચૂંટણીને લઈને ફરી વાર માથું જાંચકવા માંડ્યો છે.

ક્રાંતિ પશ્ચાતીત જ હોય છે

સત્તા મારફતે કે પશ્ચિમ રાજનીતિ દ્વારા કદી પણ ક્રાંતિ થતી નથી. એ તો જન-માનસમાં જ થાય છે. એટલે એ તો પશ્ચાતીત જ હોવી જોઈએ. એ માટે સૌએ ખુલ્લા દીલે વાત કરવી જોઈએ. પણ આજકાલ તો એક પક્ષવાળા વિરોધી પક્ષનું હાથું મુઠ્ઠાં વાંચના નથી. વેચના-પંચીઓ જેમ શૈવ-પંથીઓની એકેય પરતુ અપનાવતા નથી એવો જ ભાર નિરરકાર આ પક્ષોવાળા એકબીજાનો કરે છે. એમને ખબર તો ~

પક્ષનાં પુસ્તકો જ વેદવાક્ય જેવાં હોય છે. ખીજના સાહિત્યને તો અડતા જ નથી. એમના વિચારો સંકુચિત હોય છે. આમ આ વાદોને પાપે દળ-બંધી તો હીક પણ દિલ્લખંધી ફેલાઈ રહી છે, અને દિલ્લખંધી એ દળખંધી કરતાં ધ્યાયગણી ખરાબ છે. આવી હાલત હોય ત્યારે ક્રાંતિ કુંધાય છે. એ લોકોને એટલું નથી સમજતું કે હવા પ્રસરાવવા માટે અવકાશ-ખુલ્લી જગ્યા જોઈએ. વિચાર-પ્રચાર માટે દિવ ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ. પક્ષોની સલાહો થાય છે તેમાં અમુક અમુક જ પ્રકારના લોકો આવે છે અને એ લોકો ક્રાંતિને આગળ ધપવા જ દેતા નથી. પણ ભૂદાનના કામે લોકોના દિલ્લમાં કંઈક શંકા જગાડી છે. હજુ જગ્યા ત્યાંથી સવાર કરીને લોક આ વાત સમજી જાય તો ધણું સારું.

કોઈ પણ મોટું આંદોલન જનશક્તિથી જ થઈ શકે. જરા અક્કલથી તો વિચારો કે પાર્ટી બાંધવાથી વિચાર સમજવામાં મદદ થાય છે કે પાર્ટી વગર ? બાબાએ પાર્ટી બાંધી હોત તો એનું આંદોલન શી રીતે ચાલત ? આજે તો એ બેઘડક ધેરેધેર જાય છે. હજાર હાથવાળા લગવાનને જગાડવા એ આજે નારદની જેમ ધર ધર ધૂમે છે. ન્યારે એથી ઊલટું પાર્ટીવાળા નાના મનના અને સંકુચિત દષ્ટિવાળા થઈ જાય છે. ભૂદાન એક પક્ષાતીત-પક્ષખાલ્લથી વેગળું આંદોલન છે. અને તેથી બધા જ એને સારું કામ સમજે છે. પક્ષાતીત પદ્ધતિથી જ ક્રાંતિ પાંગરવાની છે, સત્તાથી નહીં. જનશક્તિથી ક્રાંતિ થાય છે એટલી વાત જે સાબિત થશે તો રાજકીય વિચારોમાં એક મૌલિક પલટો આવશે અને એકલા આપણા દેશને જ નહીં, આખી દુનિયાને નવો રસ્તો મળશે. આવી સર્વશક્તિ અને સ્વયંશક્તિ સમાજમાં ભરી પડી છે. અને એનું ઝરણું હવે છૂટથી વહેવા લાગ્યું છે એ આપણાં સારાં નસીબ છે.

પક્ષબેદને કારણે આજનો સમાજ વટિયાં વટિયાં થઈ ગયો છે. સતત રાજનીતિમાં જ માનવાવાળા જ્યોત્સનાપ્રકાશખાત્રુ પણ આ વાન માનતા થઈ ગયા છે એ એક વિચારવાની વાત છે. એમના ફેરફાર પાછળ ઊંડા વિચાર અને ચિંતન છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનથી એ આ નિર્ણય પર પહોંચ્યા છે અને જીવનદાન દીધું છે.

અહિંસાના ત્રણ આધાર : સંયમ, અસ્તેય, અસંગ્રહ ૧૩૬

શાસનમુક્ત સમાજ લાણી

અખિલ ભારત સર્વ સેવા સંઘે એ વર્ષમાં દેશભરમાંથી પચ્ચીસ લાખ એકર જમીન ભેગી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એમનો આ સંકલ્પ જનતાએ ઉપાડી લીધો છે. હજારો જણ એ સંકલ્પને પાર પાડવામાં લાગી ગયા અને એ પાર પડી પણ ગયો. સંઘ પાસે કોઈ સત્તા, કાયદો કે અનુશાસન નથી. લોકોને એ સંકલ્પ સાચો અને અર્થવાળો લાગ્યો અને એમણે એ પૂરો કર્યો. આ પ્રસંગ પરથી લોકોને એક વિશ્વાસ બેઠો કે સત્તાના આધાર વગર પણ એક સંસ્થા કોઈ સંકલ્પ કરી શકે અને એ સંકલ્પ પાર પણ પડી શકે. લોક એની સફળતા સારું મંડી પડે છે. એના પરથી ખીણ પણ એક આશા બંધાય છે કે શાસનમુક્ત સમાજ અને પક્ષભેદથી વેગળું એવું રાજ્ય સ્થાપવું શક્ય છે. એ માટે જનશક્તિ જગાડવી પડશે. આ ભૂદાન-આંદોલન પણ એના જ એક સાધન તરીકે શરૂ થયું છે.

મે ૧૯૫૪

અહિંસાના ત્રણ આધાર : સંયમ, અસ્તેય,
અસંગ્રહ

: ૨૮ :

આજે વૈશાખી પૂર્ણિમા છે. આજ દુનિયા આખીમાં અને ખાસ તો એશિયા ખંડમાં બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ-દિવસ ઉજવાય છે. બુદ્ધ ભગવાને દુનિયાને જે સંદેશો આપ્યો તે એમણે પોતાના જીવનમાંથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એમણે જ્યારે આ સંદેશો આપ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનને દુનિયા સાથે કોઈ વિશેષ સંબંધ નહોતો. દુનિયાને તે વખતે એ સંદેશોનો એટલો ખપ પણ નહોતો. પણ આજે દુનિયા આખીને એ સંદેશોની જરૂર છે. એમનો સંદેશો આટલો છે : 'વેરથી વેર શમવું નથી, ક્રોધથી ક્રોધ શમતો નથી, જુઠાણાથી જુઠાણું નાશ-પામવું નથી.' વેરથી વેર વધે છે અને ક્રોધથી ક્રોધ બહુકે છે. માટે વેરનો સામનો પ્રેમથી, ક્રોધનો સામનો શાંતિથી અને અસત્યનો સામનો સત્યથી જ કરવો રહેશે.

આજે વિશ્વને શુદ્ધતા સંદેશાની ભૂખ છે

આજે દુનિયાને શુદ્ધતા આ સંદેશાની ખૂબ જ જરૂરત છે. આજે દુનિયામાં અશાંતિ અને અસમાધાન ફેલાયેલાં છે. દુનિયા આખી શાંતિ માટે વલખે છે પણ એ ક્યાંયથી મળતી નથી. આખી દુનિયામાં તાણાતાણી ચાલે છે ને સામસામે ભય વધી રહ્યો છે. એકબીજાથી અદ્-ઝિતર તાકાતવાળા દેશો એકબીજાથી ભયભીત છે. નાના દેશ તો જાણે બીએ જ છે એની તો વાત જ જવા દઈએ, પણ અમેરિકા અને રશિયા જેવા મોટા મોટા દેશો પણ 'ડરવા લાગ્યા છે. આ પહેલાં કોઈ દિવસ દુનિયા આટલી બાવરી બાવરી નહોતી દુનિયાના દેશોને એકબીજા વિષે ખતર જ નહોતી ત્યાં ડરવાની વાત તો ક્યાં જ રહી? પણ આજે તો દુનિયાને કોઈ એક ખૂણે જરા ઉચ્ચપાચ્ચ થઈ કે આખી દુનિયા પર એની અસર પડે છે. વિજ્ઞાનને કારણે આમ બનવા પામ્યું છે. એટલે હવે તો અંતે જતાં થશે એવું કે વિજ્ઞાનને કારણે ક્યાં તો માણસ-જાત હિંસા ને વેર ખૂબ ખૂબ વધારીને પોતાનો જ નાશ કરી બેસશે અથવા તો આપણી અક્ષત ઠેકાણે આવશે અને માનવતા હિંસાના દુષ્ટ-ચક્રમાંથી છૂટશે. હવે વચલી હાલત ચાલે તેમ નથી. અને તેથી શુદ્ધ ભગવાનના નિર્વેરતાના સંદેશોનો આજે ખૂબ જ ખપ છે.

વેરનાં કારણો ટાળીએ

પચાસ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં શુદ્ધ જ્યોતિ ઉજવાતી નહોતી પણ આજકાલ એ શરૂ થઈ છે. આનું કારણ શોધવા જવું પડે તેમ નથી, ભગવાન શુદ્ધતા સંદેશાની આજે ખૂબ જ ખપ છે એમ આપણને લાગે છે. એમનો એ ઉપદેશ કંઈ નવો નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે “નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ...” નિર્વેર બનવાનો આદેશ વેદોએ પણ આપ્યો છે. ભગવાન શુદ્ધ પહેલાંના સંતોએ પોતાના જીવનમાં એને ઉતાર્યો હતો. આમ છતાં દુનિયાની હાલત ફેરવાઈ નહીં. કારણ, કોઈ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં નિર્વેર બની ગયો તો લોક એને આદર-માન આપતા પણ એની વાતને

પહેવારુ નહોતા ગણુતા. 'નિર્વૈર થવું જોઈએ' એની એ લોકો ના તો નહોતા પાડતા પણ એને આચરણમાં નહોતા ઉતારતા.

એમાં વાત એમ છે કે જ્યાં સુધી વેરઝેરનાં કારણો જાય નહીં ત્યાં સુધી વેર જાય નહીં. કોઈને ખૂબ તરસ લાગી ને એને ચોક્કસ સ્વચ્છ પાણી ન મળે તો એ ગંદું પાણી પણ પી લેવાનો. એને જોઈએ તો છે ચોક્કસ પાણી, પણ નથી જ મળતું તો ગંદું પાણી પીવાં પણ મન તૈયાર થઈ જાય છે. એ જ રીતે દુનિયાને પણ વેરની ભૂખ નથી. સમાજમાં આગ લાગે એવું કોઈ જાણી જોઈને માંગતું નથી. પણ દુનિયાના કેટલાં પ્રશ્નો છે, એ પ્રશ્નો શાંતિમય રીતે ઉકલતા હોય તો એ તો શાંતિમય રીતે ચાલવા તૈયાર છે. પણ એ પ્રશ્નોના શાંતિથી નિકાલ ન આવે તો પણ દુનિયા શાંતિ જળવી રાખે એમ તો ન બને. તેથી આપણે કોઈ એવી તરફીય શોધી કાઢવી જોઈએ કે જેથી શાંતિ સ્થપાય, શાંતિમય શક્તિ પેદા થાય અને દુનિયાના અત્યંત અધરા સવાલો ઉકલી જાય. આમ ક્યાં વગર દુનિયાનો વિશ્વાસ અહિંસાની શક્તિ પર એસે તેમ નથી. એ વિશ્વાસ એસે એટલા સારુ જ આપણે આ બૂદાનયત્ર આદ્યો છે.

વિજ્ઞાને આજે આપણને નાના મટાડી મોટા કરી મૂક્યા છે. બૂદાનયત્ર એ નિર્વૈરતાની પદ્ધતિથી સવાલો ઉકલવાની કોશિશ છે. શાંતિની શોધ માટે આ આદાલત આવે છે. શાંતિમાં રહેલી શક્તિને એ શોધે છે. તેથી જ આપણે ગામે ગામે જઈએ છીએ, લોકોને પ્રેમથી સમજાવીએ છીએ અને ભૂમિહીનો માટે જમીન માંગીએ છીએ. ભૂમિહીનોને આ રીતે જમીન મળશે તો શાંતિ જળવાઈ રહેશે. બાકી આપણે ઠાલા ઉપદેશ જ દેતા રહીએ કે 'શાંતિ જળવો, નિર્વૈરતાથી રહો' તો શાંતિ શી રીતે જળવાશે ? આજ સુધી તો આપણે બીજાઓ પાસેથી પડાવી લેતા હતા, સંકુચિત ભાવના રાખતા હતા. પણ આવી સંકુચિત ભાવના વિજ્ઞાનને શોભે તેવી નથી. વિજ્ઞાને એ સંકુચિતતા ઘટાડી નાંખી છે. બુદ્ધિ તો વ્યાપક થઈ પણ હજી હૃદય સાંકડું જ રહ્યું છે. તેથી 'આપવાથી નિર્વૈરતા આવશે' એવું શિક્ષણ દરેકને મળવું જોઈએ. એ વિના ભગવાન બુદ્ધનો સંદેશો કોરો જ રહેવાનો, એનો અમલ નહીં

ત્રણ આંધાર : સંયમ, અસ્તેય, અસંગ્રહ

ભગવાન બુદ્ધ, મહાવીર અને બીજા સ્થાની પુરુષોએ અહિંસાની સાથે સાથે બીજી પણ વાતો કહી છે. એમણે અહિંસાની સાથે સાથે અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), અપરિગ્રહ (સંધરો ન કરવો) અને સંયમ પણ રાખવા કહ્યું છે. એ વગર અહિંસા અને સમાજ-રચના ટકી ન શકે એની એમને પાકી ખાતરી હતી. હું જેમ જેમ વિચારું છું તેમ તેમ મને એમાં એમની લાંબી સૂઝ દેખાય છે. આપણે સંયમ ન પાળીએ અને ભોગ-વિલાસમાં ડૂબીએ તો દુનિયા મારે કપરો સવાલ આવીને બિભો રહે અને માણસ માણસને કાપવા લાગે. આજે લડાઈમાં તો જરાયે ખટકા વગર માણસની કતલ થાય જ છે, પણ કાલ બિહીને કોઈ ડોક્ટર કહેશે કે માણસનું તાણું માંસ પુષ્ટિકારક હોય છે, તો લોક માણસનું તાણું માંસ પણ ખાવા લાગશે. ભોગ-વિલાસ વધશે તો સંખ્યાસુર પેદા થશે. પુરાણોમાં અનેક અસુરોનું વર્ણન આવે છે. વરતી વધી પડશે તો માણસ માણસને ખાવા લાગશે. તમે સાંભળ્યું હશે કે પશુઓમાં કેટલાંક પોતાનાં બચ્ચાં ખાઈ જાય છે. હું માનું છું કે મનુષ્ય પોતાના ભોગ-વિલાસ નહીં છોડે તો એની પણ એ જ દશા થવાની છે. તેથી જો અહિંસા લાવવી હશે તો સંયમ જાળવવો જરૂરી છે.

બીજી વાત છે અસ્તેય એટલે કે ચોરી ન કરવાની. આ વાત આપણે અમુક હદ સુધી તો ચક્રાવી છે. કાયદો જેને ચોરી કહે છે એવી કોઈ ચોરી કરે તો તેવા ચોરને આપણે પકડીને જેલમાં પૂરીએ છીએ. પણ કાયદામાં જો ચોરી નથી ગણાવાઈ એવી ચોરી આપણે રોકતા નથી. વધારે પડતો પગાર, વધારે પડતો નફો, વ્યાજ, દનાવી એ બધું પણ આખરે તો એક જાતની ચોરી જ છે. એટલે આપણે એમાંથી પણ છૂટવું જોઈએ. સંધરા પર પણ કાબૂ હોવો જોઈએ. સંધરો ફાવે તેમ વધે અને અહિંસા પણ વધે એ બનવા જોગ નથી. લોક પૂછશે કે રેડિયો, લાઉડ સ્પીકર એ બધું સંધરો નથી શું? ના, જો આખા સમાજની સંપત્તિ વધતી હોય તો એમાં હિંસા નથી. પણ બીજાને લૂંટીને પોતાનાં

સર્વોદય ક્યે દહાડે આવશે? યતિ-સંઘ, લિશ્તુ-સંઘ, ભગવાન બુદ્ધના અનુયાયીઓ વગેરે નીકળી પડ્યા હતા તેમ જીવનદાનીઓ નીકળી પડશે ત્યારે આ કામ થવાનું છે. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ સમજી ગયા હતા કે હમરો મરજીવા લિશ્તુઓના સંઘ જ્યારે દેશમાં ફરશે ત્યારે આ કામ થવાનું છે. ભગવાન બુદ્ધ તો કહેતા પણ કે ‘નનિકલ્લે રમતિન્તે।’ જ્ઞાની હોય તેને ધરમાં ગોડતું નથી. એમને તો રખડવામાં ઉત્સાહ આવે છે. એ લોકો નિરંતર ફરે છે, સેવા કરે છે, રાગદ્વેષ, નિંદા-સ્તુતિ, માન-અપમાન એ બધું ભગવાનને ચડાવીને કામ કરે છે. તેવી જ રીતે આજે પણ લોકો જનસેવા સારુ, ‘બહુજનહિતાય, બહુજનસુખાય’ નહીં પણ ‘સર્વહિતાય, સર્વસુખાય’—સૌના કલ્યાણ સારુ, સૌના મુખ સારુ નીકળી પડશે ત્યારે જ આ કામ થવાનું છે. તમારે અહિંસક સમાજ-રચના જોઈતી હશે તો જીવનદાનીઓ નીકળી પડે એ જરૂરનું છે.

બોધગયામાં આના પણ શ્રીગણેશ મંડાયા છે. તથાગતને જે બોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું ત્યાં ગાંધીજીને માનનારા ભક્તો ભેગા મળ્યા હતા. એમને એક પ્રેરણા થઈ અને જીવનદાન શરૂ થયું. એની શરૂઆત તમારા પ્રિય નેતા જયપ્રકાશજીએ કરી હતી. નવો સમાજ રચવા માટે આ આદોયન શરૂ થયું અને આ પ્રવાહ એમાંથી ચાલ્યો. હવે આગળ ઉપર અહિંસાના પાયા પર સમાજ-રચના કરવાનું આંદોલન જોશબેરથી ચાલશે. શીપણુ વગરનો અને શાસનમુક્ત સમાજ રચવાની ભગવાનની ઇચ્છા અને રૂપરૂટ વરતાય છે. મારું આહ્વાન છે કે જેમના જીવનમાં કંઈક તત્ત્વ હોય, જેમના શરીરમાં પ્રાણ હોય, જેમની બુદ્ધિમાં વિવેક હોય એ આ કામમાં અંપલાવે અને ભગવાનના આશીર્વાદ પામે.

મોહનિયા, તા. ૧૬-૫-૫૪

ચોરી અને સન્ન

મને ટ્રાપ્કે સવાલ પૂછ્યો કે 'આજકાલ ચોરી, ખૂન, ધાડ વધતાં જ જાય છે તો એને રોકવાનો શો ઉપાય ? આવું સાંભળીને મને નવાઈ નથી. લાગતી, ઊલટું નવાઈ તો એ વાતની લાગે છે કે આજની હાલતમાં આટલા થોડા અપરાધ કેમ થાય છે ! અપરાધ થોડા થવાનું કારણ એ છે કે અહીંના અલભ્ય-ગામડિયાઓના લોહીમાં સભ્યતા છે. અને તેથી જ અહીંના લોકો સ્વભાવે શાંત, સૌમ્ય અને સંયમશીલ છે.

અહિંસાની શક્તિ

દસ બાર વર્ષ પરની વાત છે. બંગાળોના દુકાળમાં લાખો માણસ મરી ગયું. એ દિવસોમાં અમે જેલમાં. તે વખતે ત્યાં કેટલાક ભાઈઓ દહેતા કે 'આપણા દેશની એટલી બધી પડતી થઈ છે કે લાખો લોકો એમનેમ જ મરી ગયા ! બીજો દેશ હોય તો લોકો ચોરી કરે ને ધાડ પાડીને અનાજ લૂંટી જાય.' આ સાંભળીને મારું તો મન એવેન થઈ ગયું. રાતે મને તો ઊંઘ ન આવે. મને થયું, 'ખરેખર આપણી પડતી થઈ છે ?' અંદરથી અવાજ આવ્યો, 'ના, ના, એમ નથી.' આપણા દેશનાં અપિમુનિઓ અને સંતોની આપણને શીખ છે કે આપણે તો મરવા જ પડ્યા છીએ તો પછી જે જીવે છે એમને શા સારું સતાવવાં ? આપણા દેશનો આ એક મોટો ગુણ છે. પ્રાચીન કાળથી આપણને આ મર્યાદા શીખવાઈ છે. બંગાળમાં જે લોકો મર્યા તે પણ ભગવાનનું નામ લેતાં લેતાં ગયા હશે. આ નજીવાઈ નથી. આમાં તો અહિંસાની, સત્યાગ્રહની શક્તિ રહેલી છે. આપણે મરીએ તો ભલે પણ બીજાને દુઃખી નહીં કરીએ. વેડી લેવું એ જેમને મારે સહજ છે એમનામાં અહિંસાત્મક પ્રતિકાર-સામનો કરવાની શક્તિ સહજ જ પેદા થાય છે.

ચોરીની સન્ન

આજકાલ કેટલાક લોકો ઠામ ન મળતું હોવાથી ચોરી કરે છે. એ લોકો પોતાનાં બાળબચ્ચાંનાં પેટ ભરવા સારું ચોરી કરે છે. એમને પકડીને

ન્યાયાધીશ સામે ઊભા કરે છે ત્યાં ન્યાયાધીશ એમને બે કે ત્રણ વર્ષની સજા ફટકારે છે. પણ ખરી રીતે નેઈએ તો સજા થાય છે એનાં બૈરી-છાકરને, કારણ કે પેવાને જેલમાં રોકાયા મળી જ રહે છે. મારે જો ન્યાય તોલવાનો હોય તો હું જુદી જ જાતની સજા કરું. પહેલાં તો સારી પેડે તપાસ કરું. સાબિત થાય કે ફલાણુ ફલાણુએ ચોરી કરી છે તો પછી હું એને કહીશ કે, 'તે' ચોરી કરી છે માટે તને ત્રણ એકર જમીનની સજા, ત્રણ વર્ષની નહો. એ જમીન પર સારી પેડે રજાને તારાં બાળબચ્ચાંનું પોપણુ કર.' મને તો લાગે છે કે આવી સજાઓ કરવામાં આવે તો ચોરીઓ થતી અટકી જાય.

આજના સમાજમાં એક વિચિત્ર ન્યાય ચાલે છે. આમતેમ થોડા અમરતો હાથ મારીને ભાગનારને 'ચોર' કહે છે, અને સંધરો કરવાવાળાને પ્રતિષ્ઠા અપાય છે. વિચાર કરવા જેવી વાત છે કે તાળાં-ફૂંચી વધે છે તેમ તેમ ચોરી પણ વધે છે. અમેરિકાના પહેલા પ્રમુખ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને પોતાની ડાયરીમાં એક વાક્ય લખ્યું છે : 'Fence is a temptation to jump' એટલે કે વાડ બાંધો એટલે કૂદવાની લાલચ જ થવાની. સમાજમાં ચોરી ન થાય એવી આપણી ઇચ્છા હોય તો આપણે જમીનની વહેંચણી કરીને સૌને કામ આપવું પડશે. ગ્રામોદ્યોગ વગર બધાંને કામ આપવું અશક્ય છે. તેથી તો આપણે એકલા 'રામ'નું નામ નથી લેતા પણ 'સીતારામ' કહીએ છીએ. સીતા એટલે જમીનની વહેંચણી અને રામ એટલે ગ્રામોદ્યોગ.

ઉપરાંત આપણું ચિંતન પણ સુધરવું જોઈએ. સંધરો કરવો એ પાપ છે, શરીર-અમ ટાળવો એ પાપ છે. આવા વિચાર સમાજમાં પાકા બંધાવા જોઈએ. થોડું કામ કરીને વધારે લે, કશી જાત-મહેનત ક્યાં વગર કાઢના ઘરમાં ધૂસીને હજાર રૂપિયા તફાવે તેને આપણે 'ચોર' કહીએ છીએ. પણ તો પછી ન્યાયાધીશ, પ્રોફેસર વગેરેને પણ ચોર જ ગણવા જોઈએ કારણ કે એ લોકો માંડ ત્રણ ચાર કલાક કામ કરે છે અને ખૂબ મોટા પગાર ઉપાડે છે. એટલે પરસેવો પાડીને રોકાવો રજનારા મજૂર અને

કાંતિનો ત્રિકોણ

ખેડતને બાદ કરતાં આપણે બધા ચોરમાં જ ખપીએ. તેથી એકે એક જણે
નત લેવું જોઈએ કે કંઈ ને કંઈ ઉત્પાદક પરિશ્રમ કર્યા વગર નહીં ખાઈએ.

પકડિહાર, તા. ૧૯-૬-૧૯૫૪

: ૩૦ :

કાંતિનો ત્રિકોણ

હું ત્રણ ત્રણ વર્ષથી ક્યાં જ કરું છું. આમ છતાં ક્યાં કરવા મારેતો
મારો ઉત્સાહ વધતો જ જાય છે. આમ શી રીતે થઈ શક્યું? કારણ કે
બુદ્ધનયજ્ઞના મૂળમાં એક તત્ત્વજ્ઞાન પડેલું છે. જેને એનું દર્શન થાય છે
તેને એમાંથી રસ મળતો જ રહે છે. આ ઝાડવાં અહીં વર્ષોથી ઊભાં
છે. એમને પેટાળમાં રસ મળ્યા કરે છે તેથી તાપમાં પણ એ સુકાતાં
નથી. એટલું જ નહીં, માથે સૂરજ જેમ વધારે તપે તેમ વધારે જ
લીલાં થતાં જાય છે. વાત એ છે કે અંદરથી રસ મળતો હોય છે ત્યારે
બહારનો તાપ સતાવી શકતો નથી. તેવી રીતે અંદરથી તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ
મળતો રહે છે ત્યારે તપસ્યાથી ઉત્સાહ વધતો જ જાય છે અને તકલીફ
લાગતી નથી.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવનો આદેશ

હમણાં મેં જાપામાં એક સમાચાર વાંચ્યા. ઉત્તર પ્રદેશની બુદ્ધન-
સમિતિના સભ્ય આચાર્ય નરેન્દ્રદેવે કહ્યું કે 'બુદ્ધન કામ તો સારું, પણ
એની પાછળ કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન નથી.' હવે આનો શો જવાબ વાળું? એટલું
જ કહું કે એની પાછળ તત્ત્વજ્ઞાન ન હોત તો ત્રણ વર્ષમાં બાળાના
ટાંટીયા ઢીલા પડ્યા હોત. પણ બાળાના ટાંટીયા ઢીલા પડવાને બદલે
એમાં તો જોર જ આવતું જાય છે. કોઈ જેવો તેવો મામૂલી વિચાર
પકડીને કોઈ માણસ કામ કરવા બેસે તો થોડા વખતમાં જ થાક્યાના
ગાઉ ગણવા માંડે છે. પણ જ્યાં વિચાર ઊડે છે ત્યાં ધીમે ધીમે કામની
ઝાપ વધતી જાય છે. રોજ રોજ નવા વિચારો રકુરે છે, રોજ નવી કુંપળો
ફૂટે છે. તમે જાણો છો કે બુદ્ધનયજ્ઞમાંથી સંપત્તિદાન નીકળ્યું, શ્રમદાન

નીકળ્યું ને હવે જીવનદાન પણ નીકળ્યું. આ બધા ભૂદાનયજ્ઞના નવા નવા ફાંટા છે. વધતે વધતે એ એટલું વધવાનું છે કે જેટલાં રચનાત્મક કામો છે તે બધાં એમાં સમાઈ જવાનાં છે. એટલું જ નહીં, સમાજ-જીવનનાં બીજાં જે કંઈ નૈતિક અંગો છે તે પણ એમાં સમાઈ જશે. આના મૂળમાં જો કંઈ જગત્તું તત્ત્વજ્ઞાન ન હોત તો આ બધું ન થાત.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવે એમ તો નથી કહ્યું કે હૃદય-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા નકામી છે. હા, એમણે એટલું જરૂર કહ્યું છે કે એ તો વર્ગ-સંઘર્ષમાં માનનારા છે, અને માત્ર હૃદય-પરિવર્તનથી કામ સરસી એવું એ માનતા નથી. એનો અર્થ, તો એટલો જ થયો કે એક જાણુ મનમાં પાકી ગાંઠ વાળીને બેસી ગયો છે. એમણે જે ગાંઠ વાળી છે તે કાષ્ટિક અનુભવને આધારે જ વાળી હશે. પણ સૃષ્ટિમાં નિત નવા અનુભવો થતા હોય છે. ક્રાંતિની પ્રક્રિયાઓ જુદી જુદી જાતની હોય છે. અને જેની નવી નવી જાતની પ્રક્રિયા હોય તે જ ક્રાંતિ કહેવાય. એની પ્રક્રિયા પહેલેથી પાકી કરાવી રાખેલી હોય તો એ ક્રાંતિ ક્રાંતિ જ નથી.

ક્રાંતિનો ત્રિકોણ

મારું કહેવું આમ છે, વર્ગ-સંઘર્ષથી જ ક્રાંતિ થાય એવી જેમણે ગાંઠ વાળી છે એ પણ જો મગજના દરવાજા ખુલ્લા રાખે તો હૃદય-પરિવર્તન અને વિચાર-પરિવર્તનથી પણ ક્રાંતિ થઈ શકે છે એવો પણ અનુભવ એમને થાય. મોઢમાં ફસાયેલાતું હૃદય-પરિવર્તન કરવું પડે છે અને સજ્જનોતું વિચાર-પરિવર્તન કરવું પડે છે. બન્ને મળીને ક્રાંતિની પૂરી પ્રક્રિયા બને છે, અને આપણો એ જ કાર્યક્રમ છે. એક તરફથી આપણે વિચાર સમજાવીએ છીએ અને બીજી તરફથી આપણું તપ થાય છે. સમજાવટથી વિચાર-પરિવર્તન થાય છે અને તપથી હૃદય-પરિવર્તન અને એ બેની સાથે જ, એ બેના પરિણામ સ્વરૂપે જ એક ત્રીજી વાત એની મેળે ઘડાઈ આવે છે, તે છે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન. આમ ક્રાંતિનો ત્રિકોણ રચાય છે. તમે પૂછી શકો કે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન માટે શું કરવું જોઈએ ? કેટલાક એમ માને છે કે કાયદાથી આવું પરિવર્તન થશે, પણ

ક્રાંતિનો ત્રિકોણ

તો પછી કાયદો કરવા શું કરવું પડશે? સત્તા શી રીતે હાથ કરીશું? એ જ રીતે ને કે લોકોને સમજાવીશું, એમનું વિચાર-પરિવર્તન કરીશું અને એમ સત્તા હાથ કરીશું? લોકશાહીમાં આ સિવાય બીજો રસ્તો ન હોઈ શકે. આમ અંતે વિચાર-પરિવર્તનવાળો જ માર્ગ બાકી રહે છે.

અસહકારનું શસ્ત્ર

વળી આપણી પાસે તો વિચાર-પરિવર્તન ઉપરાંત હૃદય-પરિવર્તનનો એટલે કે તપસ્યાનો પણ રસ્તો છે. તપસ્યાના કેટલાયે પ્રકાર હોય છે. ગામેગામ પગપાળા કરવું એ પણ તપસ્યાનો એક પ્રકાર છે. એનાથી આપણે લોકોને સમજાવી શકીએ કે પાપમાં ભાગીદાર ન બનશો. આજે ઠેકઠેકાણે કબજા છોડાવવાનું ચાલી રહ્યું છે. કબજા છોડાવવા એ પાપ છે એ વાત આપણે જમીનદારોને ગળે ઉતારી શકીએ. આમ છતાં એ ન સમજે તો પછી અસહકારનો માર્ગ રહે છે. જનતા એમના કામમાં સાથ નહીં આપે. આપણી પ્રક્રિયામાં અસહકાર અને સત્યાગ્રહ પણ આવી શકે. એમાં કાયદો પણ આવી શકે. હું એ પણ માનવા તૈયાર છું કે જનતા નિરાશ થાય તો લોહિયાળ ક્રાંતિ પણ થઈ શકે. પણ એક ચોથી વાત પણ થઈ શકે, ભૂદાનયજ્ઞથી પણ આ સવાલનો ઉકેલ આવી શકે-હા, બધા કાર્યકર્તાઓ ચારે બાજુથી આમાં મંડી પડે અને લોકોને વિચાર બરાબર રીતે સમજાવી દે તો. અને જનતાનો મને જે કંઈ અનુભવ થયો છે તે પરથી હું કહી શકું કે આ વાત જરા પણ અશક્ય નથી. અને એ જ આશાએ હું તો કામ કર્યું જાઉં છું.

અમે કાયદા આડે આવતા નથી

પણ ધારો કે એ રસ્તો ન ફાળ્યા. તો પછી ત્રીજો માર્ગ બાકી રહે છે. એમાંથી લોહિયાળ ક્રાંતિનો રસ્તો એ તો કોઈ રસ્તો જ નથી, અને નથી તો એ કોઈ ક્રાંતિ. પછી વિચારવા જેવા એ જ માર્ગ બાકી રહે છે: એક તો કાયદાનો ને બીજો અસહકારનો. અમે કાયદા આડે હાથ દેતા નથી. કાયદો ભણે થતો, પણ કાયદાનો ટોંગ ન થાય. કાયદો અસરકારક થવો જોઈએ. કોઈ માટી સત્તા હાથ કરીને કાયદો કરવા માગતી હોય તો

આડે અમે નથી આવતા. દરેક પાર્ટી એ તો સ્વીકારશે જ કે આ આંદોલનથી કાયદો કરવામાં બળ પુરાશે.

કાયદાની વાત થાય છે ત્યારે મથાળું (સીડિંગ) બાંધવાની વાત મંડે છે, બીજાં બીજાં લક્ષણં નીકળી પડે છે અને એમાં જ સમય ગોવાઈ જાય છે. અને ત્યાં સુધી તો લોકો જમીન વગેસગે કરી નાંખે છે. હમણાં જ હૈદરાબાદમાં કાયદો થયો. એ કાયદા પ્રમાણે એક જાણ સોથી સવાસો એકર જમીન ચોમાસુ ખેતીની રાખી શકે. ત્રણ વર્ષ પર હું તેલંગણામાં ફરતો હતો. તે વખતે આ કાયદાની વાત ચર્ચાતી હતી. લોકોએ તો તે જ વખતની જમીન વગેસગે કરી લીધેલી. પૈસાદાર લોકો વખત વરતીને ચાલનારા હોય છે. જેમની પાસે દોલત છે, જમીન છે એમનામાં અડકણ પણ હોય છે. એટલે કાયદો કરવો જ હોય તો એવો કરો કે સામાવાળા તમને ખેલફૂલ અનાવી ન જાય.

પ્રેમ એ અસરકારક દારૂગોળો છે

હવે બાકી રહ્યા અસહકાર અને સત્યાગ્રહ. આ રસ્તો ન્યાય અને ધર્મનો છે. એમાં કોઈ જાતનો દ્વેષ નથી. દ્વેષથી સત્યાગ્રહ અને અસહકારની શક્તિ ઘટે છે. એટલે દ્વેષગોળો અસહકાર એ હવાઈ ગયેલો દારૂગોળો છે. અસરકારક દારૂગોળો તો પ્રેમ જ છે. સત્યાગ્રહની શક્તિ પ્રેમમાં જ છે. જેટલો પ્રેમ તેટલો સત્યાગ્રહનો અધિકાર. હું તો એટલે સુધી કહું કે જેનાથી દ્વેષ જન્મે એ સત્યાગ્રહ જ નથી. કેટલાક સત્યાગ્રહને ધમકી સમજે છે. તો પછી પ્રેમને જ ધમકી ગણવી પડશે. આજના જમાનામાં બંદૂક ને રૂપિયાથી ધમકી અપાય છે. પિસ્તોલની સત્તા ચાલે છે તેવી જ રીતે મૂડીવાદીઓએ પૈસાનો પણ જાદુ ચલાવ્યો છે. એ ખેડૂત પાસે જશે ને દસ રૂપિયાની નોટ કાઢીને સામે ધરશે, અને ખેડૂત પણ ગભરાઈ જઈને એને ધી-માખણ કાઢી આપશે.

પણ પિસ્તોલ ને પૈસાને ઠેકાણે પ્રેમની શક્તિ ધણખરું સહકારના રૂપમાં અને ખાસ પ્રસંગે અસહકારના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. મા બાળકને પ્રેમથી ખવડાવે છે અને ક્યારેક એને ઠેકાણે લાવવા તમાચો પણ ચોટી દે છે. પણ

ક્રાંતિનો ત્રિકોણ

બાળક જાણે છે કે એ પ્રેમનો તમાચો છે. તમાચાની જ વાત નીકળી તો એ પણ કહી દઉં કે કોઈનું અનાજ બીજના ધરમાં જોડી રીતે દબાવી બેઠા હોય તો એને લૂટવાનું અહિંસાની મર્યાદામાં આવી શકે. શુદ્ધેવશ્યે કૃષ્ણ ભગવાનની ચોરીના ગીતો ગાયાં છે. ગાંધીજીના જમાનામાં ‘કુ’ગળીચોર’ પણ ગૌરવવાળું ચિરુદ્ધ બની ગયું હતું. આ તમામ વસ્તુઓનો પ્રેમમાં સમાવેશ થાય છે. આટલો પ્રેમ પેદા કરવા માટે ઘેરઘેર જવું અને સમજાવવું જોઈએ. આ બધું થઈ શકે તો ધણાખરા લોકો તો જમીન આપી જ દેશે. અને ધારો કે ન જ આપી તો પણ આપણી પાસે બીજાં હથિયારો પડ્યાં જ છે. પણ આપણાં હથિયારો જ એવાં છે કે સામાવાળાને તકલીફ આપવાને બદલે એમની હૃદય-શુદ્ધિ કરે છે.

કાર્યકર્તા આત્મવાદી બને

બૂદ્ધનયત્નની પ્રક્રિયામાં શું શું આવે છે તેનું મેં વર્ણન કર્યું. પણ એટલામાં પૂરેપૂરો વિચાર આવી જતો નથી. આપણા કાર્યકર્તાઓએ આત્મવાદી બનવું જોઈએ. આપણે આત્મવાદી નહીં હોઈએ તો આપણું બૂદ્ધનનું તત્ત્વજ્ઞાન વૂટી પડશે. આત્મવાદીનો અર્થ એ કે દરેકમાં આત્મા વસેલો છે અને તેથી દરેકનું હૃદય-પરિવર્તન થઈ શકે તેમ છે. મનુષ્યના હૃદયમાં એકબીજા માટે સહાનુભૂતિ પડેલી હોય છે. અહીં કોઈને વીંછી ડાંખ મારે તો આપણાથી પગ વાળીને બેસી નહીં રહેવાય. એનું કારણ એ છે કે માણસના હૃદયમાં કોઈકે એવી વસ્તુ પડેલી છે જેનો તાર બીજાના હૃદયને જોડેલો છે. આમાં જે ન માનતો હોય તેને માટે હૃદય-પરિવર્તન અને બૂદ્ધન પણ નકામું છે. આપણે જો માનતા હોઈએ કે દરેકમાં આત્મા રહેલો છે તો હૃદય-પરિવર્તન, વિચાર-પરિવર્તન અને એ બંનેના મેળમાંથી પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન-આમ ક્રાંતિની ત્રિકોણાત્મક પ્રક્રિયા ટકી શકશે. બૂદ્ધનયત્નના મૂળમાં આ બધો વિચાર ભરેલો છે. આપણે જીભાન્નેડીમાં કે ખંડન-મંડનમાં ન પડતાં આપણા પોતાના વિચારની સફાઈ કરી લેવી જોઈએ.

કેટલીક બહેનોએ કૂવા કરાવવા ધરેણી દાનમાં આપ્યાં છે. મને એથી આનંદ થયો. ખરી રીતે તો ધરેણીએ બહેનોને દયાવી મારી છે. બહેનો ધરેણીને લઈને છેક ડરપોક બની ગઈ છે. પુરુષોએ એને પોતાની બેંક બનાવી મૂકી છે. એ બધું પોતાનું ધન એના પર ભેગું કરે છે. પછી જેમ ધનને પેટીમાં પૂરીએ છીએ તેમ બહેનોને પણ પડદા પાછળ પૂરે છે. અરે, સંસ્કૃતમાં તો સ્ત્રીનાં વખાણ કરતી વખતે એમને ‘ભીરુ’ કહે છે. આ ભીરુતા-ડરપોકપણું એ ધરેણીને લઈને છે. એટલે બહેનો ધરેણી આપે છે ત્યારે કૂવો કરાવાશે એટલાનો જ મને આનંદ નથી થતો, પણ એમ કરવાથી બહેનો એમનું બીકણુપણું પણ છોડી શકશે તેનો મને ધણો આનંદ થાય છે.

એક વાર ધરેણી આપી દીધાં પછી ફરી એ ન જ પહેરવાનો નિશ્ચય કરો. ધરેણીને કચરા તોલે ગણીને ફેંકી દો. એનું દાન નહીં પણ ત્યાગ કરો, કારણ કે દાન તો સારી વસ્તુનું થાય, કચરાનું નહીં. કચરાનો તો ત્યાગ થાય. આ ધરેણી તમને દયાવી મારે છે માટે એ આપી દો. અમને ધરેણી નહીં મળે તો તેથી અમારું કામ અટકી બેસવાનું નથી. પણ સ્ત્રીઓ ધરેણી આપશે તો દેશનું કામ તો થશે જ, સાથે સાથે એમનું કામ પણ થશે. એનાથી બહેનો બહાદુર બનશે અને બીકણુપણું છોડી શકશે. તો આનાથી બેવડું કામ સરે છે.

સર્વોદયના કાર્યક્રમોમાં બહેનોના કાર્યક્રમનું એક વિશેષ સ્થાન છે એમ મારું માનવું છે. એ કાર્યક્રમ યોગ્ય રીતે ધરાવવામાં આવે તો એનાથી સમાજ ધણો બદલાઈ શકે. અને તેથી હું એને મહત્ત્વ આપું છું.

ક્રાંતિ સારુ બહેનો વૈરાગ્ય-સંપન્ન બને

કેટલીયે વાર હું ઠી ચૂક્યો છું. કે શિક્ષણની જેટલી જરૂર પુરુષોને કે તેટલી જ સ્ત્રીઓને પણ છે. એકલા હિંદુસ્તાનમાં જ નહીં, દુનિયા બાપીમાં આજે સ્ત્રીઓનું ક્ષેત્ર જાણે બંધાઈ ગયું હોય એવું થયું છે. ફરતી અને સામાજિક નીતિ-નિયમોને કારણે કેટલીક વાડો બની થઈ ગઈ છે. પરંતુ ખરી રીતે તો જે બહેનોએ સમાજમાં જઈને કામ કરવાનું છે તેમને ઊત્તમ શિક્ષણ મળવું જોઈએ. એ શિક્ષણ સુખનું કે ભોગનું નહીં હોય, પણ જીવન-શિક્ષણ હશે. મને તો ગડ ખેતી ગઈ છે કે ચંકરાચાર્ય જેવી કે એનાથી પણ ચાર ચંદરવા ચઢે એવા આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન થઈને બહેનો બહાર પડશે ત્યારે જ દેશમાં ક્રાંતિ થશે. ભગવાનને જે હિંદુસ્તાનનું લઘું કરવું હશે તો મને તો ખાતરી છે કે આવી બહેનો જરૂર બહાર પડશે.

હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ આડે આવતી અડચણો

હિંદુ સમાજમાં બહેનો બહુ પાછળ છે. કાયદા અને સામાજિક અડચણો ઉપરાંત આધ્યાત્મિક વિચારોની પણ અડચણો છે. એક એવા પણ જમાનો હતો કે જ્યારે સ્ત્રીઓને વેદ શીખવાનો અધિકાર નથી એવું કહેવાતું. પણ આજ પુરુષને પણ એ અધિકાર નથી અપતો. આજે એની દેશી કીમત નથી. પણ જે દેહાડે એની કીમત હતી તે દેહાડે સ્ત્રીઓને એનો અધિકાર નહોતો. ધર્મના સારા સારા જાણકારો અને શાસ્ત્રીઓ પણ એમ માને છે કે સ્ત્રીઓને આજન્મ-જ્ઞાનચારિણી રહેવાનો અધિકાર નથી. આવી આવી વાતો આવે છે ત્યારે એમને માટે આધ્યાત્મિક અડચણો આવીને ખડી થાય છે. અને એનું પરિણામ એ આવે છે કે દીકરી માત્ર પિયર છોડીને પારકે ઘર જવાનું છે એવો જ આદર્શ એમની સામે મૂકવામાં આવે છે. એને બધી કેળવણી જ એ રીતની અપાય છે. એના મનની કેળવણી પણ એ જ રીતની થાય છે. સ્વતંત્ર અને પરાક્રમી સ્ત્રીની દેખના હિંદુસ્તાનમાં નથી થતી.

સ્ત્રી પતિની કે પુત્રની સેવા બજાવીને તે મારફતે સમાજની સેવા બજાવે, એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. આ સેવા બેનરતી છે એવું હું ક્યારેય નથી

કહેતો, પણ એટલું તો હું જરૂર માનું છું કે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર પરાક્રમેના અધિકાર હોવો જોઈએ. હિંદુઓમાં એક દીકરાકાર તો એટલી હદ સુધી કહી ચૂક્યા છે કે ‘પુરુષાર્થ’ શબ્દ જ બતાવે છે કે એ પુરુષો માટે છે અને સ્ત્રીઓએ પુરુષમાં સમાઈ જવું જોઈએ. મારું મન આ માનવા તૈયાર નથી. આમાં તો આત્માના ગૌરવને હાનિ પહોંચે છે. સ્ત્રી-સ્વરૂપમાં મર્યાદિત શક્તિ છે અને પુરુષ-સ્વરૂપમાં અમર્યાદિત શક્તિ છે એવો તે આત્મા આત્મા વચ્ચેનો ભેદ કેવો ?

સ્ત્રીઓને અધ્યાત્મજ્ઞાન પહેલું અપાય

સ્ત્રીઓના શિક્ષણને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તો સ્ત્રીઓને તે પહેલું અપાવું જોઈએ. અગાઉ આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ અધ્યાત્મ-પરાયણ હતી. મહાભારતમાં જનક અને સુલલાનો સંવાદ આવે છે. સુલલાએ જનકને જ્ઞાન આપ્યું છે. આવી તો બીજી પણ કથાઓ છે. હિંદુસ્તાનમાં એક કાળે સ્ત્રીઓનું આટલું બધું ગૌરવ હતું પણ આજે એ હાલત રહી નથી. આજે એને સૌ પહેલાં અધ્યાત્મજ્ઞાનની જ જરૂર છે. ‘આપણે દેહથી બિન્ન છીએ, આત્મા અવિનાશી છે, ઇંદ્રિયો પર સંયમ રાખવો જોઈએ, આપણામાં પરમેશ્વર વસે છે, આ જ જન્મમાં તેનાં દર્શન થઈ શકે છે, પ્રાણી માત્ર આપણું જ સ્વરૂપ છે, વગેરે વાતો એમને શીખવાની જોઈએ આ રીતે બહેનો અધ્યાત્મ-વિચારમાં પ્રવીણ બને. તમામ શિક્ષણનો પાયો આત્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સ્ત્રીના શિક્ષણમાં સત્ય-નિષ્ઠા અને જીવન-તપસ્યાની ખાસ જરૂર છે, એનાથી સ્ત્રીઓમાં આજના સમાજ સામે બળવો કરવાની તાકાત આવશે. જેને અધ્યાત્મજ્ઞાન છે તેને દુનિયા આખી દબાવવા આવે તો પણ તે નહીં દબાય. મને તો ખાતરી છે કે આપણે અધ્યાત્મ-વિદ્યાથી જાગૃત થઈ શકીએ તેમ છીએ. પુસ્તકોની પણ મદદ મળી શકે, ગીતા, ઉપનિષદ જેવા ઉત્તમ ઉત્તમ ગ્રંથો પણ છે, ચાલુ જમાનાના પણ ગ્રંથો છે. પણ મારો ભાર પુસ્તકો પર નથી. મારો ભાર તો મૂળ વિચાર પર છે. એ મને તો આગળ બીજી વાતો સારી રીતે ચાલી શકે.

કાંતિ સારુ બહેનો! વૈરાગ્ય-સંપન્ન બને

શ્રીઓના ઉદ્યોગો અનામત રહેવા નોંધો

ઉદ્યોગની વાત લઈએ તો મને લાગે છે કે કટલાક ઉદ્યોગો બહેનોના જ છે. શહેરવાળાઓએ જેમ ગામડાવાળાના ઉદ્યોગો પડાવી લીધા છે, તેવી જ રીતે પુરુષોએ શ્રીઓના ઉદ્યોગો પડાવી લીધા છે અને એમને માત્ર મોગ-વિલાસનાં સાધનો સમજી રાખ્યાં છે. આવું એકલાં ગામડાંઓમાં જ બન્યું છે એમ રખે ધારતા. 'દેશનેબલ સોસાયટી' - લણેલાં ટાપટીપ-વાળાંઓમાં પણ આમ જ છે. ત્યાં તો વળી શ્રીઓને દીંગલીની જેમ રાખે છે. એમને માથે કોઈ ન્યાબદારી હોતી નથી અને આખું જીવન મોગ-વિલાસમય હોય છે. આં તો આખા સમાજને છિન્ન-ભિન્ન અને નિર્વીર્ય બનાવી મૂકવાનાં ધંધા છે.

એક દાગે શ્રીઓનું ખાસ કામ વણાટ ગણાતું. પણ આજે પુરુષો વણે છે અને શ્રીઓ કોકડાં ભરે છે. એવી જ રીતે સીલાઈનું સિંગર મશીન આવ્યું ત્યારથી પુરુષોએ એ કામ પણ પડાવી લીધું છે. આમ એક પછી એક ધંધા શ્રીઓના હાથમાંથી છૂટતા ગયા. હવે આજે હાલત એ આવીને ઊભી છે કે બધાં કામ પુરુષો દબાવી બેઠા છે અને કહે છે કે શ્રી અમારે માથે બોમ્બડ છે. શ્રીઓની આં પરાધીનતાનું કારણ એ છે કે એની પાસે કોઈ ખાસ ઉદ્યોગ રહ્યા નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસોઈ કરવામાં એ પ્રવીણ બની શકે. ફક્ત મોગસાધક ચટાકેદાર રસોઈ જ નહીં, આરોગ્ય-દાયક અને માંદાઓને માફક આવે એવી રસોઈ બનાવવામાં એ જરૂર પ્રવીણ બની શકે. શાકભાજીની વાડી કરી શકે. ઉપરાંત, ગાય દોહવી, ગાયની ચાકરી, સફાઈ વગેરે કામો પણ કરી શકે.

સ્વતંત્ર જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટેની યોગ્યતા

આ બધાંની સાથે સાથે એમને કોઈ એક બાબતું સર્વોત્તમ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે, પછી તે ફાવે તો માતૃ-ભાષા હોય, ફાવે તો પ્રાંત-ભાષા હોય અને ફાવે તો રાષ્ટ્ર-ભાષા. એમની જ્ઞાનની મૂડી કદી પણ ઓછી ન હોય. જ્ઞાન ઉત્તમ અને પરિપૂર્ણ હોવું નોંધો. 'પરિપૂર્ણ' એટલે કે સ્વતંત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ, જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં પોતાના પગ પર ઊભા

રહેવાની શક્તિ. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે છોકરીઓ ખસ ભણ્યા જ કરે અને સેવા-કાર્ય ન કરે. સેવા કરવા માટે એમને અનુભવી બહેનોના હાથ નીચે મૂકવામાં આવે, અને હું જેને પરિપૂર્ણ વિદ્યા કહું છું તે પણ એમને શીખવાય. અને જ્યારે પાકો અનુભવ થાય ત્યારે જ એને કોઈ ક્ષેત્રમાં એકલી મોકલી આપવામાં આવે.

લોકશક્તિ વધારવામાં સ્ત્રીઓનો સહકાર

સ્વરાજ્ય પછીથી કેટલાંક કામો સરકારે કરવાનાં છે. પણ ઘણાં કામો સરકારથી નથી બનતાં, એવાં કામો આપણે કરવાનાં છે. સ્ત્રીઓને પરદામાંથી બહાર કાઢવાની છે. એ કાણુ કાઢશે? ચાંદલાનો ચાંદ બંધ કરવો છે. એ શી રીતે બંધ થશે? સ્ત્રીઓની લગ્નની વય-મર્યાદા વધારવી છે, એ શી રીતે વધશે? એવી જ રીતે ખીમારોની સેવા અને શિક્ષણનાં કામો કરવાં છે. આ બધું કાણુ કરશે? સરકાર આ ક્યારેય નહીં કરી શકે, આપણે જ એ બધાં કરવા પડવાનાં છે. લોક-શક્તિના ટેકાથી અને ધર્મ-નિઠા-પૂર્વક આપણે આ કામો કરવાનાં છે. મને આશા છે કે આપણા દેશમાં એવી બહેનો પાકવાની છે જે સર્વ જેવી પ્રતાપી હશે. એમનાં કિરણોથી અજવાળાં પથરાશે અને અધારાં ઓસરી જરો.

આજે શિક્ષણ અપાય છે તે તો ગુલામ બનાવનારું, બેકાડુ અને ભોગની ઇચ્છા જગાડનારું શિક્ષણ છે. મને તો ગામડાની બહેનો જ વધારે સ્વતંત્ર લાગી છે. રાહેરમાં મેં એવી એવી ભણેલી ગણેલી બહેનો જોઈ છે કે જે આરામ-શીખુ હોવાને કારણે બહુ જ ખરાબ રીતે પતિથી દમાયેલી રહે છે, અને એનાથી નથી તો એમની ઉન્નતિ થતી કે નથી તો એમના પતિની. આપણે સામાજિક રૂઢીઓ તોડવી છે. એ માટે તમારા માત્ર-સેવિકા વિદ્યાવયો પાસેથી અપેક્ષા છે. બીજો આદર્શ સામે રાખીને સતત પ્રયત્ન કરતા રહેશો તો જરા નીચું રહેનાવા છતાં કશું બગડી નહીં. આપણે આપણું કામ સતત પ્રયત્નપૂર્વક ચાલુ રાખવું જોઈએ.

તમે જાણો છો કે હું ક્યા કામે કરું છું. બિહારની હવામાં એ વાત ફેલાઈ ગઈ છે કે જમીન વહેલામાં વહેલી વહેંચાઈને રહેવાની છે. એક પણ માણસ એવો ન રહેવો જોઈએ કે જેને ખેતી કરવી છે અને તે માટે જમીન માંગે છે છતાં એને જમીન નથી મળતી. જે પ્રદેશમાં રેલ આવી હતી તેમાં હું અદી મહિના ફર્યો હતો. ત્યાંની વાત કરું છું. કાર્યકરો ત્યાં કંઈ ખાસ કામ કરી શક્યા નહોતા. ત્યાં કેટલીક વાર એવું પણ બન્યું કે અમારા ખાવાની કચી અવસ્થા થઈ નહોતી. આમ તો બિહારમાં હું સાડાત્રણ વર્ષ થી કરું છું, પણ આવું તો એ રેલવાળા પ્રદેશમાં જ બન્યું હતું. બીજો ફેટાણ નહોતું બન્યું. આમ છતાં હું ત્યાં ગયો કે તરત જ સંકડો લોક ત્યાં આવી કામે લાગ્યું.

રેલ-પીડિતોનો એ ઉત્સાહ ।

એક જગ્યાએ તો કહ્યું કે લગભગ અસો જેટલી હોડીઓ આવી હતી. સંકડો સ્ત્રી-પુરુષ હતાં. બહેનો બાળકોને કાપમાં ઉપાડીને આવી હતી. બીની જમીન અને ઉપરથી વરસાદ ! છતાં બધાંએ ઊંઘાં ઊંઘાં શાંતિપૂર્વક પ્રાર્થનામાં લાગ લીધો. એમને જમીન તો ન મળી પણ એટલો સંદેશ જરૂર મળ્યો કે 'ગરીબનો જમીન પર હક છે. હવા, પાણી ને પ્રકાશ એ જેમ ભગવાનની દેણગી છે તેમ જ ધરતી પણ ભગવાનની દેણગી છે. એનો કોઈ ધણી ન થઈ શકે. જે ધરતીની સેવા કરવા માંગતો હશે તેને જમીન મળશે.' મને ત્યાં દાનપત્રો પણ મળ્યાં આવા ઉત્સાહનાં મને ત્યાં દર્શન થયાં.

આમ આખા બિહારની હવા ઉત્સાહ ભરેલી છે અને દરેકને સમાધાન છે. બિહારમાં મને બે વર્ષથી થોડું વધારે થયું, હજી બીજા બે મહિના દુઝડો પડ્યો. જેટલી જમીન માટે મેં ટહેલ નાંખી છે તેટલી આ બે મહિનામાં પૂરી નહીં થાય એવું મનવાને કોઈ કારણ નથી. કાર્યકર્તાઓ આમાં મન મૂકીને કામે લાગે તો કામે આમ જમીન મળશે.

દાનપત્ર-પરત-આંદોલનની ફલ-શ્રુતિ

વચમાં મેં એક નવું આંદોલન આદ્યું હતું. એ દાનપત્ર પાછું વાળવાનું આંદોલન. કેટલાંક દાનપત્ર પાછળ મેં શેરો માર્યાં. કે ‘પૂરતું દાન ન હોવાથી પરત.’ અને એની નીચે મેં મારી સહી પણ કરી. પચાસ વીધાંના ઘણીએ અડધું વીંધું આપ્યું હોય તો તે મેં પાછું વાળ્યું હતું. લોકોએ કહ્યું હશે કે કંઈક તો આપો ! એટલે એણે આપી દીધું હશે. સાંજે એવા ભાઈ મારી પાસે આવતા. પશ્ચાત્તાપને કારણે મોડું જુઓ તો સાવ નંખાઈ ગયેલું. જાણે કાઈ ગુનો કર્યો હોય એવી એની નજર જોઈ હોય તો ખંખેર પડે ! થોડીક વાત કરીને છટ્ટો ભાગ આપીને ચાલ્યો જાય. એકાદ અપવાદ જતો કરતાં જોટલા આવ્યા તેટલા આ પ્રમાણે દાનપત્ર સુધારી સુધારીને ગયા. મેં આ આંદોલન મજદૂરપુરમાં ચરૂ કર્યું હતું અને પછી તે ચાલુ રાખ્યું. મને આમ દાનપત્રો પરત કરવાનો શો અધિકાર ? એનો અર્થ એટલો જ કે લોક મારો પ્રેમનો હક સ્વીકારશે જ. બાબા છટ્ટો ભાગ માંગે છે તો લોક એ સ્વીકારશે જ. પણ લોકો પર એની ભારે અસર થઈ, એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

કળિયુગમાં સત્યયુગ

એક જગ્યાએ તો એવું ‘બન્યું’ કે એકં ભાઈએ જમીન આપી. મેં કહ્યું, ‘બધી સારી જ જમીન આપજો.’ તો એણે કહ્યું, ‘મેં તમને ભાઈ ગણીને ભાગ આપ્યો છે, પછી માત્ર સારી જ જમીન કેવી રીતે માંગો છો ?’ જાણે ભાઈઓ માંહોમાંહે વાત કરતા હોય ! મેં કહ્યું, ‘સારું, હું બનેમાંથી ભાગ લઈશ. પણ તમારે એક કામ કરવું પડશે. જેને તમે જમીન આપો છો તેની પાસે કશું સાધન નથી. એને બેઠો કરવાની સગવડ તમારે ગોઠવવી રહેશે. ખરાબ જમીન હોય તે તોડાવી આપજો.’ આ વાત એ તરત જ માની ગયો. આ જે વાતચીત મેં તમને સંભળાવી તે કળિયુગમાં થયેલી વાત છે, સત્યયુગની નથી. આપણા તરફ આટલો સદ્ભાવ હોય અને એનો આપણે ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો આપણાં જ નસીબ ફૂટેલાં ગણાય.

ધર્મસ્થિતિ આ કામ પાર પડીને જ જંપશે

ભગવાન આપણી સાથે છે

મને ત્યાં રેલવાળા વિસ્તારમાં કેટલી જમીન મળી તે વિષે એક લાઇએ
જાણમાં લખ્યું; 'જરા તરા...' પણ આ કેવી સ્થિતિની વચ્ચે બન્યું તે
તો જુઓ !. બિલકું લોકોએ આપ્યું જ શી રીતે એ જ નવાઈની વાત
છે. એ લોકો પોતે દાન લેવાને પાત્ર હતા, દાન દેવાની એમની સ્થિતિ
નહોતી. મેં એમને સમજાવ્યું કે આવા સંકટ વખતે તો ધર્મભાવના
બિલકી દઢ થવી જોઈએ. દાનપત્રની કશી વિસાત નથી, પણ ત્યાં સદે-
ભાવનાનાં જે દર્શન થયાં તે જોઈને મને લાગ્યું કે આપણી પાછળ ભગવાન
છે. ધણુંખરું હું આમ કહું પણ છું: એક લાઇએ લખ્યું કે 'વિનોબા
ભગવાનને ચાર હાથ છેડા રાખે અને એકલી આર્થિક વાતો કરે તો જ
શીક થશે.' મારે એ કહેવાનું છે કે જે ધર્મસ્થિતિ વૈકુંઠવાસી માને છે તેણે
ધર્મસ્થિતિ ચાર જ હાથ થું, દુનિયાની બહાર જ કાઢી મેલ્યો છે ! પણ
જે ઘટ ઘટમાં વસે છે એને છેડા શી રીતે કરાય ? મને તો પાંચ ભરોસો
પડતો જાય છે કે ભગવાન આની પાછળ છે, અને જો એ હાથ તો મને
કશી ચિંતા ન થવી જોઈએ. અને હકીકતમાં એવી ચિંતા થતી પણ
નથી. રાતે ધસધસાટ જાંઘું છું અને મહા મુશ્કેલીએ ક્યારેક સ્વપ્ન
આવે છે. એનાથી પણ સાબિત થાય છે કે ભગવાન આની પાછળ છે.
એટલે તમારે તો માત્ર ધર્મસ્થિતિ હાથનું હથિયાર બનવાનું છે. ભગવાનનું
નામ લઈને જાંઘા થઈ જવાનું છે. નિમિત્ત માત્ર બનવાનું છે, બીજું
કશું કરવાનું નથી. 'આંદોલનમાં ગતિ શી રીતે આવે ?' વગેરે વાતો
ચર્ચાય છે. આપણે માણસ છીએ તે વિચાર તો કરવો પડે. પણ આટલું
જો આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે નાશાયક હરીથું, બાકી તો
આંદોલન તો સફળ થવાનું જ છે. ધર્મસ્થિતિ આપણી પાસેથી નહીં તો બીજા
પાસેથી કામ લેશે. આપણે કેવળ નિમિત્ત બનવાનું છે. વેદનાથ બાજુનો
દાખલો સામે જ છે. એ જોયો સમય આમાં જ ખરવે છે. મને આશા
છે કે પૂર્ણિમાનો કોરા પૂરો થશે અને પૂર્ણિમાનું પૂર્ણ નામ સિદ્ધ થશે.

ઇસલામપુર (પૂર્ણિમા), ના. ૨-૧૧-૧૯૫૪

એક વાર મારા સાથીમાંથી એકે કહ્યું કે ‘બાબાનું’ કામ મૂડીવાદ સામેની લડાઈનો મોરચો છે. એમને મૂડીવાદ સાથે વેર છે. વાત એની સાચી છે. પણ પહેલો મૂડીવાદી દુશ્મન તે આપણું શરીર છે કારણ કે એ મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં પોપાયું છે. શરીરને ફેટલીક કુટેવો પડી ગઈ છે તે કાઢવી પડશે અને જાતે મહેનત કરવી પડશે. આમ પહેલો મોરચો આપણા ઘરમાં જ છે. એને જીતીએ તો જ મૂડીવાદ ખતમ થાય. મૂડીવાદ અનેક જાતનો હોય છે. મૂડીવાદ એટલે કે મૂડી ભેગી કરવી. આ કામ વિકેન્દ્રિત રીતે નહીં પણ કેન્દ્રિત રીતે કરવામાં આવે છે.

આજકાલ તો પોતાની જાતને સામ્યવાદી કહેવડાવનારા પણ સારી પેઢે મૂડીવાદી જ હોય છે. એમને ઉત્પાદનમાં મૂડીવાદ અને વહેંચણીમાં સમાનતા જોઈએ છે. એ વળી મોહના એવા ચક્કરમાં પડ્યા છે કે ઉત્પાદન કેન્દ્રિત થાય અને વહેંચણી સમાજ કરે. આવા લોકો પૂંજવાદનાં જ સંતાન છે, એનું જ પ્રત્યાઘાતસ્વરૂપ છે. એ કોઈ સ્વતંત્ર વિચારવાળા નથી. જીવન વિષેનું એમનું દર્શન સ્વતંત્ર નથી. મૂડીવાદને કારણે દેશમાં જે ખરાબીઓ ઊભી થઈ એની સામેની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે સામ્યવાદ જન્મ્યો. એ synthesis-સંવાદ નથી, મૂડીવાદના thesis-વાદની સામે ઊભો થયેલો antithesis-પ્રતિવાદ છે. synthesis-સંવાદ તો તે કહેવાય જેમાં પૂરેપૂરું જીવન-તત્ત્વ હોય. પણ એનામાં એ નથી એટલે એણે ઉત્પાદનમાં મૂડીવાદનો સ્વીકાર કર્યો. પણ આપણું કામ પ્રતિક્રિયાત્મક વિચારથી નહીં ચાલે. આપણે તો જીવનનો પાયો નાંખવો પડશે અને એના પર આખો સમાજ ઊભારવો પડશે.

ઈસુ ભારતને માન્ય છે

ભારત-ભૂમિ માટે તો એ એક વિશેષ પવિત્ર દિવસ છે. બધાને એ વાતની ખબર નહીં હોય કે ઈસુના ગયા પછી થોડાક જ સમયમાં મનુષ્યારને કિનારે એક ખ્રિસ્તી મિશન આન્યું હતું ત્યારથી આ દેશની ભૂમિ પર ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારા છે. પણ એ એક દુર્ભાગ્યની વાત છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મની સાથે ઇગ્નેડ, ફ્રાન્સ, પોર્ટુગાલ વગેરે દેશોની રાજનીતિને સાક્ષી દેવામાં આવી. એને લઈને અહીં કેટલાંયે ન દરવાનાં કામો થયાં અને પરિણામે ખ્રિસ્તી ધર્મનું જેટલું ગૌરવ થયું ઘટે તેટલું ન થયું. અને સાચું પુછાવો તો એક જાતનો પ્રત્યાઘાત જ જિડયો. એમાં વળી અગ્રેજ રાજ્ય લગવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે એક મિથ્યા ભાવના પ્રચલિત બની, એક પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો. આ એક ભારે દુઃખની વાત છે પણ એ ભાવના હવે ભૂ સાવા માંડી છે, અમુક અશે ભૂંસાઈ ચૂકી પણ છે. હવે તો એવો વખત આવી રહ્યો છે કે જ્યારે હિંદુસ્તાનને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ પોતાનો એક ધર્મ છે એમ લાગે.

મારા એક ખ્રિસ્તી મિત્ર કહેતા હતા કે ‘આખું હિંદુસ્તાન ઈસુ ખ્રિસ્તને કુબૂલ કરે.’ હું આખા દેશ વતીથી જનહર કરું છું કે ઈસુ ખ્રિસ્ત આખા ભારતને માન્ય છે અને એમનો સદેશો અમારા માથાભેર છે. એનો પૂરેપૂરો અમલ કરવા અમે ઉત્કટ છીએ. અમે એને અમારા કુટુંબના જ માનીએ છીએ. ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશનો અમલ જેટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં અને સામૂહિક રીતે મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વ તળે ભારતે કર્યો છે તેટલો બીજો ચથેલો અમે જાણ્યો નથી. અમારા આ દાવામાં અભિમાન નથી, નમ્રતા છે. અમને એનું અભિમાન નથી, ઊલટું અમે તો નમ્રતાપૂર્વક એ દેહીએ છીએ કે મહાત્મા ઈસુ ખ્રિસ્તના સદેશનો અમલ કરવાની યુદ્ધિ લગવાને અમને આપી તેથી અમારું લયું જ થયું છે. હું તો કહું છું કે આજનો દિવસ હિંદુસ્તાન અને આખી દુનિયા માટે ખોતાના અંતરની પરીક્ષા માટેનો દિવસ અણાવો નેહ્યે.

ધર્મુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે

વિજ્ઞાનને કારણે માણસ ઇસુનો ઉપદેશ સ્વીકારશે.

આજ દુનિયા આખીમાં એક જાતની તાણુતાણી ચાલે છે. અને મારે દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે જે દેશોએ એક-બીજાની સામે હિંસા મારેલી વધુમાં વધુ તૈયારીઓ કરી છે તેવા જ દેશો ભગવાન ઇસુના અનુયાયી કહેવાય છે. પણ મને લાગે છે કે આ ઝાઝું ટકવાનું નથી, અને ઇસુએ ભાખ્યું હતું કે 'સ્વર્ગમાં ભગવાનનું રાજ્ય જેવું ફૂલ્યું ફાટ્યું છે તેવું જ પૃથ્વી પર પણ ફૂલશે ફાલશે' એ વાત થોડા વખતમાં જ ફળશે. હથિયારોના ગંજ ખડકવાથી જ પોતાનું અને દુનિયાનું રક્ષણ થશે એવું માનનારા દેશો ઇસુના ઉપદેશથી નહીં પણ વિજ્ઞાનને કારણે આ વાત સમજશે.

હથિયારોના ઢગલાના ઢગલા ખડકો જઈએ અને એમ કરીને 'બેલેન્સ ઓફ પાવર' - શક્તિની સમતુલા રાખીને શાંતિ ટકાવી રાખવાની કોશિશ કરીએ એ વાત વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં હવે ઝાઝી ચાલે તેમ નથી. શાંતિ મારેનો આવો અશાંત ઉપાય લાંબો ટકે તેમ નથી. વિજ્ઞાન હથિયારોને મર્યાદિત રહેવા દેવાનું નથી. એ તો માણસ મારે વિચાર કરવાનો વારો લાવી મૂકશે. બાઈબલો વાંચી ફાડવાથી કે રવિવારનાં વ્યાખ્યાનો સંણીને કાન ફાડ્યા છતાં જે કામ નથી સધ્યું તે વિજ્ઞાન-યુગ સારી આપવાનો છે. માણસને ડહાપણ મૂઝવાનું જ છે કે આખરે તો હિંસક હથિયારો છોડવામાં જ માનવતા અને માનવ-સમાજનો વિકાસ સમાગેલો છે. 'આ બન્ને વાનાં વિજ્ઞાન કરી બતાવવાનું છે. માણસ હથિયારો દેહમાં મેલીને, એક બીજા સાથે પ્રેમ અને સહકાર કરીને જીવતાં શીખશે, આપવામાં મુખ અનુભવતો થશે ત્યારે એનો બેડો પાર થવાનો છે-વિજ્ઞાનથી આ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થવાનું છે.

પહેલ કરવાનું બીજા પર ન છોડાય.

ધર્મુએ કહ્યું છે કે આપણા પર પ્રેમ રાખે તેના પર આપણે પ્રેમ રાખીએ એમાં શી વધાર્થ છે? એ તો જાનવરો પાત્ર કરે છે. એમાં કઈ માનવતા બરી છે? આપણા પર પ્રેમ રાખે તેના પર આપણે પ્રેમ

રાખીએ, અને આપણા તરફ દ્વેષભાવ રાખે તેના તરફ આપણે દ્વેષભાવ રાખીએ એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે કેવા બનશું તે નક્કી કરવાનું આપણે સામેવાળાને મોંપ્યું. આને ‘અભિક્રમ’ (પહેલ) કહે છે. અંગ્રેજીમાં જેનો અર્થ Initiative થાય છે તે આ ‘અભિક્રમ’ શબ્દ મેં ગીતામાંથી લીધો છે. અમેરિકા પાસેથી મદદ મેળવીને પાકિસ્તાન પોતાની લશ્કરી તાકાત વધારી રહ્યું છે. પણ શાંતિ, અહિંસા અને શસ્ત્રત્યાગની વાત માંડનારા આપણને—ભારતને પણ શસ્ત્ર-શક્તિ વધારવાની શુદ્ધિ સૂઝે એ તો ઠીક નથી. લગવાનની મહેરબાની છે કે પંડિત નહેરુની નેતાગીરીને કારણે આપણને આવી કુશુદ્ધિ નથી સૂઝી. પણ ધારો કે એવી કુશુદ્ધિ આપણને સૂઝી અને લાચારીથી આપણે પણ એ જ રસ્તો પકડ્યો તો એનો અર્થ તો એવો થાય કે હિંદુસ્તાનને કેવું ધડવું તે આપણે પાકિસ્તાનના હાથમાં મોંપ્યું. આ દાખલો મેં સહજ જ આપતેશું આપી દીધો છે. બાકી આજે તો દરેક દેશ બીજાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો જોઈને પોતાનાં પણ વધારવા મથી રહ્યો છે. આપણને જેનો ડર લાગે છે તે આપણાથી વળતો ડર છે. આમ આપણે એકબીજાથી ડરીએ છીએ. લાચારીના માર્યા આપણે એ રસ્તે જઈએ છીએ અને ગમ્મતની વાત તો એ છે કે એ રસ્તે જવું ઠીક નથી એ પણ ભેગાભેગું કબૂલ કરીએ છીએ.

અહિંસા પરમ ધર્મ જ નહીં, નિકટ ધર્મ પણ

- બાપુ પાછા થયા ત્યારે દુનિયાભરના નાના મોટાં સૌ લોકોએ સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી. દુનિયા પર જેણે જુલમ ગુન્ગર્યો હતો, અને હિંસાની શક્તિને વધારેમાં વધારે વધારી હતી તે સેનાપતિ મેકઆર્થર પણ આ બધામાં હતો. એણે કહ્યું કે ‘આપણે માનવતાને બચાવવી હશે તો ક્યારેક ને ક્યારેક પણ સુલેહથી અને પ્યારથી માનવતાનું રક્ષણ કરવાની વાતનો વિચાર કરવો પડશે.’ આટલું રીકારવા છતાં ધણાખરાને એમ લાગે છે કે પણ એ વાત આજે કરવાની વાત નથી. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ:’ અહિંસા પરમ ધર્મ છે એમ તો જાણે જ લાગે છે, પણ એ નિકટ ધર્મ છે—પાસે આવી પડેલો ધર્મ છે એ એમને નથી સમજાતું.

ઈસુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે

યેતો આ ભારતનો ખાસ સંદેશો છે. અને તેથી જ અહીંના જેટલા ધર્મો છે તે તમામ અંતે જઈને એક વાત પર પહોંચ્યા છે કે મનુષ્ય માટે ઉત્તમ આદાર ફલાદાર, શાકાદાર છે. હું જાણું છું કે આજે દુનિયામાં પૂરતું અન્ન નથી, અન્નનો સારો જેવો તોરો છે; પણ માનવતાના વિકાસ માટે, માનવની પરિપૂર્ણતા માટે અને સર્વ ધર્મની એકરસતા માટે માણસ આટલી વાત આજે તો એટલા માટે કરી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ભારતને ટપ્પૂલ છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ભારતનું ટપ્પૂલ રાખે. બન્ને મળીને એક પરિપૂર્ણતા બનશે, અને એમાં માનવતાનું સર્વાંગ દર્શન થશે.

માલિકીમાં માનવું એ નાસ્તિકતા છે

મેં એક દાવો કર્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશનો અમલ કરવાનું સદ્ભાગ્ય ભારતને પ્રાપ્ત છે. મારો બીજો એક નવ્ર દાવો આ છે : મારો આત્મા સાખ પૂરે છે કે ભૂદાનયત્રમાં મને ઈશુના આશીર્વાદ સદા પ્રાપ્ત છે. 'ભુદ્ધગયામાં મેં કહ્યું હતું કે 'ભુદ્ધ ભગવાનના આશીર્વાદ મારા પર છે.' ઈસુ ખ્રિસ્તે પણ આપણને એ જ શીખવ્યું છે ને કે પડોશીના જીવનથી આપણું જીવન જુદું ગણવું, એની ચિંતાને આપણી ચિંતા ન ગણતાં પારકી ગણવી એમાં કોઈ જાતની માનવતા નથી. આટલા જ ખાતર આજે હું ભૂમિ અને સંપત્તિ પર ગણાતી માલિકી કાઢવા માંગું છું. માલિકીનો દાવો કરવો એ અભક્તિ, અંશ્રદ્ધા અને નાસ્તિકતાનું લક્ષણ છે. 'ઈશ્વર'નો અર્થ જ પ્રભુ, માલિક અથવા સ્વામી. ઈસ્લામમાં એને 'માલિક' કહ્યો છે; ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એને ગોડ (God) કહ્યો છે અને આપણે પ્રભુ કહીએ છીએ. ત્રણેનો એક જ અર્થ થાય છે કે એ જ સ્વામી છે. પછી પણ જો આપણે માલિકીનો હક કરીએ તો 'કુદ' કરીએ છીએ, નાસ્તિક બની જઈએ છીએ.

હવે એ વાત આ-
ચપટી દવા કરવાથી કે
આજવાનું નથી. હવે

હવે આપણા ખ્રિસ્તી બંધુઓ ને અહીંની પાઞ્ચલી બુમિદા છે તે સ્વીકારી લે તો તેનાથી એકલા ખ્રિસ્તી ધર્મને જ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થશે એમ નથી પણ એનાથી હિંદુધર્મ અને ઈસ્લામ પણ પરિપૂર્ણ બનશે. એનાથી તમામ ધર્મોને પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થશે અને તમામ ધર્મોનો મુંઢ સંગમ થશે. એટલે જેમની પરંપરા બહારની છે એવા મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી બંધુઓ ભારતને પોતાના ધર્મ અને જીવનનું અંગ સમજે. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે એ લોકો પોતાના પડોશી પર પ્રેમ રાખે, પોતાના દુશ્મન પર પ્રેમ રાખે, પણ તે શા મારે? એનો જવાબ હિંદુસ્તાનની એકત્રી બ્રહ્મવિદ્યા જ આપે છે. મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ ને આ બ્રહ્મવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે તો એમને જે જોઈએ છે તે મળી રહેશે અને એમાંથી એમને શક્તિ પ્રાપ્ત થશે. એમને જે પ્રચાર કરવો છે તે એની મેળે જ થઈ જશે.

ઈસ્લામમાં એક જાતનો ભાઈચારો છે. બધા એને કબૂલ રાખે છે. સેવામય કામો કરવાની પ્રવૃત્તિ એ ખ્રિસ્તી ધર્મની વિશેષતા છે એ પણ બધા સ્વીકારે છે. આપણે એ બંને વસ્તુઓ પચાવવી છે. ભારતના એક હિંદુ તરીકે હું કહું છું કે ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ મારે કબૂલ છે. એ કબૂલ રાખવાથી મારું હિંદુત્વ મરી નથી જતું પણ બિનહું એ વધારે ખીલે છે અને પ્રકાશિત બને છે. દારણુ કે ઈસ્લામ ધર્મના ભાઈચારાથી અને ખ્રિસ્તી ધર્મની સેવાવૃત્તિથી અહીં શોધાયેલી બ્રહ્મવિદ્યા મજબૂત બની જાય છે. અહીંનો ખ્રિસ્તી ધર્મ એક ખાસ પ્રકારનો ખ્રિસ્તી ધર્મ હશે અને અહીંનો ઈસ્લામ ધર્મ એક ખાસ પ્રકારનો ઈસ્લામ ધર્મ હશે. ભારત-બુમિનો રંગ એમાં ભળવાથી એને એક વિશેષ શક્તિ મળશે, એની પ્રજા વિશેષ આકર્ષક થશે.

તમામ ધર્મો શાકાહાર સ્વીકારે .

હું એમ માનું છું કે આપણે આપણા જીવન મારે થઈને કાઢી પશુને ન મારીએ, કાઢી પશુને આપણે ખોરાક ન સમજીએ એ વિચાર તરફ હવે સમાજે વળવું પડશે. આપણે એનું રક્ષણ ન કરી શકીએ તો ભલે, પણ . . . આપણે એનું ભક્ષણ તો ન જ કરીએ. બ્રહ્મવિદ્યામાંથી પ્રાપ્ત .

ઈશુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે

યેસુ આ ભારતનો ખાસ સંદેશો છે. અને તેથી જ અહીંના જોટલા ધર્મો છે તે તમામ અંતે જઈને એક વાત પર પહોંચ્યા છે કે મનુષ્ય માટે ઉત્તમ આદાર ક્યાદાર, શાકાદાર છે. હું જાણું છું કે આજે દુનિયામાં પૂરતું અન્ન નથી, અન્નનો સારો જોયો તોરો છે; પણ માનવતાના વિકાસ માટે, માનવતા પરિપૂર્ણતા માટે અને સર્વ ધર્મની એકરસતા માટે માણસ માંસાહારી મટી જન્ય એ જરૂરી છે. આજે હું એ વિશે વધારે નહીં કહું. આટલી વાત આજે તો એટલા માટે કરી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ભારતને દબૂલ છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ભારતત્વ દબૂલ રાખે. જન્મે મળાને એક પરિપૂર્ણતા બનશે, અને એમાં માનવતાનું સર્વાંગ દર્શન થશે.

માલિકીમાં માનવું એ નાસ્તિકતા છે

મેં એક દાવો કર્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશનો અમલ કરવાનું સદ્ભાગ્ય ભારતને પ્રાપ્ત છે. મારો બીજો એક નમ્ર દાવો આ છે : મારો આત્મા સાખ પૂરે છે કે ભૂદાનયજ્ઞમાં મને ઈશુના આશીર્વાદ સદા પ્રાપ્ત છે. શુદ્ધગયામાં મેં કહ્યું હતું કે 'શુદ્ધ ભગવાનના આશીર્વાદ મારા પર છે.' ઈશુ ખ્રિસ્તે પણ આપણને એ જ શીખવ્યું છે ને કે પડોશીના જીવનથી આપણું જીવન જુદું ગણવું, એની ચિંતાને આપણી ચિંતા ન ગણતાં પારકી ગણવી એમાં કોઈ જાતની માનવતા નથી. આટલા જ ખાતર આજે હું ભૂમિ અને સંપત્તિ પર ગણાતી માલિકી કાઢવા માંગું છું. માલિકીનો દાવો કરવો એ અબક્તિ, અંશદા અને નાસ્તિકતાનું લક્ષણ છે. 'ઈશ્વર'નો અર્થ જ પ્રભુ, માલિક અથવા સ્વામી. ઈસ્લામમાં એને 'માલિક' કહ્યો છે, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એને ગોડ (God) કહ્યો છે અને આપણે પ્રભુ કહીએ છીએ. ત્રણેનો એક જ અર્થ થાય છે કે એ જ સ્વામી છે. પછી પણ જો આપણે માલિકીનો હક કરીએ તો 'કુફર' કરીએ છીએ, નાસ્તિક બની જઈએ છીએ.

હવે એ વાત ચાલવાની નથી. માલિકી પકડી રાખીને બીજા પર ચપટી દબા કરવાથી કે છારો ગ્રેમ કરવાથી આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં ચાલવાનું નથી. હવે તો પૂરો જ ગ્રેમ કરવો પડશે. નાનકે કહે છે :

પૂરા પ્રમુ આરબિઆ, પૂરા જાકા નાડ ।

નાનક પૂરા વાહા, પૂરે કે ગુન ગાડ ॥

અધૂરો પ્રેમ નહીં ચાલે એમ તો કબીરે પણ કહ્યું છે :

કહે કબીર મૈં પૂરા પાયા, સવ ઘર સાહિબ દીઠા ।

અહીં કબીરે ‘સાહિબ’ શબ્દ વાપર્યો છે. એણે ઈશ્વર, પ્રભુ, ગોડ અથવા માલિકને યાદ કર્યા છે. એને પૂરું દર્શન થયું હતું. આપણને પણ પૂરું દર્શન થાય તો આપણે પૂરો પ્રેમ કરી શકીએ. વિજ્ઞાનના જમાનામાં અધૂરું દર્શન નહીં ચાલે. કેટલાકનું કહેવું છે કે ‘વિજ્ઞાનનો યુગ અશ્રદ્ધા લાવશે.’ પણ હું એથી ઊલટું માનું છું. વિજ્ઞાનથી તો સાચી શ્રદ્ધા પૂર્ણ થશે, અને અધૂરો ભક્તિ-માર્ગ પૂરો થશે. આ ક્યારે બનશે? આપણી માલિકી હટાવીને સામૂહિક માલિકી માનીશું ત્યારે એ બનશે. આજનો ‘કોમ્યુનિસ્ટ’ શબ્દ ઈસુના અનુયાયીઓ પાસેથી જ મળ્યો છે. એ લોકો પોતાના એક ‘ક્રમ્યુન’ બનાવતા, એટલે કે હળીમળીને રહેતા. એ લોકો કોઈ વ્યક્તિગત માલિકી નહોતા રાખતા. આ વાત એકલા ઈસુના અનુયાયીઓમાં ચાલતી એમ નથી, હિંદુસ્તાનમાં પણ ચાલતી હતી. ભારત-ભૂમિનો આ જ દાવો છે.

એક તામિલ ભક્તની વાત છે. એક ખૂબ જ સાંકડી નાની અમસ્તી ઓરડીમાં એ રહેતો હતો. બહાર વરસાદ પડતો હતો. કોઈકે આવીને બારણું ખખડાવ્યું ને પૂછ્યું, ‘અંદર જરા જગા કરી શકશો કે?’ પેલા ભક્તે જવાબ દીધો, ‘આવો, અહીં સૂઈ તો એક જ જણ શકે એટલી જગ્યા છે પણ બે જણ બેસી શકે તેમ છે.’ બન્ને બેઠા. વળી થોડી વાર પછી ત્રીજો આવ્યો. વરસાદ ચાલુ જ હતો. ભક્તે કહ્યું, ‘આવો, અહીં એકને સૂવા જેટલી, બેને બેસવા જેટલી, ને ત્રણને ઊભા રહેવાની જગ્યા છે.’ એણે એને પણ અંદર બોલાવી લીધો. ત્રણે જણ રહ્યા. હિંદુસ્તાનમાં આવા તો હજારો દિસા સાંભળવા મળે છે.

ભાગ્યવાન ભારત-ભૂમિ

પરમેશ્વરનો મહાન ઉપકાર છે કે આ ભારત ભૂમિ પર અસંખ્ય સત્પુરુષોની અખંડ વર્ષા થઈ છે, એનાથી આ ભૂમિ પાવન થઈ છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય હતું તે કાળ ગુલામીને કારણે નિઃશ્ચ-કનિષ્ઠ ગણાય; એને કારણે હિંદુસ્તાન તદ્દન નીચો પડેલો હતો ત્યારે પણ આ પુણ્ય ભૂમિએ અસંખ્ય સત્પુરુષોને પેદા કર્યા છે. એણે એવા સંતપુરુષોને પેદા કર્યા છે કે એમનો સંદેશો આખી દુનિયાને સ્વીકારવો પડ્યો છે. ભગવાનની એ પણ એક મોટી મહેરબાની છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને પારસી ધર્મો આવ્યા. એ જ રીતે અહીંનો શુદ્ધ ધર્મ ખીમ દેશોમાં ફેલાયો. શુદ્ધ ધર્મના પ્રચારકો હાથમાં ત્રણવાર લઈને નહોતા નીકળ્યા. એમણે રાજ્ય-સત્તા ચલાવવાની વાત નહોતી માંડી, એમણે તો માત્ર જ્ઞાનની જ વાતો કરી હતી. હિંદુસ્તાનનો છેલ્લો પાંચ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ તો જાણીતો છે. આવડા મોટા ગાળામાં પણ હિંદુસ્તાને બહારના કોઈ દેશ પર આક્રમણ કર્યું હોય એવું જન્યું નથી, આ એક સદ્ભાગ્યની વાત છે. આવા દેશમાં ઈસુનો ઉપદેશ તો એના આપનો વારસો હોય એમ લેખારો.

ઈસુનો અહિંસાનો વિચાર આટલો અહીં ચાલ્યો એ કંઈ નવાઈની વાત નથી. હિંદુસ્તાનમાં શવે ત્યાં ચાલ્યા જવ, ઈશ્વરના નામ પર લોક મુજબ લેખારો. આમ જ્યાં લોકો ઈશ્વરની ભક્તિમાં આટલા બધા તરખેળ નાહ્યા હોય ત્યાં ઈસુની વાતનો સ્વીકાર થવો એ કંઈ નવાઈની વાત નથી. એટલું ખરું છે કે આપણે આચરણમાં થાપ આપી છે. આપણે એ પ્રશ્નની કામ માંગીએ છીએ... (અહીં થોડીક વાર સુધી બાબાનું બોલવું રોકાઈ ગયું)...એ આપણને અવશ્ય કામ આપશે, પોતાને સજી પર ચઢાવનારને જોણે માફી આપી; ...પ્રભુ અત્યંત કામચાસી છે... (બાબાનું ગળું ભરાઈ આવ્યું, એક મિનિટ જોટલું રાંત રહ્યું)...આપણને એ કામ માફ નહીં કરે? આપણે પુણ્યવાન છીએ એવું આપણું કહેવું નથી, આપણે અત્યંત પાપી છીએ. આમ જતાં આ શુદ્ધ વિચાર, ઈસુનો આ સંદેશો આપણે

સહેજમાં ગ્રહણ કરી શકીએ તેમ છીએ. ઇસુનો જન્મ ગૌસાળામાં થયો હતો. આપણને ‘લુમેનિટિ’ શબ્દનું ભાષાંતર કરવું અઘરું પડે છે; આપણી પાસે શબ્દ નથી તેથી અઘરું પડે છે એમ નથી, પણ ‘લુમેનિટિ’ શબ્દમાં જરા સંકુચિત વિચાર રહેલો છે. એને ઠેકાણે અહીં ‘ભૂતદયા’ શબ્દનું ચલણ છે. ભૂતદયામાં માનવ-દયા (લુમેનિટિ) સમાયેલી જ છે. એટલે આપણાં દિલો ઇસુના સંદેશ માટે ખુલ્લાં જ છે... (ફરી બાબાનું ગળું ભરાઈ આવ્યું અને બોલવું અટક્યું)... અને આજના પવિત્ર દિવસે આપણે એમનું પુણ્યસ્મરણ કરીએ છીએ.

માનવ-પુત્ર ઇસુને પગલે

મલમારના તમામ ખ્રિસ્તી ચર્ચોએ જાહેર કર્યું છે કે ‘ભૂદાનયત્રનું કામ ઇસુના માર્ગે જ ચાલી રહ્યું છે, માટે સૌએ એ માર્ગે જવું જોઈએ.’ મને આનાથી થણા આનંદ થયો છે. એમણે સાચી જ વાત કહી છે. મારો દાવો છે કે આ યત્ર મારફતે ઇસુનો સંદેશ ઘેરે ઘેર ફેલાશે. ઇસુએ કહ્યું હતું કે ‘નામમાં સાર નથી.’ કોઈ મુસલમાન કહેવડાવે, કોઈ ખ્રિસ્તી તો કોઈ હિન્દુ, તેથી એમાં શું ભરી મેલ્યું છે ? ઇસ્લામ એટલે શાંતિ. ઇસ્લામે ચાંદને આદર્શ માન્યો છે. જે મનુષ્યના આચરણમાં દયા ન હોય, શાંતિ ન હોય તેને મુસલમાન શી રીતે કહેવો ? અને જેના આચરણમાં દયા છે તે મુસલમાન ન હોય તોયે એને મુસલમાન ગણતાં-કહેતાં શું વાંધો છે ? તેથી ઇસુએ કહ્યું હતું, ‘જે ભૂખ્યાને જમાડે છે તે ભગવાનને જમાડે છે. જે તરસ્યાને પાણી પાય છે તે ભગવાનને પાણી પાય છે. ઠંડીમાં ધૂજતાને ઓઢાડે છે તે ભગવાનને ઓઢાડે છે.’ એ ધર્મ પંથ, સંપ્રદાય વગેરે જાણતા જ નહોતા. મેં શરૂમાં કહ્યું કે એ માનવ-પુત્ર હતા. મેં પણ આ કામ માનવ-પુત્ર તરીકે જ શરૂ કર્યું છે, એનાથી માનવતા ખીલી જાડશે. આજે હવે વધુ કહેવાની જરૂર નથી, અને મારી યોગ્યતા પણ નથી. પ્રભુને પ્રાર્થના છે કે અમારી વાણીમાં કરુણા, દયા અને પ્રેમ ભરી દે તો એનું આ કામ સંપન્ન થશે.

આપણો દેશ બહુ જ મોટો છે. અહીંના કોઈ પણ હોકરાને પૂછીશો કે તમે કેટલા ભાઈ છો, તમારા દેશ-બાંધવો કેટલા છે તો એ તરત જ છનીસ કરોડનો આંકડો દેશે. ચીન છોડીને બીજા કોઈ પણ દેશના નાગરિકની જલ્દી આવડો મોટો આંકડો રમતો નહીં હોય. યુરોપના લોકોને પૂછશું તો કોઈ દેશે એક કરોડ, તો કોઈ દેશે બે કરોડ ને કોઈ દેશે ત્રણ કરોડ. આમ નાના નાના આંકડા ત્યાં સાંભળવા મળશે. પણ આપણે આટલાં બધાં ભાંડુઓ છીએ, આટલો વિશાળ આપણો વૈભવ છે! આ બધું શું છે? આપણે એ વિશે વિચાર કરવો જોઈએ. અસંખ્ય નદીઓ જઈને સમુદ્રમાં સમાય છે અને સમુદ્ર તમામ નદીઓને મોટા પેટ સમાવે છે, કોઈને નકારો નથી દેતો તેમ ભારત-શૂનિએ પણ દુનિયાની તમામ જાતિઓને પ્રેમથી આવકારી છે અને સૌને સમાવ્યા છે.

હું એક દાખલો આપું. પારસી લોકો ઈરાનથી અહીં આશરો લેવાં આવ્યા. અહીંના સહૃદયી લોકોએ એમને આશરો આપ્યો. એમનાં જે કંઈ રીત-રિવાજ હતા તે પ્રમાણે એ ઉપાસના કરતા અને પોતાનો ભક્તિ-માર્ગ ચલાવતા. આપણે એમાં કોઈ અંતરાય નાંખ્યો નથી. આજે પણ પારસીઓ આ દેશને પોતાનો દેશ સમજે છે અને અહીં સુરક્ષિત રહે છે.

એક મજાની વાત છે. અહીં જે પારસીઓ આવ્યા તે દેવોની નિંદા કરતા અને અસુરોની પ્રશંસા કરતા. આમ છતાં અહીં લોકોએ એમાંથી અવળી સમજ ન દાઢી. અહીં તો દેવોની સ્તુતિ અને અસુરોની નિંદા થાય છે, જ્યારે પારસીઓમાં અસુરોની સ્તુતિ અને દેવોની નિંદા થાય છે. એમની ભાષામાં ‘અસુર’નો અર્થ ‘ભગવાન’ થાય છે. શબ્દ બિલ્લો લાગે છે પણ અર્થ એક જ છે. ભગવાનને એ લોકો મોટો અસુર ‘અસુર-મન્દ’ કહે છે અને દેવોને ‘ભૂત અથવા પિશાચ’ કહે છે જે ગાંડાઓને સતાવે છે. એવા દેવોની એમણે નિંદા કરી છે. પણ અહીંના લોકોએ એનો અર્થ તારવીને શબ્દને વેડી લીધો. આ એક બહુ મોટી બાબત છે. પારસીઓ

અહીં આક્રમણકાર તરીકે નહોતા આવ્યા. એ લોકો અહીં આવ્યા ત્યારે એમની એવી કોઈ શક્તિ નહોતી કે જેના જેરે એ લોક આશરો માંગી શકે. આમ છતાં એ આશરો શીઘ્રતા આવ્યા અને અહીંના લોકોએ એ આપ્યો પણ ખરો. ભારતે એમના ભરણુ-પોષણની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. દૂંધમાં કહેવાની વાત એ કે અહીંની જનતા જ્ઞાનીઓના વિચાર પ્રમાણે ચાલતી અને નેથી જ આપણો વિકાસ થયો છે.

મહા-માનવોનો સમુદ્ર : ભારત

આજકાલ અહીં કેટલાયે વાદ ચાલે છે. વાદ તો ભાતભાતના હોઈ શકે. બિહાર-અંગાળનો એક વાદ ચાલે છે. છતાં બિહારીઓ એમ તો નથી જ કહેતા કે અમારે અમારું અલગ રાષ્ટ્ર બનાવી ભારતથી છૂટા થઈ જવું છે. અંગાળવાળા પણ જુદું રાષ્ટ્ર રચીને અલગ રહેવા માંગતા નથી. આપણે બધા ભારતીય છીએ, ભારતવાસી છીએ અને આપણે એક જ રાજ્યમાં રહેવું છે. ખીમ જે વિવાદો ચાલે છે એ બધા સામાન્ય વાદ છે. એની પાછળ કોઈ અભિમાનની વૃત્તિ નથી. જો કે આજકાલ કંઈ અંશે અભિમાન અને કડવાશ પેદા કરવામાં આવી છે છતાં અહીં એવી અભિમાનની વૃત્તિ તો નથી જ જેવી યુરોપમાં છે. ફ્રાંસ અને જર્મની વચ્ચે એવો બેને છૂટા પાડતો કોઈ પહાડ નથી. આમ છતાં એમને એમ થાય છે કે ત્યાં એવો પહાડ હોવો જોઈએ. બન્ને તદ્દન લાગી લાગીને વસેલા દેશો છે. એમની લિપિ અને ધર્મ એક છે, ભાષાઓ પણ સારી જેવી એક ખીજને મળતી આવે છે. એમનામાં બેટી-વહેવાર પણ છે. આમ છતાં ફ્રાંસવાળાઓએ ઇરાવ્યું કે અમારો એક નાનો સરખો દેશ છે અને જર્મનીવાળાઓએ પણ ઇરાવ્યું કે અમારો પણ એક નાનો સરખો દેશ છે. ફ્રાંસ, જર્મની અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે જે યુદ્ધો થયાં તે બધાં રાષ્ટ્રીય યુદ્ધો ગણાય છે, એ ‘સિવિલવોર’-આંતર-વિગ્રહ નથી ગણાતા, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં મરાઠા અને ઓરિસ્સાવાળા વચ્ચે, મરાઠા અને રજપૂતો વચ્ચે યુદ્ધો થયાં તે બધાંની ગણના ધરના કળિયા-આંતર-વિગ્રહમાં થાય છે. બહારવાળાઓએ તેમ જ અહીંવાળાઓએ પણ એને આંતર-વિગ્રહ ગણ્યા છે.

યુરોપમાંથી રશિયા જતાં જે રહે તેવડા મોટા હિંદુસ્તાન દેશ છે. યુરોપમાં જે વિવિધતા છે તેથી જરાયે ઝાઝી અહીં નથી. યુરોપની જેમ જ અહીં પણ અનેક ભાષાઓ છે. એટલું જ નહીં, ત્યાં એક જ લિપિ છે જ્યારે અહીં અનેક લિપિ છે, અને ત્યાં એક જ ધર્મ છે ત્યારે અહીં અનેક ધર્મો છે. આટલો બધો ફરક હોવા છતાં આપણે આપણને એક જ દેશના વાસી ગણીએ છીએ, જ્યારે એ લોકો પોતાને એક ખંડના વાસી માને છે. ત્યાંના કેટલાક દેશો તો આપણા પ્રાંત જેટલા નાના છે, આમ છતાં એ પોતાને અલગ રાષ્ટ્ર માને છે કારણ કે એમની જુદી ભાષા છે. હિંદુસ્તાનમાં એવી વાત સાંભળવા નથી મળતી. અહીંના સમાજ-શાસ્ત્રમાં એક વ્યાપક શુદ્ધિ છે. તેથી તો રવીન્દ્રનાથે ગાયું છે કે 'આ એક મહા-માનવોનો સમુદ્ર છે.' એમાં અનેક લોકો આવ્યા ને હજી પણ આવશે. આપણા દેશમાં વિવિધતા હોવા છતાં એકતા છે.

એકતા અંગ્રેજોને આભારી નથી

કેટલાક ધારે છે કે આ એકતા અંગ્રેજોએ પેદા કરી છે પણ તેમ નથી. અંગ્રેજો તો દેશના વધારેમાં વધારે ટુકડા પડે એમ ઇચ્છતા હતા અને એવું થાય તે માટે એમણે પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. લંકાને છૂંડે પાડી શક્યા તો પાડ્યું જ. બ્રહ્મદેશને છૂટો પાડી શક્યા તો તે પણ પાડ્યો જ. આપણે આનો વિરોધ ન કર્યો કારણ કે આપણે માનતા હતા કે પડોશી દેશને નોખા રહેવું હોય તો રહેવા દેવાં. પણ ખરી રીતે જોવા જઈએ તો અંગ્રેજોએ તો એથી પણ વધારે ભેદભાવ ઊભા કર્યા હતા. દા. ત. હિન્દુ-મુસલમાનોનો ભેદ. પહેલેથી થોડો ઘણો ભેદ તો હતો જ, પણ અંગ્રેજોએ એને વધાર્યો અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનના બે ભાગલા પડ્યા. આ તો અહીંની સંસ્કૃતિને કારણે આપણે દેશને એક ગણતા આવ્યા છીએ. બાકી અંગ્રેજોએ તો હિંદુસ્તાન ને પાકિસ્તાન એમ બે ભાગલા જ પાડ્યા.

કેટલાક વળી એવું પણ ધારે છે કે અંગ્રેજોને કારણે અહીં અંગ્રેજી ભાષા ચાલી અને હિંદુસ્તાનના બધા લોકો એક બીજા સાથે વાત કરી શકે

એટલા મારે બધા પ્રાંતના લોકોએ એ લાપા શીખી લીધી, અને એને ઠારણે એકતા પેદા થઈ. પણ આ વિચાર પણ ખોટો છે. એકતાની ભાવના તો છેક વેદના કાળથી ચાલી આવે છે અને એ જમાનામાં તો આવનગમનનાં સાધનો પણ નહોતાં. એ વખતના ઋષિઓના દહેવા પ્રમાણે કન્યાકુમારીથી માંડીને હિમાલયની ગુફા સુધીનો પ્રદેશ એક જ દેશ મનાતો. એમાં એક સંસ્કૃતિ પેદા થઈ. અસંખ્ય યાત્રીઓ દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી યાત્રા કરતા. અસંખ્ય સત્પુરુષો હિમાલયથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી સદ્વિચારનો પ્રચાર કરતા. આને જ લીધે આપણો દેશ એક બન્યો છે. આપણે આ વારસાથી શ્રીમાન છીએ.

ઇતિહાસે નાંખેલી જવાબદારી

પણ મોટો વારસો સંભાળવો હોય તો અક્કલ પણ જોઈએ. એ અક્કલ જો ન હોય તો દેશની વસ્તી અને વિસ્તાર જે આપણી તાકાત છે તે જ આપણી કમજોરી સાબિત થાય. તેથી અહીં ઊભા ચતા સવાલોનો ઉકેલ પ્રેમ અને શાંતિથી લવાય તેની મોટી જવાબદારી ઇતિહાસે આપણે માથે નાંખી છે. આપણે એ જવાબદારી સંભાળી નહોં શકીએ તો દેશની વિશાળતા આપણી કમજોરી નીચડશે અને પરિણામે આપણી આઝાદી ટકી નહોં શકે. ઇતિહાસ આપણને પાઠ શીખવે છે કે આ દેશ પર જે આક્રમણો થઈ શક્યાં તેનું ઠારણ તો એ છે કે અહીંના લોકોને અહીંની વિવિધતાનું આંતરિક લાન ન હતું. એને ઠારણે ભેદો વધ્યા, કોમવાદ પેદા થયો, એક બીજા વચ્ચે વિરોધ પેદા થયો અને હિંદુસ્તાનને વર્ષો સુધી ગુલામ રહેવું પડ્યું.

શાંતિ અને પ્રેમનો માર્ગ અનિવાર્ય

આથી આપણા દેશ મારે તો પ્રેમનો માર્ગ અનિવાર્ય બની જાય છે. હું તો એમ જ દલીલ કે આપણે શાંતિ અને પ્રેમથી જ આપણા પ્રશ્નો ઉકેલીએ એવો ઘાટ ભગવાને ઘડી રાખ્યો છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. હું એને સદ્ભાગ્ય કહું છું ઠારણ કે આપણે આપણા પ્રશ્નો પ્રેમ અને શાંતિથી નહીં ઉકેલી શકીએ તો આપણી તાકાત અને દૌરબન વધે જ નહીં એવી

યોજના લગવાને કરી મેલી છે. પણ જો હિંદુસ્તાન પોતાની લશ્કરી તાકાત વધારવાનો વિચાર કરવા જશે તો એ તદ્દન જ કમજોર થઈ જશે અને ગુલામ બનશે. એણે રશિયા કે અમેરિકા જેમાંથી એકને શરણે જવા વારો આવશે. પછી આપણે આઝાદ રહી નહીં શકીએ. દેશના પ્રશ્નો શાંતિ અને પ્રેમથી ઉકેલવા એ આ દેશ માટે અનિવાર્ય છે તેથી હું એને દેશનું અહોભાગ્ય માનું છું.

તો જેમ દેશના સવાલ પ્રેમ અને શાંતિથી ઉકેલે એ દેશ માટે અનિવાર્ય છે તેમ દુનિયા પણ પોતાના સવાલોના ઉકેલ માટે પ્રેમ અને શાંતિનો માર્ગ શોધે એ વિજ્ઞાન માટે અનિવાર્ય છે. આજનાં શસ્ત્રો માણસનાં હાથમાં નથી. શસ્ત્ર-શક્તિમાં ગમે તેટલી ખૂરાઈ હોય તો પણ જો તે માણસના કાબૂમાં હોય તો એ કંઈક લાભદાયક નીવડી શકે છે. પણ આજે તો વિજ્ઞાનનો વિકાસ એટલો બધો થયો છે કે શસ્ત્ર-શક્તિ હવે માણસના કાબૂમાં રહી નથી. અહીં કોઈ બીડી પીને સળગતું કુંકું ફેંકે તો એનાથી ધરને જે આગ લાગે તે ઠારવાની શક્તિ એનામાં નથી રહેતી. એણે જાણી નોંધતે ભલે નહીં, પણ આગ તો ચાંપી જ. એનામાં આગ ચાંપવાની શક્તિ છે અને સહેલાઈથી ચાંપી શકે છે પણ પછી એ આગ ઠારવાની શક્તિ એનામાં નથી. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં યુદ્ધથી લાગનારી આગની જ્વાળાઓથી એકલું એકાદ ધર જ નહીં પણ આખા દેશના દેશ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. માનવતા અને માનવ-ગતિનો સમૂજો ઉચ્છેદ કાઢવાની શક્તિ વિજ્ઞાને પેદા કરી છે. તેથી દુનિયા પોતાના પ્રશ્નો પ્રેમ અને શાંતિથી ઉકેલે એ જરૂરી છે. અને એક દેશમાં જે રીતે કામ થયું તે જ રીતે બધા દેશોમાં થાય એવો પણ આગ્રહ ન હોવો જોઈએ. આપણી વૃત્તિ આગ્રહની ન હોવી જોઈએ. દરેક દેશના પોતપોતાના આગવા ગુણો હોય છે. તેથી દરેક દેશમાં એક જ પ્રકારની રાજ્ય-વ્યવસ્થા અને સમાજ-વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ ન રાખીએ. દરેક દેશ પોતાની આગવી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદી જુદી સમાજ-રચના કરી શકે એવી અનાગ્રહી વૃત્તિ જો આપણે રાખીશું તો દુનિયામાં શાંતિ

જળવાશે. નહીં તો દુનિયામાં અશાંતિની પાળા આવીને ઊભી રહેશે. આજે હિંદુસ્તાનને જે આંતર-રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એનો જે સ્વભાવ છે, એની જે ઐતિહાસિક જવાબદારી છે તે બધાંને કારણે શાંતિને માર્ગ અપનાવવો એ હિંદુસ્તાન માટે અનિવાર્ય છે, અને વિદ્વાનને કારણે દુનિયા માટે પણ શાંતિનો માર્ગ અપનાવવો અનિવાર્ય છે. આપણે માં આપણી પરિસ્થિતિઓને લીધે એ અનિવાર્ય છે અને દુનિયાને વિદ્વાનને લીધે એ અનિવાર્ય છે. હવે તમામ લોકોને પોતાના પ્રશ્નના ઉકેલ માં શાંતિનો રાહ લેવો પડશે. આપણે ખ્યાલ રાખવો પડશે કે ક્યાંય આ ન લાગે અને ક્યાંક લાગી પણ નહીં તો ઝટ ઈને ઠરી જાય.

લોહિયાના ભારતીય પરંપરાના ઉદ્દગાર

ઇંદોરમાં ગોળાબાર થયો ત્યારે મારાથી ન રહેવાયું અને મેં કહ્યું? સ્વરાજ્યમાં આ રીતે ગોળાબાર ન થવા જોઈએ. સ્વરાજ્યમાં આંદોલન ચલાવનારાઓની પણ પોતાના પર અંકુશ રાખવાની અને હિંસા ન થવા દેવાની જવાબદારી છે. સરકારે પણ ગોળાબાર ન થાય એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. અને તેથી ત્રાવણકોર-કાચીનમાં ગોળાબાર થયો ત્યારે રામમનોહર લોહીયાનો આત્મા વિદ્રોહ, પોકારી ઊઠ્યો તેથી હું ખૂબ ખુશ થયો. ત્યાં તો સમાજવાદી પક્ષની જ સરકાર હતી છતાં પણ લોહિયાનો આત્મા વિરોધ પોકારી ઊઠ્યો. એના પર ચર્ચા થઈ. એની તરફેણમાં અને વિરોધમાં ઘણી વાતો થઈ, મારે એ બધામાં નથી પડવું. ત્યાં પોતાના જ પક્ષની સરકાર હતી છતાં પણ એમના હૃદયમાંથી પોતાની મેળે જે ઉદ્દગારો નીકળ્યા તેને હું ભારતીય ઉદ્દગારો કહું છું અને એની સાથે મારી પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ છે.

હિંસા વિષે એક ભ્રમ

હિંસાથી બધા જ પ્રકારે ઊકલે શકે છે અને વહેલા ઊકલી શકે છે એવી જે માન્યતા આજકાલ ચાલે છે તે ભ્રમ જ છે. હિંસાથી નથી તો બધા સવાલ ઉકેલતા કે નથી તો વહેલા ઊકલતા. પ્રશ્ન ઊકલી ગયો હોવાનો આભાસ થાય છે અરે. પણ આભાસ પરથી જ ને આપણે માની લઈએ

કે પ્રથમ ઊઠી ગયો તો આપણે ભીત ભૂલીએ છીએ. ધારે કે એક ઠેકાણે કચરો કચરો થઈ ગયો છે. વાળતાં વાર થશે એમ ધારીને ઝાડુ ન મારીએ અને ઉપર શેતરંજ પાથરી દઈએ અને માનીએ કે સફાઈ થઈ ગઈ. લોકે બધું બેઠું અને સભા શરૂ થઈ. એટલામાં નીચેથી એક વીંછી નીકળ્યો અને એક જણને ઠરડયો કે તમારી સભા સમાપ્ત! દૂંધમાં કહેવાતું એ કે ઝાડુ મારતાં વાર લાગશે એમ ધારીને શેતરંજ ઢાંકી વાળવાથી સફાઈ થઈ નથી જતી. સફાઈ માટે કેડનો ઠાંટો વાળવો જ પડે. સંસ્કૃતમાં એક વાત છે : એક છોકરો ઘઉં વાવવા ગયો. એણે એક દાણો વાળ્યો. એક દહાડો રાહ જોઈ, પણ કંઈ બીજું નહીં. બીજો દિવસ, ત્રીજો દિવસ, ચોથો દિવસ રાહ જોઈ. આખરે પાંચમે દિવસે જરા અમથા અંકુરે માથું કાઢ્યું. છોકરાને થયું આટલો અમથો અંકુર કાઢતાં આટલી તે વાર લાગે? એણે તો ઝટ દઈને વધારવા માટે અંકુરને ઉપરથી તાણ્યો. બીજો દિવસે જઈને જુએ તો અંકુર ચીમળાઈ ગયેલો. તો અંકુર ઉપરથી ઝાલીને તાણવાથી ન વધે. એને વધવા સમય જોઈએ અને એ જરાજર પશુ છે. એમાં સમય બચાવવાનાં ફાંફાં મરાય છે ત્યારે પછી એ અવળું જ વેતરાય છે, આખો પ્રશ્ન જ ઓડનો ચોડ થઈ જાય છે. એટલે હિંસાથી પ્રશ્નો ઝટ ઊઠે છે એ માન્યતા જ ભ્રમ ભરેલી છે.

દેહ-પ્રધાન શિક્ષણનાં પરિણામ

લોકોને આજકાલ હિંસા પર ભારે શ્રદ્ધા ખેડી લાગે છે. એમને થાય છે કે હિંસાથી જ બધા પ્રશ્નો ઊઠે છે. પણ આ ભ્રમ છે. ઘરમાં માળાપ પણ છોકરાને તમાચો ઠોકી દે છે. એનો અર્થ એ થયો કે એમને પ્રેમ, પર અને પોતાની સમજાવટની શક્તિ પર એટલો વિશ્વાસ નથી જેટલો તમાચા પર છે. શાળામાં પણ એમ જ બને છે. છોકરો મોડો આવે તો એને નિયમિતતાનો પાઠ આપવા માસ્તર ચૌદમું રતન ચલાવે છે. પછી છોકરો નિયમિત આવવા માડે છે. પછી માસ્તર કહેશે કે જુઓ, કેવો સીધો થઈ ગયો! સોટી પડી એટલે સદ્ગુણની પ્રેરણા થઈ ગઈ! એટલે સદ્ગુણની પ્રેરણા માટે સોટીનો સ્પર્શ, દડો કેટલો બધો લાભદાયી છે એમ કહે છે!

પણ એ તો વ્યાજ માટે મૂળ મૂડી જોવા જેવું થયું. સોટી પડવાથી છોકરો નિયમિત આવનાં તો શીખ્યો પણ ભેગો ખીતાં પણ શીખ્યો. કોઈ મારે તો એનાથી દમાઈ જવાનો એને પાડ મળ્યો. આમ નિર્ભયતા ગઈ ને નિયમિતતા આવી.

હવે તમે જ કહો કે નિર્ભયતાની કીમત વધારે છે કે નિયમિતતાની ? આ તો ચણા લઈને કલ્લી કાઢી આપવા જેવું થયું ! એથી શો ફાયદો ? છોકરો ચાર દહાડા નિશાળે નિયમિત ગયો. પણ વાત વિસારે પડી એટલે પાછો હતો તેનો તે ! આમ નિયમિતતા તો ગઈ જ ગઈ, પણ લયબીતતા ઘર ધાલી ગઈ. આવું જોખમકારક છે ! બીકનો માર્યો છોકરો આગે માળાપ કે શિક્ષકને વશ વર્તે છે પણ કાલ ભીડીને કોઈ ઝુંડાને વશ વર્તશે. આવું શિક્ષણ બાળકને દેહ-પ્રાણ બનાવે છે. આમાં તો દેહ ઉપર દમન થાય તો તરત જ સામાને સરણે થવાનું એને શિક્ષણ મળે છે. આવા શિક્ષણથી આપણા સદ્ગુણો માથે જોખમ છે. આમેય જુલ્મી લોકો પાસે કઈ સત્તા હોય છે ? માર-ઝૂડ કરવાની ને ધમકાવવાની જ ને ? આવી તાલીમથી આખા નાગરિક-શાસ્ત્રનો અંત આવી જાય છે.

પ્રત્યેક બીકલતાં વાર લાગે તેમ હોય અને હિંસા કરવાથી પ્રશ્ન ઝટ બીકલશે એવું આપણને લાગે તો એ એક શુદ્ધ ભ્રમ છે. અનાદિકાળથી આ શ્રમ ચાલતો આવે છે. પણ એના અનુભવને અંતે સમગ્રયુગ છે કે એક હિંસા કરી એટલે બીજી હિંસા મારેનો પાયો નંખાયો. આમ છતાં હારનારો એમ જ માને છે કે પોતે હાર્યો તેમાં હિંસાની પદ્ધતિનો દોષ નથી પણ હિંસા કરવાની પોતાની શક્તિ ઓછી હતી તેથી એ હાર્યો. હથિયારોથી લડનારાને એ નથી સમજાતું કે હિંસામાં શક્તિ નથી. એ તો એમ માને છે કે આપણે ઓછા હિંસક હતા તેથી હાર્યા, મારે હવે શક્તિ વધારવી જોઈએ. પછી એ હારનારો હથિયારના ગંજ ખડકવા મડે છે અને મથીને છૂટે છે. ત્યાં વળી પેલો હારનારો પાછો હથિયારના ગંજ ખડકવા માંડે છે.

યુદ્ધનાં મૂળ આપણા જ ઘરમાં

આમ ચડા-ઊતરી કરતાં કરતાં આજે આપણે ‘ટાટલ વોર’- સર્વલક્ષી યુદ્ધ સુધી પહોંચી ગયા છીએ. આજે એક વ્યક્તિની બીજી વ્યક્તિ સાથે કે એક જાતિની બીજી જાતિ સાથે લડાઈ નથી થતી. હવે તો રાષ્ટ્ર-સમૂહો વચ્ચે લડાઈઓ જામે છે. પણ આ યુદ્ધનાં મૂળિયાં ક્યાં છે? એની ગંગોત્રી કઈ કે જેમાંથી આ યુદ્ધની ગંગા નીકળી પડી છે? મામલો એટમ બોમ્બ ને હાઇડ્રોજન બોમ્બ સુધી પહોંચ્યો તે એનાં મૂળ ક્યાં છે, એ શરૂ ક્યાંથી થાય છે? જોઈશું તો દેખાઈ આવશે કે એની શરૂઆત આપણા પરમ પ્રિય માતાપિતા અને ગુરુદેવથી જ થઈ છે. બાળકોને સદ્ગુણ શીખવવા સારું જેમણે ‘ચૌદમું રતન’ અજમાવ્યું તે જ આ એટમ બોમ્બ અને હાઈડ્રોજન બોમ્બના બાપ છે. માબાપ ને ગુરુ જો બાળકોને એમ કહે કે તમને અમારી વાત ગળે ઊતરે તો જ માનજો, નહીં તો ન માનશો, તો જ દેશ બચવાનો છે. આવી જાતના શિક્ષણથી જ આપણે વિચાર-પ્રધાન થઈ શકીશું. જે વાત ગળે ઊતરે તે જ માનવી, ન ઊતરે તે ન માનવી જોઈએ.

પણ આજે તો ઊંડટી ગંગા ચાલે છે. જ્યાં ને ત્યાં બાળકોને ઠોકવાથી જ કામ ચાલે છે. બાળકોને શીખવવું જોઈએ કે જે વાત ગળે ન ઊતરે તે ન કરશો. કોઈ તમને મારે ખૂડે તો માર બાજો. શાંતિથી માર સહન કરવાની આ શક્તિ, આ તિલક્ષા એ જ નિર્ભયતા છે. હથિયારો પરની શ્રદ્ધા એ નિર્ભયતા નથી, એ તો બીજાણુપણાનું લક્ષણ છે. તેથી લય સામે કદી ન ખૂંકવાનું તત્ત્વ શિક્ષણમાં દાખલ કરવું જરૂરી છે. આપણે બાળકોને જે વાત શીખવીએ : (૧) કોઈથી ડરવું નહીં અને કોઈને ડરાવવું પણ નહીં, (૨) કોઈથી દંભાવું નહીં અને કોઈને દંભાવવા પણ નહીં. ગીનાએ આ જ વાત કહી કહી છે : નાયમ્ હન્તિ ન હન્યતે- એ મારતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી.

અભયની સૌ પહેલાં આવશ્યકતા

એટલે આપણે એવી રીત અપનાવવી છે કે જેથી પ્રભો પતે અને છતાં

અર્થાંતિ કે મન-ક્ષોભ પેદા ન થાય અને વૃત્તિમાં ભય ન જન્મે. આપણા ઇતિહાસકારોને આની ખબર હતી. અને તેથી આપણા સમાજ-શાસ્ત્રમાં એક શબ્દ છે : ‘અભય.’ પણ આજે એને દેકાણે ‘Law and order’—‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ વપરાય છે. આજે એવી માન્યતા સેવાય છે કે જનતા ખીને તો ખીને પણ ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ જાળવે તો છે ને ! આમ આપણે વ્યવસ્થા દેવીને પરમદેવી બનાવી દીધી છે. આપણે કહીએ છીએ, ‘હે દેવી, તું જ પરમદેવી છે, તું જ અમારું સંરક્ષણ કરે છે. તું જ અમ નોંધારાનો આધાર છે !’ આ દેવી પર એવી તો શ્રદ્ધા બેસી છે કે નારિતકો પણ આ દેવીને માને છે. સામ્યવાદીઓ ઈશ્વરને નથી માનતા એવો એમનો દાવો છે. હું એમને કહું છું કે તમે ઈશ્વરને નથી માનતા પણ એના બાપને તો માનો છો ને ?—ત્ર્યમ્બક-દેવતા (વ્યવસ્થાપક) ને તો માનો છો ને ?

કેટલાક વળી એમ પણ કહે છે વ્યવસ્થા કરવામાં કેટલાકને સાફ કરી મૂકવા પડશે. અને એમ સાફસૂફી કરતાં કરતાં છેવટે વ્યવસ્થા એવી થઈ જશે કે એમાં પછી સંઘર્ષ જ નહીં રહે. એમને પૂછીએ છીએ કે ‘સંઘર્ષ જતો રહેશે પછી શું થશે ?’ તો કહે છે કે, ‘પછી સૃષ્ટિ સાથેનો સંઘર્ષ શરૂ થશે.’ હકીકતમાં આ વિચાર જ ભૂલભરેલો છે. વ્યવસ્થાનું અમારે મન પણ મૂઘ્ય છે. હમણાં જ તમને શાંત રહેવા મેં કહ્યું હતું. પણ એ માટે કહીને શાંત કરવાને બદલે દંડો ચલાવ્યો હોત તો તમે શાંત તો રહેત પણ કાન બંધ થઈ જાત અને કશું જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાત. કારણ, એ શાંતિ તો ઉપરછડ્ડી હોત, અંદરખાને તો ફૂડક જ હોત. એવી શાંતિ શાંતિ ન કહેવાય. અંદર જે ખદખદે છે એને ક્ષોભ કહે છે. ક્ષોભ બહાર ન આવે અને અંદર ખદખદતો રહે તો એ વધારે જોખમ ભરેલો છે. બહાર નીકળી આવે તો કરો વાંધો નથી. પાણીની વરાળ દબાયેલી રહે છે તો આગગાડીને ઘસડી જાય છે. પણ બહાર નીકળી આવેલા ક્ષોભમાં એટલી શક્તિ નથી રહેતી. પણ જો એને અંદર ને અંદર ધૂંધવાતો રાખીએ તો એમાંથી મોટો અનર્થ પેદા થાય છે. અહીં જે શાંતિ જળવાઈ તે તમને સમજાવ્યા તેથી, ધમકાવ્યાથી નહીં. ધમકાવીને શાંતિ સ્થાપીએ

તો 'વ્યવસ્થા-દેવી' દેવી નથી રહેતી એ 'વ્યવસ્થા-રાક્ષસી' બની જાય છે. અને રાક્ષસીના પેટમાં એટલી ગરબડ-અવ્યવસ્થા હશે કે એના કરતાં તો બહારની અવ્યવસ્થા બહુતર એમ કહેવું પડશે. એટલે વ્યવસ્થા કરતાં 'બધારે જરૂર' અભાય'ની છે.

એકતાની અછલ

આજે સાંભળવા મળ્યું કે ઝરિયા તો એક ગોટું કુટુંબ છે. અહીં લડાઈઓ ચાલતી હોય છે. અહીં કેટલા દુર્યોધન, કેટલા દુઃશાસન અને કેટલા કૌરવ-પુત્રો છે તે તો મને ખબર નથી. પણ અહીં મનુરો રહે છે, અને એમની પાસેથી કામ લેવાનું છે, ગમે તે રીતે લેવાનું છે એવી માન્યતા છે. પણ મનુર એટલે શ્રમશીલ. જ્યાં શ્રમશીલ હોય ત્યાં શાંતિ તો હોવી જ નોંધાયે. જ્યાં એટી હોય ત્યાં અશાંતિ હોય. શ્રમ કરનારા છે ત્યાં લક્ષ્મી પેદા થાય છે. પણ આજે એથી બિલકુલ થઈ રહ્યું છે. શ્રમ કરનારા છે ત્યાં બે પક્ષો પડી જાય છે અને એકબીજાનાં હિત જુદાં જુદાં છે એમ માનવા માંડે છે. એકના બે ને બેના ચાર દુકડા કરવાની બુદ્ધિ તો બધાંને છે. પણ ચારના બે ને બેના એક કરવાની-એકતા કરવાની બુદ્ધિ કોઈને નથી. આવા દુકડા-ખંડ પાડવાની બુદ્ધિને ગીતામાં રાજસી-બુદ્ધિ કહી છે, એને કારણે અનેક ક્ષાંટાઓ પડે છે. એકનો મેળ બીજા સાથે નથી ખાતો અને બીજાનો મેળ ત્રીજા સાથે નથી ખાતો. આમ લાગલા પાડવાની બુદ્ધિ તો બધાંને છે. પણ ખરી રીતે તો બધાંમાં જે સરખો અંશ છે તેને પકડીને બધાંને એ મુદ્દા પર એક કરવાની અછલ સૂઝતી નોંધાયે.

ગુંડાઓનું રાજ્ય

કોઈકે કહ્યું કે અહીં તો ગુંડાઓનું રાજ ચાલે છે. પણ ગુંડાઓનું રાજ ન ચાલતું હોય એવી જગ્યા શોધી નહીં જડે. એક ગુંડા તો તે કે જે 'ગુંડા' કહેવાય છે, બીજા ગુંડા 'સેનાપતિ' અથવા 'કાર્પકર્તા' કહેવાય છે. આપણે ભણેલા ગણેશ લોકો આપણા રક્ષણનો આધાર પોલિસ અને લશ્કર પર રાખીએ છીએ. આનાથી મોટો અનર્થ કયો હોઈ શકે? આનાથી મોટી ગુલામી કઈ કહેવાય? અને સિંધાઈ તે પણ કાણ

છે ? એમનામાં ક્યો ગુણ હોય છે ? બત્રીસ ધ્વની છાતી હોય તે સિપાઈ બની શકે. આ એમનો ગુણ અને એવા પર આપણે આપણા દેશનો આધાર રાખીએ છીએ. પછી એના માટે શું શું કરવાનું ? એ તો તાંબાની તોલણી, તેર વાનાં માંગે ને તેરેય પૂર્યાં પડે. મુંબઈમાં દારૂબંધી થઈ તો કહે એમાંથી સેનાને છૂટી મળવી જોઈએ. મેનાને દારૂ પીવાની સગવડ આપવી જોઈએ. ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે રાવણની સેનામાં તો બધા દારૂ પીતા હતા પણ રામની સેનામાં વાંદરાઓને દારૂની જરૂરત નહોતી લાગી. હનુમાનને દારૂનો ખપ નહોતો પડ્યો. તો દેશનું રક્ષણ કરનારી સેના સાત્ત્વિક હોવી જોઈએ કે રાજસિક એનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. તુલસીદાસે હનુમાન-આલીસા લખી. એમ તો રાવણ પણ બળિયો હતો, પણ એણે રાવણ-આલીસા તો ન લખી ! કારણ એ કે હનુમાનની તાકાત તારનારી છે જ્યારે રાવણની તાકાત તારનારી તાકાત નથી. હનુમાનની તાકાતથી જ દેશ તરશે, રાવણની તાકાતથી નહીં.

પણ આજે તો આપણે ગુંડાઓને હનુમાનનું પદ દેવા બેઠા છીએ. આપણે સેનાને આપણા રક્ષણનો આધાર ગણ્યો છે. એના સૈનિકોને દારૂ પાવો પડે છે, ભોગનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં પડે છે. એમને યુદ્ધના મેદાન પર મોકલીએ તો વિલાસ કરવા માટે કન્યાઓ મોકલવી પડે છે. એમની અનીતિને નીતિ માનવી પડે છે. વચ્ચે મેં 'સાંભળ્યું' કે 'war-babies'—યુદ્ધમાં પેદા થયેલાં બાળકોનો સવાય બીજો થયો છે. હું નવાઈ પામી ગયો. યુદ્ધમાં તો માણસ મરે, એમાં વળી છોકરાં શી રીતે પેદા થતાં હશે ? પણ આજના જમાનામાં તો યુદ્ધમાં છોકરાં પણ પેદા થાય છે. અને આ જ ફોજો આપણા રક્ષણનો આધાર કહેવાય છે. તો આમ દેશના રક્ષણનો ભાર ગુંડાઓ પર છે ત્યાં સુધી ગુંડાઓનું જ રાજ ચાલવાનું. પછી તમે એને ગમે તે નામે ઓળખો, પણ નામથી એનું બી બદલાવાનું નથી. એટલે જ આપણા પ્રશ્નો શાંતિથી ઉકેલાય એમ હું ધન્યું છું.

કતલથી, કાયદાથી કે હૃદયથી ?

કટલાક કહે છે કે તમારું આ ભૂદાનનું કામ ચાલે છે તેમાં ધણી વાર

લાગશે. તો પછી કાયદાથી ઝટ દઈને કામ કેમ પતાવતા નથી? એમનું માનવું એમ છે કે કાયદાથી કામ વહેલું પતે છે અને કતલથી એનાથીયે વહેલું! કતલથી કામ વહેલું પતે એમ હું માનું છું. ધારો કે આપણા બધાં મનુષ્યો એક ચર્મ જાય, એક તારીખ ઠરાવે અને તે તારીખે બધાં માલિકોની કતલ કરે તો વિનોબા જે કામ દસ વર્ષ કરી રહે તે કામ એક જ દિવસે પતી જાય. પણ આ તે કાંઈ ઉકેલ છે? લોક વળી વિચાર કરે છે કે કાયદાથી શું ન થાય? પણ શું કાયદાથી તમે દવાળુ બની શકો ખરા? શું કાયદાથી તમે 'ધાર્મિક' બની શકો ખરા? જૂમિનો સવાલ કાયદાથી નહીં બિલે એ સ્પષ્ટ છે. કાયદાથી જમીનની વહેંચણી ચર્મ શકે પણ તૂટેલાં દિલ એનાથી બેડી ન શકાય. એ કામ તો હૃદયથી જ બને.

સો ટકા દાનપત્રો જોઈએ

મને ગણિતનો શોખ છે તેથી લેખાં માંડું છું. અત્યાર સુધીમાં સાડાત્રણ લાખ લોકોએ દાન આપ્યું છે. એક જણ દાન આપે છે ત્યારે ઓછામાં ઓછા દસ જણાએ વિચાર સંભાળ્યો હોય છે. દેશમાં જેટલા ખેડૂત છે તેટલાં દાનપત્રો મારે જોઈએ છે. મારે સોએ સો ટકા દાનપત્રો જોઈએ છે. દેશમાં સંપત્તિવાળા ૭ કરોડ લોક હોય-પછી બલે ને કોઈ કોડીનો ધણી હોય અને કોઈ કોટિનો ધણી હોય-મારે ૭ કરોડ સંપત્તિ-દાન પત્રો જોઈએ. લોક પૂછે છે કે કોઈ આંદોલનમાં આવું સો ટકા કામ કદી થયું છે ખરું? દગણાં વૈઘનાથ બાણ કહેતા હતા કે 'સો ટકા દાનપત્રો તો શી રીતે મળે? કંઈ ટકાવારી ઠરાવો!' મેં કહ્યું, 'તમારે એમ કરવું હોય તો કરો, હું તો સો ટકાની જ માંગણી કરવાનો.'

અહો ખેડાં છે એમાંથી એકેએક જણ મરવાનો છે. મરવામાં સો ટકાની વાત છે. તો પછી જીવનમાં એથી ઓછા ટકા શા સારુ? આ તો જીવન-નિર્માણનું આંદોલન છે. બધાં જ મરવાનાં છે. એ ચૂંટણીમાં બધાં જ મત આપશે. ચમરાજની પેટીમાં બધા જ મન પડવાના છે. ત્યારે મોતને સારુ આટલું મનદાન થાય ત્યારે જીવન માટે થોડું મતદાન શા સારુ? જે વિચાર મને ફેરવી રહ્યો છે, મારા પગને ચલાવી રહ્યો છે એ

જે તમારે ગળે પણુ જિતરે તો તમારાથી પણુ નહીં રહેવાય. મને તો વિચારમાં એટલી શ્રદ્ધા છે કે વિચારથી મોટી તાકાત દુનિયામાં કોઈ નથી એમ હું તો માનું છું.

આત્મ-શક્તિનું મહત્ત્વ

એક વાર એક ભાઈએ આવીને મને કહ્યું, ‘મારે તમારી કુંડળા જોવી છે. મંગળ અને શનિની તમારા પર શી અસર છે તે મારે જોવી છે.’ મેં એને કહ્યું, ‘મારે જરા મંગળની કુંડળા જોવી છે કે મારી એના પર શી અસર પડે છે કારણ કે એ તો જડ છે અને હું ચેતન છું.’ આપણે બહા છીએ. આપણાથી મોટી તાકાત દુનિયામાં એકેય નથી. આપણે દૃષ્ટા છીએ અને આખી સૃષ્ટિ દૃશ્ય છે. કુંભાર જેમ માટીને આકાર આપી શકે તેમ આપણે પણુ આ જડ સૃષ્ટિને ફાવે તે રૂપ આપી શકીએ. તમને જે આ સમગ્રઈ જાય તો એટમ યોગમાં પણુ નથી એવી શક્તિ તમારામાં પેદા થશે. કોઈ કે એટમ યોગ કેટલો શક્તિશાળી છે તેનું મારી પાસે વર્ણન કર્યું ત્યારે મેં કહ્યું કે મારી પાસે આત્મ-યોગ છે—આત્મ-શક્તિ છે. છેવટે એટમ યોગ બનાવ્યો તો માણસે જ છે ને ? તો જે એને બનાવી શકે છે તે જ એને અતમ પણુ કરી શકે છે. તમે અત્યંત બળવાન છો. તમારાથી બળિયું દુનિયામાં કોઈ નથી. પણુ એ શક્તિ તમારાં શસ્ત્રોમાં નથી, તમારા આત્મામાં, તમારા પ્રેમમાં છે. એ શક્તિને પ્રગટાવનારો જ આ આંદોલનને દોરી રહ્યો છે.

‘સર્વોદય’નો નિયમ છે કે પહેલાં આપણા ભાઈને હજી પછી આપણને. પણુ લોક ‘મને પહેલાં’ કહેવા માંડે છે ત્યારે સર્વનાશની પાળા આવી માનજો. તેથી ‘પહેલાં ખીજને હજી’ એમ બધાં કહેવા માંડે એમ હું ઇચ્છું છું. મારે તો એની મેજે થાય એવી વ્યવસ્થા જોઈએ છે, રાક્ષસી વ્યવસ્થા નથી જોઈતી. તમે ગીતા અવચન વાંચશો તો તમને આત્માની શક્તિનું જ્ઞાન થશે.

ઝરિયા, ૨૭-૧૨-૧૯૫૪.

અહિંસાના વિકાસમાં ખેતી અને સત્યાગ્રહની શોધ :૩૭:

દરેક દેશના વતનીઓને પોતાપોતાના દેશ માટે પ્રેમ અને અભિમાન હોય છે. પ્રેમ હોવો એ તો ઉચિત જ છે પણ અભિમાન હોવું એ પણ ઉચિત છે. હા, એ અભિમાન પોતાના દેશના ગુણ માટેનું હોવું જોઈએ, કોઈ બીજા દેશની નિંદા અંગે ન હોવું જોઈએ. આ મર્યાદામાં પોતાના દેશ માટે અભિમાન રાખવું યોગ્ય જ છે. આમ છતાં હિંદુસ્તાનમાં આપણને આપણા દેશ પ્રત્યે જે ખાસ લાવના છે તેવી બીજે જોવા નથી મળતી.

‘ દુર્લભં ભારતે જન્મ ’ એમ કેમ ?

અહીં કહેવાય છે ‘ દુર્લભં ભારતે જન્મ, માનુષં તત્ત્વ દુર્લભમ્ - ભરત-ભૂમિમાં જન્મ મળવો દુર્લભ છે, અને તેમાંય મનુષ્યજન્મ પામવો એ તો એથી પણ દુર્લભ છે. એનો અર્થ એમ થયો કે ભારતમાં કાડી-મકાડીનો જન્મ મળવો એ પણ સદ્ભાગ્ય છે કારણ કે બીજા જ વાક્યમાં કહે છે કે મનુષ્યજન્મ મળવો તો એથીયે દુર્લભ છે. કાડી-મકાડીનો જન્મ મળવો એ પણ સદ્ભાગ્ય છે એવું દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં કહેવાયું નથી. આ વચનોમાં કંઈકે વધારે પડતું છે જ, પણ ‘ આ ભૂમિમાં કાડા બનીને પડવું એ પણ સદ્ભાગ્ય છે ’ એવી વધારે પડતી લાવના પાછળ પણ કંઈકે અર્થ જરૂર હશે. મને તો એનું કારણ એ જ લાગે છે કે આ દેશમાં માણસ સૌ પ્રથમ માનવ-ધર્મ શીખ્યો અને અહીં એને અહિંસક જીવન-પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવ્યો. પહેલાં માણસ શિકાર કરીને બીજાં પ્રાણીઓની જેમ જ જીવતો. બીજાં જંગલી પ્રાણીઓની જેમ એને માટે પણ હિંસા અનિવાર્ય હતી. એમાંથી છૂટવાની તરકીબ માણસને સૌ પ્રથમ હિંદુસ્તાનમાં સૂઝી. અહીંથી માણસો બીજા દેશોમાં ગયા અને ત્યાં એ તરકીબ લેતા ગયા. તેથી એમ કહેવાયું કે આ ભૂમિમાં કાડાનો અવતાર મળવો એ પણ સદ્ભાગ્ય છે.

સૌથી પહેલાં ભારતમાં જ ખેતીની શોધ

તમે પૂછશો કે એવી કંઈ તરકીબ હતી કે જેથી આપણે હિંસામાંથી

છૂટ્યા અને માનવતાભયું જીવન જીવતાં શીખ્યા ? એ ખેતી કરવાની તરફીય હતી. ખેતીમાં આટલું મોટું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમાયેલું છે એનું આજે આપણને લાન નથી. પણ બે-ચાર દાણા વાવીને સો દાણા પકવવા અને એમાંથી જીવનનો ગુજરો કરવો એવી નવી નવાઈની વાત માણસને તે વખતે સૂઝી. ત્યારથી જ માણસને અહિંસક જીવનનું માર્ગ-દર્શન મળ્યું. પછી માંસાહાર છોડવાનું આંદોલન આવ્યું. જૈનોએ એમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી. ભુદ્ધ ભગવાને એની સાથે અહિંસા અને કરુણા જોડી આપી અને વૈદિકાએ ખેતીની ઉપાસના જોડી. આમ એક એક ડગલું ભરતાં ભરતાં હિંદુસ્તાનનો સર્વ-સાધારણ સમાજ અહિંસાની શોધમાં આગળ ધપ્યો. પણ અહિંસાની સૌ પ્રથમ શોધ અહીં હિંદુસ્તાનમાં જ થઈ.

વેદનો મને જે કંઈ અભ્યાસ છે તે પરથી કહી શકું છું કે વેદમાં આના વર્ણનો ખૂબ માનભરે ચયાં છે. એમાં લખ્યું છે, ‘પહેલાં દેવો આવ્યા. એમણે હાથમાં પરશુ લઈને જંગલ કાપી જમીન બનાવી.’ વેદમાં ખેતી અને ગાય-બળદ મારે અપાર આદરભાવ દેખાય છે. એની તોલે આવે એવો આદરભાવ દુનિયાની બીજા કોઈ પણ ભાષામાં નથી વર્ણવાયો. આપણા સર્વોત્તમ ઋષિ - જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ ‘ઋષભ’ હતું. ઋષભ એટલે ઉત્તમ બળદ. આપણા મહાન ભગવાન ભુદ્ધનું નામ હતું ગૌતમ. ગૌતમ એટલે ઉત્તમ બળદ. આમ પોતાના દીકરાને બળદ કહેતાં લોકોને ગૌરવનો અનુભવ થતો કારણ કે એ બળદની જ મદદથી આપણને અહિંસક જીવનનું દર્શન થયું હતું. આપણી સંસ્કૃતિમાં ગાય-બળદ મારે ઘણો આદર છે. હિંદુસ્તાનની ભાષામાં ‘ગૌ’ના સો અર્થ થાય છે વાણી, પૃથ્વી, ભુદ્ધિ વગેરે. એટલે આ ભારતભૂમિ મારે આટલો બધો આદરભાવ દેખાય છે એનું કાગ્યુ સ્પષ્ટ છે. કે અહીં જ શિકારી જીવનમાંથી એટલે કે બીજાં પ્રાણીઓને ખાઈને જીવવામાંથી છૂટવા મારે મદદ થાય તેરી ખેતીની શોધ થઈ. અને તેથી જ આ ભૂમિ પુષ્પ-ભૂમિ મનાઈ અને અહીંની ધૂળમાં કીડા બનીને અવતરવું એ પણ પવિત્ર મનાયું.

સત્યાગ્રહથી વિજ્ઞાન-યુગના વ્યાપક પ્રશ્નોનો ઉકેલ

આ વાત બની તેવી જ એક ખીણ પણ વાત બની. આપણું એ સદ્ભાવ્ય હૃદય, દુનિયામાં હિંસક રીતે જીવવાની જે પદ્ધતિઓ ચાલે છે તેની સરખામણીમાં ખેતી અહિંસક માની શકાય. આપણને એ પદ્ધતિ જાણી હતી. મેં 'સરખામણીમાં' એમ કહ્યું કારણ કે ખેતીમાં પણ કંઈક હિંસા તો થાય જ છે પણ ખીણ પદ્ધતિઓ કરતાં એમાં અહિંસાને સારુ ઘણું આવકાશ મળ્યો. એ જાનનામાં એક શોધ થઈ અને એને કારણે જીવનની પદ્ધતિમાં ફેર પડ્યો તેમ હમણાં પણ એક શોધ થઈ છે. વિજ્ઞાનને કારણે આજે આપસના સંબંધો, વેપાર, વહેવાર વગેરે ભયાંકિત કે સંકુચિત રહ્યા નથી, વ્યાપક બની ગયા છે. વાહનવહેવારનાં સાધનો ઝડપી બની ગયાં છે અને વસ્તી વધી ગઈ છે. આ બધાને કારણે જે સંબંધો પેદા થયા તે પણ સીમિત ન રહ્યા અને દેશવ્યાપી બની ગયા. કેટલીયે જાતના અન્યાયો ઊભા થયા, અને એ બધાનો સામનો કરવાની જરૂરત પણ ઊભી થઈ. જાતજાતનાં શસ્ત્રો બન્યાં. અન્યાયનો સામનો કરવા મારેનાં સાધનોની તથા સમાજમાં ઊભા થતાં પ્રશ્નો ઉકેલવાનાં સાધનોની શોધ કરવાની જરૂરત ઊભી થઈ. પહેલાંના પ્રશ્નો નાના, હતા, ટોળીઓ કે જાતિઓના એ પ્રશ્નો હતા, ત્યાં ઊભા થતાં અને તરત જ એનો પાર પણ આવતો. પણ આજે જે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે તે એવા નાના પ્રશ્નો નથી હોતા. એક ખેડૂતે ખીજના ખેતરની વેંત ભોંપ દુભાવી એવા નાના નાના સવાલો એ નથી હોતા.

આજે તો આવા ઝઘડા ચાલે છે : છોડોડના લોકો ઓસ્ટ્રેલિયામાં જઈ વસ્યા. એ લોકો સમુદ્રના કિનારા પર જ રહે છે. અંદરના ભાગમાં જંગલો અને ખૂબ ગરમી હોવાથી અંદર નથી જતા. એ લોકો ખીજના કોઈને વસવા નથી દેતા અને કહે છે કે આ તો અમારી ભૂમિ છે. આજે ઓસ્ટ્રેલિયામાં જેટલા લોક વસે છે તેથી દસગણા ખીજ વસી શકે તેમ છે. પણ એ લોકો ત્યાં ખીજઓને વસવા દેતા નથી અને પોતે પણ અંદર જઈને ખેતી નથી કરતા. હવે આ દેશનો પેસા દેશ પર હક છે કે નહીં,

બાકીની દુનિયા પર એનો કશો હક છે કે નહીં એવા પ્રશ્નો હવે ઊભા થાય છે. કોઈ એક દેશમાં પેટ્રોલ નીકળતું હોય તો તેના પર એ એક જ દેશનો હક કે આખી દુનિયાનો? આવા આવા સવાલો ઊભા થાય છે. સવાલોના ક્ષેત્રો મોટાં થઈ ગયાં છે. નાના સવાલો સમસ્યા નથી બનતા. પણ આજે તો જે સવાલ હોય તે દુનિયાને મુંઝવનારી સમસ્યા બનીને ઊભા રહે છે.

નાગરિકત્વનો જ સવાલ લો. હિંદુસ્તાનમાંથી જે મજૂરો લંકા ગયાં તેમને ત્યાંના નાગરિકત્વનો અધિકાર છે કે નહીં એનો સવાલ ઊભો થયો. એમાં ઘોડી કડવાશ પણ પેદા થઈ. એની જે ચર્ચા ચાલી તે રાષ્ટ્રના ધોરણે ચાલી. એક દેશ સામે બીજા દેશનો વાદવિવાદ થયો. કેટલીયે સમસ્યા ખૂબ વ્યાપક હોય છે. એને ઉકેલવા દુનિયાને આજે તલવાર સિવાય બીજું કંઈ સૂઝતું જ નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનમાં એક બીજી શોધ થઈ. તે છે 'સત્યાગ્રહ'. એનાથી દેશના, સમાજના અને વિશ્વના પ્રશ્નો પણ ઊકલી શકે એમ છે. આવી શોધ આજના જમાનામાં અહીં થઈ. તેથી હું ફરીથી કહું છું, 'દુર્લભ ભારતે જન્મ માતુષં તત્ત્વ દુર્લભમ્.'

સત્યાગ્રહનો વિકાસ કરવો છે

પ્રાચીન કાળમાં એક શોધ થઈ અને આપણે અહિંસક જીવન જીવવા પ્રસ્તુત થયાં તેવી જ રીતે આજના જમાનામાં સામાજિક પ્રશ્નોના ઊકેલ કરવાની પદ્ધતિની એક ઝાંખી થઈ. દુનિયા મુંઝાતી હતી કે શું કરવું? આજે તો ખેતી ધણી સુધરી ગઈ છે પણ એ જમાનામાં ખેતી ભારે અધરું કામ હશે. તેવી જ રીતે આજે આપણો સત્યાગ્રહ પણ ચલાવવો અધરો પડશે કારણ કે હજી સુધી આપણને એ માટે સહેલી પદ્ધતિઓ મળી આવી નથી. એ જમાનામાં ખેતી માટેની સહેલી પદ્ધતિઓ નહોતી મળી તેમ, પણ આજે વિજ્ઞાનને કારણે ખેતી માટેની સહેલી પદ્ધતિઓ મળી ગઈ છે તેવી જ રીતે સત્યાગ્રહની સહેલી પદ્ધતિઓ આપણને મળી જશે. આજે

તો સર્વસાધારણ મારે આપણી પાસે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર નથી. અને એ છોકરાંના ખેડ પણ નથી. એમાં તો કેટલીયે શોધો અને સંશોધન કરવાં પડશે. એનો વિકાસ કરવો પડશે. આપણે જો સંશોધન કરી શકીશું તો એક મોટું કામ થશે અને આપણે સમાજને સામાજિક હિંસામાંથી બચાવી શકીશું.

જીવનમાં હિંસાથી બચવાનું સાધન તો શોધાયું પણ હજી આપણે માંસાહારમાંથી પૂરા છૂટ્યા નથી. પણ હવે દૂધ વધશે, ખેતી મારે પાણીની ભેગવાઈ થશે, દરેકનો ખેતી સાથે સીધો સંબંધ થશે. લાંબી હોય કે પ્રધાન, દરેક જણ રોજ થોડો સમય ખેતી કરશે જ. આયું થશે ત્યારે માણસને પ્રાણીઓના માંસ પર જીવવા પણું નહીં રહે. ખેતીની શોધથી એક રસ્તો તો નાણે મળી ગયો છે. તેવી જ રીતે સત્યાગ્રહનો રસ્તો પણ મળી ગયો છે. એને હવે પૂરેપૂરો વિકસિત કરવાનો વિચાર કરવો રહેશે. એ વિકાસ હજી બાકી છે. આવતાં હજાર બે હજાર વર્ષ સુધી એ વિકાસ થતો રહેશે. ખેતીમાં પાંચ હજાર વર્ષથી વિકાસ થતો આવ્યો છે છતાં આજે પણ વિકાસ થવો બાકી છે. આખા સમાજનો માંસાહાર અને મત્સ્યાહાર છાડાવી એને ફળાહારી અને શાકાહારી બનાવી શકાય એવી સ્થિતિ હજી નથી આવી. તો જેમ ખેતીના વિકાસને હજારો વર્ષ લાગ્યાં તેમ સત્યાગ્રહનો વિકાસ થતે હજારો વર્ષ લાગે તો નવાઈ નથી. પણ એ વસ્તુ હાય લાગી છે અને એની સરખાતે હિંદુસ્તાનમાં થઈ છે.

આજે સવારે એક લાઈએ એક સવાલ પૂછ્યો. એમાં માંત્ર જિજ્ઞાસાની જ શુદ્ધિ હતી. એણે પૂછ્યું, ‘તમે સત્યાગ્રહની વાત તો માર્યા છો, પણ આપણે સત્યાગ્રહ અને અહિંસાથી સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે એમ તમે કહી શકો છો ખરા? મેં કહ્યું, ‘સાચા અર્થમાં અહિંસાથી સ્વરાજ્ય મળ્યું એમ તો નહીં કહેવાય. અહીં આપણે સત્યાગ્રહનું જે અધકચરું આંદોલન કર્યું તેમાં કેટલીયે જાનની હિંસા થઈ. માનસિક હિંસા કેટલી થઈ તે તો બચવાનું નાજે. આમ છતાં આપણે એક મર્યાદા જાળવી હતી. એને જ કારણે સ્વરાજ્ય મળ્યું એવો પણ

છે કે આખા તો ઠાકી હૃદય-પરિવર્તનની વાતો જ માંડે છે પણ શક્તિ કંઈ વધારતા નથી. પણ સત્યાગ્રહ કરવો હોય તો કંઈ શક્તિ ખપ લાગશે ? મારી આ પદયાત્રા ચાલે છે, હું સાતત્યથી જે કામ કરી રહ્યો છું એ બધું શું છે તે જરા વિચારો.

કાંઈ વળી મને પૂછે છે કે ‘તમને કાંઈ મોટી સંસ્થાની બેઠકમાં બોલાવે તો તમે જાવ કે નહીં ? કે આમ જ ફરના રહો ? હવે તો જરા મોટરે ચડો ! હવે દિવસો બદલાયા છે !’ પણ મને તો મોટી સંસ્થાની બેઠકમાં બોલાવવામાં આવે છે તોયે હું જતો નથી. આ પણ સત્યાગ્રહનું એક અંગ જ છે. લોકને એટલું નથી સમજતું કે એક નવી શક્તિનો ‘ઊગમ થયો છે અને એને વિકસિત કરવાની છે. ગાંધીજીએ જે ક્યું’ તેનું બહારનું જ સ્વરૂપ આપણે જોયું છે. પણ એટલાથી આજે કામ નહીં ચાલે. એમની પરિસ્થિતિ જુદી હતી. એ વખતે અહીંથી અંગ્રેજોને ખદેડવાના હતા. એ પૂરેપૂરું નકારાત્મક (Negative) કામ હતું. આમ છતાં એની સાથે એમણે કેટલાં બધાં રચનાત્મક કામો જોડી દીધાં હતાં ! લોકો એમને પૂછતા પણ ખરા કે અંગ્રેજોને કાઢવામાં ખાદી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ અને આમોઘોગનું રક્ષણ કરવાની શી જરૂર છે ? એ તો સમાજ-સુધારાનાં કામ છે, પણ ખરી રીતે એ પણ સત્યાગ્રહનાં અંગો જ છે.

એક વાર સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો ત્યારે વચ્ચે ગાંધીજી આલડછેટના પ્રશ્ન પર ઉપવાસ પર ઊતર્યાં. લોકો બળડવા લાગ્યા કે ‘આ શું ? આઝાદીની લડાઈમાં વળી આ મંદિરપ્રવેશની વાત ક્યાંથી ધુસારી ? એનાથી રાજકીય આઝાદીની પ્રવૃત્તિનું બળ ધરી જાય છે !’ ગાંધીજી એના જવાબમાં કહેતા કે ‘આ તો એનું જ અંગ છે.’ દૂકમાં ઠહેવાની વાત એ કે અંગ્રેજોને અહીંથી કાઢવા એ તો બહારની વાત હતી, એની સાથે એમણે સારાં જેવાં રચનાત્મક કામો જોડી દીધાં હતાં. હવે તો એ ભાર પણ માથેથી ગયો છે. એટલે એમણે શું શું ક્યું હતું તે જોઈ વિચારીને આપણે ચાલીશું તો આપણો વિકાસ થશે.

અહિંસાના વિકાસમાં જેતી અને સત્યાગ્રહની શ્રોધ

બે બિંદુઓથી રેખા

સત્યાગ્રહની શક્તિ આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. આપણા કાર્યકર્તાઓમાં માર્ગમાંથી અણખનાવ હોય છે, અંદર અંદર ઝઘડા ચાલતા હોય છે. કોઈ કહે છે કે ફલાણા સાથે મને નહીં ફાવે, તો વળી કોઈ કંઈ બીજું કહે છે. ઝઘડો થતો હોય તો તો હું ક્ષીણ કે ભલે થતો. પણ જો કોઈ એમ કહેતું આવે કે ફલાણા સાથે મને નહીં ફાવે ત્યારે હું ક્ષીણ કે 'તું આપણા કામ માટે નકામો છ?' આપણી જોએથી તો એક જ વાત નીકળે કે મને બધા સાથે ફાવશે, એને કોઈની સાથે ફાવે કે ન ફાવે, પણ મને તો બધા સાથે ફાવશે.' આ સત્યાગ્રહની શક્તિ છે. આપણામાં શ્રદ્ધા અને સત્યનો આગ્રહ હોવાં જોઈએ. આપણે સત્ય પર અડગ રહેવું જોઈએ. એનાથી સામાવાળાનું હૃદય-પરિવર્તન થઈને પરિસ્થિતિ જરૂર બદલાશે. આવી શ્રદ્ધા આપણામાં હોવી જોઈએ. આપણે તો આખી દુનિયાને આગ્રાદી અને શાંતિને રસ્તે દોરી જવા નીકળ્યા છીએ ત્યારે આપણા પોતાના જીવનમાં સત્યાગ્રહની શક્તિનો વિકાસ જરૂર કરવો જોઈએ.

આજે મેં તમને શરૂઆતની એક અને અંતની એક એમ બે ચીજની વાત કરી. આ બે બિંદુઓને જોડીને તમે વચ્ચેના ઇતિહાસ વાંચી લેજો. એને પરખી સત્યાગ્રહની શક્તિનો વિકાસ શી રીતે થઈ શકે તેનો વિચાર કરજો. એ શક્તિને વિકસાવવાનો ભાર, જવાબદારી ભગવાને આપણે માથે નાંખી છે. મારે આપણે દિલ સાંકડા ન રાખીએ, એને મોટાં અને ઉચ્ચ બનાવીએ. સત્યાગ્રહની શક્તિના વિકાસ અંગે આપણે નિરંતર વિચારીએ, નિત્ય ચિંતન કરીએ અને સેવા કરતા ચાલ્યા જઈએ.

રઘુનાથપુર, ૩૦-૧૨-૧૯૫૪

શીર્ષકોનો અક્ષરાનુક્રમ

અદ્વૈતસાદી સર્વોદય	૪૩	ઇતિહાસનું સાદુ-નરસુ	૪૬
અપરિચલમાં શક્તિ પશુ છે	૫૩	ઇતિહાસે નાંખેલી જવાબદારી	૧૭૪
અભયની સૌ પહેલાં આવરયકતા	૧૭૬	ઇસાનો પવિત્ર સ્મૃતિ-દિન	૧૬૧
અમે કાયદા આડે આવતા નથી	૧૪૬	ઇસુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે	૧૬૧
અસહકારનું શસ્ત્ર	૧૪૬	ઇસુ ભારતને માન્ય છે	૧૬૨
અહિંસાથી જ ધર્મ-પ્રચાર		ઇશ્વરનું આ કામ પાર	
થવે સંભવ	૪૬	પડીને જ જ'પરો	૧૫૭
અહિંસાના ત્રણ આધાર: સંયમ		ઉત્તર અને દક્ષિણનું મિલન	૭૫
અસ્તેષ, અસંશ્લેષ	૧૩૯	હિત્વાદક અને વિતરણ કરનારનું મહત્ત્વ	૬૪
અહિંસાના વિકાસમાં ખેતી અને		હયોગોની વહેચણી	૧૧૬
સત્યાગ્રહની શોધ	૧૮૫	હપનિષદકાળનું રાજ્ય	૪૭
અહિંસાની શક્તિ	૧૪૫	હપનિષદના પાંચ પર નવી સમાજ-	
અહિંસા પરમ ધર્મ નહીં, નિકટ		રચના	૧૩૩
ધર્મ પશુ	૧૬૪	હપવાસ ક્યારે કરામ?	૧૭
આ કામ મારે માટે છે	૧૩	એકતા અગ્રેજોને આભારી નથી	૧૭૩
આચાર્ય નરેન્દ્રદેવનો આશ્રય	૧૪૭	એકતાની અક્ય	૧૮૧
આજના અસતોષનું કારણ ખેતારી	૨૨	એકતાનો કીમિયો	૮૧
આજના જમાનાના કુદરતી કાયદાથી		કેતલથી, કાયદાથી કે હૃદયથી	૧૮૨
ભણટાં યુદ્ધો	૨૭	કટૂંગા થા મટૂંગા	૮૦
આજના યુગમાં આત્મૌપચય	૧૪	કળિયુગમાં સતયુગ	૧૫૮
આજની ખામી ભરેલી ચૂંટણીની રીત	૧૩૭	કાગળિયાં માગનારો ભગવાન	૫૭
આજે વિશ્વને છુદ્દના સંદેશાની ભૂખ છે	૧૪૦	કાર્યકર્તા આત્મવાદી બને	૧૫૧
આજે સૌને સમતાની ભૂખ લાગી છે	૮૮	કેટલાક સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે	૧૨
આત્મવાદના આધારવાળો સામ્યયોગ	૭૦	કેન્દ્રિત અને વિકેન્દ્રિત આયોજન	૧૧૨
આત્મશક્તિનું મહત્ત્વ	૧૮૪	ક્રાંતિના દર્શનથી પક્ષબેદો મટશે	૧૬
આપણી પ્રાચીન એકતા	૭૫	ક્રાંતિ : નૈતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન	૭૩
આપણે આત્મા છીએ	૮૩	ક્રાંતિનો ત્રિકોણ	૧૪૭
આપણે શૂન્ય બનીએ	૧૨૯	ક્રાંતિનો ત્રિકોણ	૧૪૮
આ યુગના ત્રણ ગુણ	૮૫	ક્રાંતિ પક્ષાતીત જ હોય છે	૧૩૭
આર્થિક ક્ષેત્રમાં અહિંસાનો પ્રયોગ જરૂરી	૬૯	ક્રાંતિ સાદુ બહેનો વૈરાગ્ય-	
આંતરિક એકતા	૧૪	સંયમ અને	૧૫૨

પૃથ્વીના રખેવાળને છઠ્ઠો ભાગ	૧૪૩	માત્ર શાબ્દિક નહીં, સક્રિય વિરોધ	
પ્રેમ એ અસરકારક દારૂગોળો છે	૧૫૦	કરીએ	૧૨૨
ખરોખરીનો પ્રેમ જોઈએ	૬૫	માનવ-પુત્ર ઈશુને પગને	૧૭૦
બળબળીથી ધર્મનો પ્રચાર નથી થતો	૪૮	માનવશક્તિનો આવિર્ભાવ એ જ	
બળબળીથી ધર્મનો લોપ થાય છે	૪૯	અવતાર	૫૮
બુદ્ધ અને શકર	૩૪	માનસશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન પર	
બુદ્ધનું શરણુ લઈએ	૧૨૦	આધારિત સમાજરચના	૧૦૬
બુદ્ધ ભગવાનની હુ ખ-મુસ્તિની શોધ	૮	માલિકીમા માનવ એ નાસ્તિકતા છે	૧૬૭
બુદ્ધ ભગવાનનું મહાન કાર્ય	૯	મનથી વામણા વિરાગ બને છે	૪૪
બુદ્ધ મોટે પુરાવાની જરૂર	૩૦	મનનો અવતાર	૩૯
બે બિંદુઓથી રેખા	૧૬૩	મદિર-પ્રવેશખ ધીથી મોટો	
ભગવાન આપણી સાથે છે	૧૫૯	ગુનેા	૧૨૯
ભગવાન શકરાચાર્યનું અદ્ભુત કાર્ય	૨૨	ચક્ષુમા ધી નહીં, પણ આસક્તિ	
ભાગ્યવાન ભારત-ભૂમિ	૧૬૯	બાળવાની છે	૪૪
ભિક્ષુક-વૃત્તિની જરૂરત	૭	ચત્ર-વિવેક	૨૧
ભિક્ષુની વૃત્તિ જોઈએ	૧૧	યુગનાં મુખ્ય ગુણો : નિર્ભયતા,	
ભૂદાનથી ખેડુતોનું નૈતિક સગડન	૪	સમતા અને સમાજ-નિષ્ઠા	૮૨
ભૂદાનના વાહને ચક્રીને ધર્મચક્ર-		યુદ્ધના મૂળ આપણા જ ધરમા	૧૭૯
પ્રવર્તન કરવું છે	૬૧	શોધ મૂલ્યાંકન થતું જોઈએ	૧૨૬
ભૂદાનયજ્ઞ-ધર્મનું એક નવું		શોજતામા પાયાની ભૂલ	૧૯
પાત્રું	૩૨	રાજનીતિનું લોકનીતિમાં	
ભૂદાનયજ્ઞ પણ સત્યાગ્રહ છે	૧૯૦	પરિવર્તન	૧૩૨
ભૂદાનયજ્ઞમા ધર્મનો નવો પ્રયોગ	૩૬	રેલ-પીડિતોનો એ હત્સાહ !	૧૫૭
ભૂદાનયજ્ઞમા ન બળવું એ દેશદ્રોહ છે	૧૩૧	લોકશક્તિ વધારવામા સૌઓનો	
ભૂદાનયજ્ઞમાં હિસ્સો ન આપવો		સહકાર	૧૫૬
એ દેશદ્રોહ છે	૧૩૦	લોકશાહી સમાજવાદ	૬૯
ભૂદાન શુદ્ધ ધર્મકાર્ય	૫૦	લોકીયાના ભારતીય પર પરાના	
ભૂમિ સમસ્યા લેકવશે જ	૧૦૮	હફાર	૧૭૬
ભેદાસુરનો આખરી પગાડો	૬૭	વર્ગ-સંપર્કવાદી સામ્યવાદ	૬૯
મહા માનવોનો સમુદ્ર ભારત	૧૭૨	વાલિન્ય એ ધર્મ છે, સમદ ધર્મ નથી	૯૨
મહાયુદ્ધ સૃષ્ટિ-રામિનું પરિભ્રમ	૧૦૮	વાલિન્ય ધર્મ અને સમદ	૯૩
મહાકુદ્દના મૂળ આશ્ચર્યજનક		વામનનાં ત્રણ પગલાં	૧૦૨
અવનમાં	૧૭૧	વિદેશીકરણ	૭૨
		વિચારની સ્વતંત્રતા	૧૧૧

વિચારનું વલોણું બંધે ચાલે પણ		સમ્ય-અદિતનો જમાનો	
આચારની અવગમણ ન હોવી		આયો છે	૬૧
જોઈએ	૧૨૫	સમ્ય-ભાવના પાયા પર સમાજ-	
વિદ્યાની પ્રાચીન પરંપરા	૪૬	રચના	૬૩
વિપરીત બુદ્ધિ	૫૫	સમજન અને સત્યાગ્રહ	૧૧૮
વિવેક વૃત્તિ : સર્વ કાળનો ધર્મ	૯૫	સત્તા હોય અને અધિકાર ન ચાલે તેની	૧૧૭
વિજ્ઞાન અપૂર્ણ, 'સર્વોદય' પૂર્ણ મંત્ર	૪૧	કીમત છે	૧૨૩
વિજ્ઞાનના જમાનામાં સામૂહિક પ્રયોગ	૧૦૮	સત્તાનિરપેક્ષ સેવા	૧૨૮
વિજ્ઞાનના પાયા પર નહીં		સત્ય અને વેદાંત	૫૧
સમાજશાસ્ત્ર	૧૦૫	સત્ય સર્વગ્રેષ્ઠ ધર્મ	૧૮
વિજ્ઞાનને કારણે માણસ ઇસુનો		સત્યાગ્રહ એ ધમકી નથી, પ્રેમ-	
ઉપદેશ સ્વીકારશે	૧૬૩	પ્રકૃષ્ટ છે	૧૮
વિજ્ઞાનમાંથી સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિઓનો		સત્યાગ્રહથી વિજ્ઞાન-યુગના વ્યાપક-	
જન્મ	૭૮	પ્રશ્નોનો ઉકેલ	૧૮૭
વિજ્ઞાન પરોવિશ્વવ્યાપી વિચાર-પ્રચાર	૭૬	સત્યાગ્રહનો વિકાસ કરવો છે	૧૮૮
વિજ્ઞાન હવેસાં અને આત્મજ્ઞાન		સમન્વયનું કાર્ય	૧૨૬
સુકાન	૧૦૯	સમાજ-નિષ્ઠા એ સમાજની માંગ છે	૮૯
વેદાન્ત અને અદિતિનો		સમાજશાસ્ત્રમાં ભારત યુરોપથી	
સમન્વય	૧૨૭	આગળ છે	૧૩૫
વેદનાં કારણો ટાળીએ	૧૪૦	સરકાર સરેરાશ બુદ્ધિની હોય છે	૧૧૦
વ્યાજની મનાઈ	૯૩	સર્વોદયના છીદાર પંખીઓ	૩
શહેરવાળા પરદેશી માણ અટકાવે	૧૧૫	સર્વોદયનો સંપૂર્ણ મંત્ર	૩૭
સંકર-વિષ્ણુ જેવા રોવકો	૨૬	સંપદો એ પાપ છે	૬૨
સંકરાચાર્યનો સદેશ	૩૩	સંપત્તિદાન એ ફાળો નથી	૫૪
શાસનમુક્ત સમાજ જાણી	૧૩૯	સામૂહિક અદિતિની સ્થાપના	૭૭
શાંતિ અને પ્રેમનો માર્ગ અનિવાર્ય	૧૭૪	સામૂહિક કાર્યક્રમ જરૂરી	૧૨૫
શાંતિમય ક્રાંતિ ઉર્ફે સત્યાગ્રહ	૨૭	સામૂહિક લક્ષ્મી	૫૪
શાંતિમય ક્રાંતિવાદ : સત્યાગ્રહ	૨૮	સામ્યયોગની અર્થનીતિ	૭૧
શુદ્ધિ નહીં, શક્તિ પણ ભેગી	૫૬	સામ્યયોગની રાજનીતિ અને	
અધ્યા, નિષ્ઠા અને વપસ્યાની ત્રિવેલી	૨૯	સમાજનીતિ	૭૩
સંખ્યામાત્રે દાનની માગણી	૬૩	સામ્યયોગની વ્યાપક દૃષ્ટિ	૭૪
સમ્ય-સમિતિ અને દાસ્ય-સમિતિ	૬૨	સામ્યયોગનું સમગ્ર દર્શન	૬૮
		સામ્યયોગી સમાજ	૧૧૮

સો ઠકા દાનપત્ર જોઈએ	૧૮૩	હિંદુ ધર્મની ઉદારતા	૩૪
સૌથી પહેલાં ભારતમા જ ખેતીની		હિંદુ ધર્મનો સાર. વેદાત અને ભૂતદયા	૩૧
શોધ	૧૮૫	હિંદુસ્તાનમા સ્ત્રીઓ આડે આવતી	
સૌમ્ય અને ઉમ્મ સત્યાગ્રહ	૧૦૩	અડચણો	૧૫૩
સ્થિતિસ્થાપકતા અને હિંસા	૨૮	હિંસા ક્યારેય ન થાય	૨૪
સ્ત્રીઓના ઉદ્યોગો અનામત રહેવા		હિંસાથી બંન્નેનો અંત	૧૨૦
જોઈએ	૧૫૫	હિંસાને નાથવાના અસંકુળ પ્રયોગ	૧૧૯
સ્ત્રીઓને અ-ચાતુરજ્ઞાન પહેલુ અપાય	૧૫૪	હિંસામા માનનારાઓનો સત્યાગ્રહથી	
સ્વતંત્ર જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટેની ચોક્કસતા	૧૫૫	સામનો	૧૨૧
સ્વરાજ્યનો મત્ર	૩૭	હિંસા વિષે એક ભ્રમ	૧૭૬
સ્વરાજ્ય પછીથી આર્થિક ક્ષેત્રમા		હૃદયમાના રામ પર શ્રદ્ધા	૩૦
શક્તિનો અવતાર	૫૯	દમતાવાદી મૂંઝવણ	૬૯
સ્વરાજ્ય પછી સર્વોદયનો મત્ર	૪૦	જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સંયોગથી	
		સામૂહિક અહિંસા	૭૪